

tiszatáj
77. ÉVFOLYAM

2023.
április-május

Barragy

tiszatáj

IRODALMI FOLYÓIRAT

Megjelenteti a Tiszatáj Alapítvány Kuratóriuma
a Csongrád Megyei Önkormányzat,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

az Emberi Erőforrások Minisztériuma
és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával.

• Visegrad Fund

• •

HÁSZ RÓBERT főszerkesztő
ANNUS GÁBOR, ORCSIK ROLAND, TÓTH ÁKOS szerkesztők
SINKOVICS BALÁZS korrektor
MOHAI ALETTA szerkesztőségi titkár

Felelős kiadó: Tiszatáj Alapítvány
Szedés, tördelés: Tiszatáj Alapítvány
A lapot nyomja: Innovariant Nyomdaipari Kft., Algyő
Felelős vezető: Drágán György
www.innovariant.hu

E-mail: tiszataj@tiszataj.hu

Online változat: tiszatajonline.hu

Szerkesztőség: 6720 Roosevelt tér 10–11. Tel. és fax: (62) 421–549
Levélcím: 6701 Szeged, Pf. 149.

Terjeszti: Lapker (Magyar Lapterjesztő Rt.)

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága 1008. Budapest, Orczy tér 1.

Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél,

e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303–3440

További információ: 06 80/444–444

Egyes szám ára: 980 forint.

Előfizetési díj: negyedévre 1500, fél évre 3000, egész évre 6000 forint.

ISSN 0133 1167

Tartalom

LXXVII. évfolyam, 4–5. szám / 2023. április–május

MARNO JÁNOS	Gyerekkvers; A véletlen; A tiszta ész dióhéjban; Most látom; Vakmerítés	3
KISS OTTÓ	Egy este Palajdival	10
KARÁCSONYI ZSOLT	A visszatérés	19
GERGELY ÁGNES	A dolgok lényege	21
HARTAY CSABA	Kivilágosodó; Utánunk	22
BORSODI L. LÁSZLÓ	A nagy menetelés; Szelíd szobrok	24
FELLINGER KÁROLY	Nyom nélkül; Vagotómia, Bársonyos	26
BENE ZOLTÁN	Vasárnap (Részlet az <i>Igazak</i> című, készülő regényből)	31
BORBÁTH PÉTER	trópusokról; földém; ahhoz sincs elég dühöd	39
HOLCZER DÁVID	Jane Doe látogatása (Kisfiú tükörrel)	43
MEZEI GÁBOR	i. az üldöztetés szenzációi	44
SIMON ADRI	Isten-kosár	47
KÁROLY DORINA	Karácsonyi képeslapok; Adendrikum	49
CSABAI LÁSZLÓ	Háló	51

Vissza a jövőbe – Return To The Future

Az őszinteség pillanata (Beszélgetés Natalia Sielewiczsel, Stach Szabłowskival és Vera Zalutskayával) <i>Kellermann Viktória</i> fordítása	59	
LUDWIKA WŁODEK	A rácsodálkozás a legfontosabb (<i>Németh Orsolya</i> fordítása)	71
MARTIN PALÚCH	A szlovák film a lockdown idején (<i>Ardamica Zorán</i> fordítása)	76

Egy „római jellem” – Bibó István portréjához és eszmei hagyatékához

NÓVÉ BÉLA	Élő hagyomány – ma is? (A Bibó-émlékkönyv szerzőinek és szerkesztőinek tanúsága)	84
Bibó-émlékkönyv 1979 (dokumentumfilm).....	90	
FÁBIÁN ÁRON – MATYASOVSKY-NÉMETH MÁRTON	A szabadság fogalma és élménye (Bibó István munkásságában és a Bibó Szakkollégiumban)	104

LENGYEL ZOLTÁN	Bibó István és az an-archia (vázlatos jegyzetek, téziskezdemények egy készülő dolgozathoz)	114
----------------	---	-----

mérlegen

LUCHMANN ZSUZSANNA	A (szent) vágyakozás eszkatologikus hangjai (Gergely Ágnes: Zsoltár női hangra)	123
MOLNÁR ZSUZSA	Megismerkedni a halállal (Kiss Ottó: A Kék Oroszlán bezár)	128
KLAJKÓ DÁNIEL	„IRTÓ jó család” (Márton László: A kárpótlás) ...	132
OLÁH ANDRÁS	„Bibliapóker” (Visky András: Kitelepítés)	140
KOLOZSI BLANKA	„a szabad ég fogságában” (Gerevich András: Légzésgyakorlatok)	143
PÁL JÓZSEF	A Piarista 300 éve Szegeden	149
CSONTOS MÁRTA	Egy kettős évforduló bővületében (Szabadság, hadd nézzünk szemedbe! I–II. Petőfi Sándor 200. születésnapjára / Tamási Lajos 100. születésnapjára)	153

művészet

NÁTYI RÓBERT	Francia nyomvonalakon (Kemény Gyula gyűjteményéből)	158
--------------	---	-----

Az utolsó oldalon

SZÍV ERNŐ	Kedves Tasnádi Attila	163
-----------	-----------------------------	-----

Illusztrációk

BIBÓ ISTVÁN fényképei a családi gyűjteményből a 83., 89., 103. és a 113. oldalon		
Válogatás KEMÉNY GYULA gyűjteményéből a címlapon (Barcsay Jenő: Szajnahíd), a 18., 30., 46., 58., 122., 158., 162. oldalon és a belső borítón (Orbán Dezső: Virágok).		

Diákmelléklet 191.

GERENCSÉR PÉTER	Hogyan semmizte ki a reprezentatív funkció a Petőfi-filmeket?	
-----------------	---	--

„Önmagában beszédes, hogy Petőfi-filmek az egész magyar film-történet során jellemző módon akkor készültek, amikor a költő születésének és az 1848-as forradalomnak az évfordulója közeledett, azaz ezek a filmek elsősorban nem esztétikai funkcióval bírtak, hanem rituális eseményekbe ágyazódtak, melyek a vallási szertartás alkalmához kötött cselekvéssorait hagyományozták tovább.”

tiszatajonline.hu/tiszataj/diadmelleklet

MARNO JÁNOS

Gyerekvørs

Rossz lenni.
Jó rossznak lenni.
Jó lenne még rosszabbnak lenni.
Olyan rossznak, hogy elfelejtet,
milyen rossz volt lenni.
És akkor már kikeveredni
sem volna utolsó belőle.

A véletlen

„Minden a véletlenen múlik,
egyedül a véletlen tűnik
múlhatatlannak.”

(Az idő metafizikája)

Nincs mit mondanom, attól félek.
Visszavonulót fúj a lélek
bennem, gondolataim elégnek,
mielőtt elégnek gondolhatnám
őket. Megrémítettségem,
mely régen volt, hogy új erőnlétet
fakasztott bennem, most csak kiéget,
és salakszagával fojtogat,
fölviszi a vérnyomásomat,
amikor éppen aludni mennék,
ám így az ágy közelébe se érek;
visszaszédülök a fotel ölébe.
És ez így megy lassan egy éve.
Mit lassan! Hülyeséget beszélek.
Lássam csak, mi volt ilyenkor tavaly,
mi lett volna, olcsóbb volt a vaj,
a kenyér, a tojás, a gépolaj,
mellyel ízületeit ápolja
a rozsdásodó öregember.

És akkor olvasom, valami csecsen
hadúr atombombával kecsegtet
bennünket a közeljövőben,
megáll az eszem, kezemben
a használt papír zsebkendő,
nem mintha használt volna orr-
törlésben, a szikkadt maradt,
a hígja pedig folyik tovább,
ha cseppet előrehajolok,
„Csecsenek loholnak elő az aulból”,
ezen '87 november 7-én
rekedtre röhögtem magam,
és patakban folyt a könnyem,
szerelmes voltam és fiatal,
és nem telt bele két hónap,
s csaknem végeztem magammal.
Csakhogy a véletlenül múlik
majdnem minden, a csecsenek is
véletlenül loholhattak elő
az aulból, most könnyű megállnom
röhögés nélkül, fél öt múlt öt
perccel, hajnal, vagy ez már a reggelt
jelenti a korán kelőknek,
a fegyveres erőknek
mindenképpen, belőlem sokáig
mesterlövész lehetett volna
a seregben vagy a sportban,
de aztán '87 után jött a remegés,
kezdttem komolyan rettegni az
árnyékomtól, mely azóta levált
a természetemről, fölém
kerekedett, azaz a fejemre nőtt,
attól tartok, még a természetem
hamvait sem fogja vissza-
fogadni magába az anyaföld,
vagy ez egyszer legalább ne
fogadjak megint az anyámra,
legyen az csak maga a természet.

A tiszta ész dióhéjban

Kár a szóért! mondja a varjú,
és kigurítja a diót
az úttestre. Jön is nemsoká
egy autó, és feltöri neki.
Ugye megmondtam! kacag a varjú,
és kicsipegeti, kiráncigálja
a koponyatörést szenvedett
gyümölcs agyát vagy belét, vagy szóljunk
mi is harsányan bátran
és nyersen: az agyvelejét!

Most látom

„Most akkor nekilátok!”

Most látom, most ébredek rá, hogy
a húgom a Lola vagy (nézőpont
kérdése) a Lola néni festményén
megvan már tíz, sőt tizenegy éves
talán, oldalnézeti portré,
a jobb arcát látni, színes-csíkos
ujjatlan blúzáttal s csupasz karját,
és bal arcát, amint a kezébe
temetve könyököl valamin. A kép
úgy fest, mint egy késein is üde
impresszionista vízfestmény.
Árad belőle a jövő bánattal
még alig átítatott régi derű.

Az imént pillantottam meg, késő
éjjel, kitámaszkodva mindkét al-
karommal a klozettablakba,
kopogott vagy inkább dobolt szerte
az októberi, zilált eső,
mégsem lettem tőle zaklatott
elsőre, pedig elég öreg vagyok.
A festmény szinte megelevenedik,

amint lehunyom a szemem. Pont itt
előttem, ahol a valóságban
az eső veri a vasúti bódék
és dobozok bádorfödémzetén
a ritmust szaggató tamtamot.
A műanyag hullámról hallgatok.
És egyeztetek. Hiszen ott
van még a parkgondozók nemrégiben
összetákolt pihenőfészske is,
egy szutykos fehér fémlemez alatt.
Mondhatom-e, hogy az eső apad.

Kilépve a nedves falú klozettből
hullámszik a lábam alatt a kőlapos
folyosó, majd idebent már az egyenetlen
fényű, barnássárga parkettás
padló; nehezen megy egyensúlyoznom.
Mindig is közelebb állt a szívemhez
a hetente újravikszelt hajópadló.
Utálom a lakkozottat. Meglesz-e
majd negyven éve, hogy mégis hagytam
szilveszterkor, hogy a Lakos Pista
lefújja húgom vízfestményeit lakkal
a kamrafalon. Szökni készült kora
reggel az országból, és azzal érvelt,
hogy a színek így megőrzik talán
a frissességüket. Négy-öt év talán
és kitelik a negyven év, ha nem jön
közbe egy végzetes rosszullét
vagy az utolsó háború.

Vakmerítés

Kívül a világon, magamon kívül
olvadnék bele öreg fotelembe
egy nyitott ablakszárny mellett, melyet
különben nem vennék figyelembe,
tekintettel az aszott felhőkre,
amint szakadt rongyukból kivetkőzve

úszkálnak öreges tempóban szerte
a kéken lángoló égben. Talán
azon tűnődöm, csípjem-e őket
csak azért, mert csúnyán megvénültek.
Túléltek az éjjelt, a reggelről
szót sem ejtve. Azt ma is átaludtam.
Most merre járhat az idő? Mennyit
futhat, jó szívvel, körbe? Épp csak zörögve?
Szemhéjam elnehezül, összevegyül
aljával a felső, s elfeketül
alatta minden itt belül. Lehetnék,
ismét, semmi. És mit tesz a véletlen erre?
Egy tejfölszőke fiúcska feje bukik
elő a semmiből, melyről nincs még egy
perce, hogy beszéltem, ismerős arc, ám
semmi jelentése, jelentősége sincs
semmi, ott a halántékán a forgó,
a homloka szegélyén, attól áll
olyan ferdén égnék a drót haja,
mintha villámlásokat háritana,
tekintet nélkül viharra, derült
égre. Csak a neve nem akar sehogy
beugrani. Az iskolaépület,
az iskolaudvar igen, két évet
jártam ott alsóban (ez könnyen félre-
értést szülhet az olvasóban), kár, hogy
aztán többet mégse, látom a tejföl-
szőke haját, hígkék szemében a két
sárga foltocskát, s a szájacskájával
is olyan durcásan csücsörít. Ez egy
kiköpött csecsemő. Szempillái is
tejfölszőkék. Beteg vagyok, ki vagyok
égve. Semmi rokonszenvet nem ébreszt
bennem a fiúcska, csepp utálatot
talán, alig gondolok arra a két
évre, sokkal többet jár a semmi
a fejemben, nem csoda, hogy a gyerek
neve nem jön a nyelvemre. Ulzinger?!
Ő a kis Ulzinger, bővebben Ulzinger
Bercike? Jól emlékszem? Helyesen írtam?
Hol írtam helyesen? Hányadik sorban?
Jólesik emlékezni haszontalanságokra?
A Berci haszontalankodott volna?

Nem hiszem. De hát hol az én hitem?
Hallom, még benne a fülemben,
hogy pék volt az apja, korán kelt,
korábban, mint amikor én fekszem,
a péket a napokban mondta valaki
nekem, helybéli őslakos, órásmeister,
és mellette még ezer más, amivel
keveset mondtam. (Ha keveset mondom,
talán majd többen hisznek nekem.)
Nem hiszem, hogy a Berci sokat
haszontalankodott. Én egyszer se láttam.
Mi haszna, persze, jól emlékezni,
a napokban mondta nekem a mester,
itt jártában, segíteni rajtam,
hogy a Bercit, akár az öreg Ulzingert,
a vedelés vitte el, felnőtten a Berci is
lesántult, követte az apját, aki
minden reggel, műszak után ott kötött ki
a faluvégen, onnan tántorgott aztán
haza, immár mindkét lábára sántán.
Az örökös vedelés vitte el. Itt
ült nálam az öreg órásmeister, el-
nyúttan nyugtatott meg az emlékképem
ügyében, hogy nemcsak úgy a semmiből
találtam ki az Ulcingert, nem a beteg
agyszüleményem a Berci, és tényleg
lesántult egyszer csak, tiszta apja lett,
ha látod, mondta, nem ismerted volna meg.
Ült roskadtan, karnyújtásnyira
tőlem, egy másik vén fotelben, és
mondta, hogy a fiú követte mindenben
az apját, a pékségbe nem, a kenyérgyár
felszámolta a pékséget, oda pedig
még szép, hogy nem ment az öreg pék
után a fia, megvolt benne a méltóság-
érzet, az egész község gyűlölte
a gyárat, eltűnt a mező illata tőle,
a hamis kenyérszag kiölte, az
egész határt betöltötte a szar kenyérszag, az
igazság az, tette még hozzá az öreg,
nem tudja mitől sántult le a Berci,
meg mi buktathatta fel bennem a buta
kis szőke fejét, nekem kell tudnom, mondta,

magamtól, induljak ki magamból, hogy
mi ez a sötétség bennem, hogy mindenhol
a semmi izgatna csak fel, és nem az jön fel
mégsem, hanem egy korán meghalt ember,
aki túltett az apján a vedelésben.

KISS OTTÓ

Egy este Palajdival

A nagyok sérülten is játszanak.

Ezzel a mondattal fogom kezdeni, gondolta Palajdi.

Az elmúlt hetekben sokszor eljutott idáig, mégsem ült le a számítógép billentyűzete elé, mert fogalma sem volt, mivel folytassa, merre kanyarodjon az emlékek útvesztőiben, hogy a szöveg ne csak a tanítványai érdeklődését keltse fel, de a klubelnök is elégedett legyen vele.

Már az elején rájött, hogy valójában nem ez akadályozza az írásban. Bármennyire is igyekszik szakmai múltjában kutakodni, visszaemlékezni a kezdetekre, gondolatait mindig felülírják az elmúlt időszak magánéleti történései, és amíg csak ez foglalkoztatja, amíg ezen túl nem jut, nem lesz képes elkezdeni a valódi munkát.

Mire ma is elért magában idáig, leszúrta a teát, vékonyan megkente vajjal a kenyérszeleteket, felvágott két erős paprikát, az egészet tálcára rakta, és bevitte a nagyszoba dohányzóasztalára. Leült, hogy hozzálásson a vacsorához, ám előbb ránézett a valószerűtlenül nagy faliórára. Az óráról megint eszébe jutott a nő, akitől több mint három éve, karácsonyra kapta, a nőről meg eszébe jutott az állandósult hatalmi harc kettőjük között.

Holnap beadom a zálogházba, gondolta.

Az óra már régóta nem járt. Amikor megállt, Palajdi nem cserélt benne elemet, de nyolcvan centiméteres átmérőjével még így, hangtalanul is ugyanolyan agresszíven uralta a környezetét, mint az, akitől származott.

Egy ember kevés a békéhez, ha a másik folyamatosan háborúzna vele, gondolta.

Amíg tartott a per, egyáltalán nem foglalkozott az órával, az utóbbi hónapokban viszont már többször elhatározta, hogy megszabadul tőle. Felajánlotta az ismerőseinek, megkérdezte a klubelnököt, hogy tudná-e valamire használni, végül elvitte a szeretetszolgálat irodájába, ám mindenütt azt a választ kapta, hogy túl nagy. Palajdi is inkább egy pályaudvar utascarnokában tudta volna elképzelni, a kisvárosban viszont, ahol élt, csupán egy kisebb vasúti váróterem volt.

Kezébe vette az egyik vajaskenyeret, és lenyomta a tévé távkapcsoló gombját.

– A nőknek joguk van eldönteni, hogy megtartják-e a gyereket, vagy nem – mondta egy nő.

Persze, morogta Palajdi, de előbb illene megkérdezni az apát is.

– A férfiak olyanok... – kezdett új mondatba a nyilatkozó, mintha csak Palajdi felvetésére reagálna, mire ő azonnal csatornát váltott. Bele-belenézett

egy-egy műsorba, aztán kikapcsolta a tévét, és végre tényleg nekilátott a vacsorának.

A nő mondatkezdése most különösen érzékenyen érintette. Mindig is úgy vélekedett, hogy a férfiak vagy a nők nem ilyenek vagy olyanok, hisz bármit is állítson róluk a nyilatkozó, a mondat végül úgymint csak általánosításba fut. Az emberek mindenekeelőtt emberek, nem szerencsés őket a nemük alapján felosztani, ahogy nem szerencsés a származásuk vagy a bőrszínük alapján sem felosztani. Ha egy mondat úgy kezdődik, hogy a férfiak, vagy úgy, hogy a nők, az ugyanaz, mintha úgy kezdődne, hogy a cigányok, a feketék vagy a zsidók. Az emberek között vannak szentéletűek és gyilkosok, jó- és rosszindulatúak, buták, nagyon okosak és kevésbé okosak, szépek és csúnyák, hosszú hajúak és kopaszok, betegek és egészségesek, de mindez függetlenül attól, hogy milyen a nemük, a származásuk, a bőrük színe, a vallásuk vagy a vallástalanságuk.

A nő, aki közel három éve elhagyta a tréneret, együttélésüket megelőzően kétszer fogadott örök hűséget más férfiakkal. Palajdi azóta megértette, hogy nagyon hibázott, amikor hitt neki. De azt mégsem gondolta, hogy a nő azért verte őt át, mert nő. Nem azért verte át. Azért verte át, mert ilyen a természete.

Vannak ilyen természetű férfiak is, ilyen természetű feketék és fehérek, ilyen természetű öregek és fiatalok.

Ahogy végzett a vacsorával, a tálcát a konyhába vitte, egy korty vízzel bevette az esti gyógyszerét, aztán elmosogatott. Visszament a nagyszobába, levette a felsőruháit, a szék karfájára dobta, majd a fürdőszobában fogat mosott, az alsóneműit a mosogatógép dobjába rakta, és beállt a fürdőkádba, hogy letusoljon.

Tíz éve, miután hazaköltözött Budapestről szülővárosába, azt gondolta, megkeresi fiatalkori szerelmét. Szerencsére először csak régi, közös ismerőseiktől érdeklődött egy esti sörözés alkalmával, és akkor is óvatosan, mintha csak véletlenül jutott volna eszébe a nő, mintha őt már nem is érdekelné, nehogy megsejtsék, még mindig fontos neki. A válaszokból ugyanis hamar világossá vált, hogy le kell mondania róla. Kiderült, hogy a nő már rég férjhez ment, van egy hétéves fia, ráadásul a család nem is itt él, a szomszéd kisvárosba költöztek.

Nagy szerelem volt az övék, olyan, amiből csak egy adódik az életben. Persze amikor az ember benne van, ezt még nem tudja, legföljebb csak sejti, és később, évek múltán válik bizonyossággá, amikor még mindig vele álmodik éjszakánként. Akkor végre megérti, hogy ő volt az igazi. Palajdi úgy gondolta, ezzel a nő is így van, és ha megkeresné, gyorsan egymásra találnának megint. De a férj és a gyerek miatt mégsem lehetne olyan tiszta ez a történet, mint volt valamikor, így aztán abban is biztos volt, hogy immár végérvényesen el kell őt engednie.

Néhány héttel a hazaköltözése után futott vele össze először. Véletlenül találkoztak a helyi buszpályaudvar mellett, és Palajdi részleteket is megtudott tőle. A fiuk már iskolás, nem sokkal azelőtt ment első osztályba, mondta a nő, és bár van autójuk, ő mindennap busszal jár át dolgozni. Szociális munkásnak állt itt, a városban, időseknek vásárol be, kiváltja a gyógyszereiket a patikában, és ha kell, fürdetsi őket, fászlizza a lábukat vagy segít nekik kiülni a kertbe. Palajdi elkísérte a pályaudvartól a lezárt bicikliig, amivel a nő majd bemegy a munkahelyére, az öregek otthonába. Azzal jár ki az ápoltjaihoz is, mondta, a munkaidő végén pedig, mielőtt buszra szállna, itt zárja le. Búcsúzáskor átölelték egymást, és a nő közben azt súgta a fülébe, hogy egyébként a férjem ugyanazon a napon született, mint te.

Palajdi ezt nem biztatásnak, inkább csak furcsa egybeesésnek tekintette. Soha nem derült ki, hogy véletlenül alakult így, vagy a nő tudatosan törekedett rá, szándékosan keresett magának ilyen párt, mert bár később, az elmúlt években sokszor találkoztak, erről nem esett szó. Azzal mindketten tisztában voltak, hogy a régi érzések maradványai most is kölcsönösek, de azzal is, hogy a közös történet nem folytatódhat, ezért Palajdi értelmetlennek látta felhozni a témát, a nő pedig látványosan kerülte a családi ügyeit, többnyire csak a kettőjük múltjáról, fiatalkori emlékeikről, olykor a gyerekekről beszélt. Néha hónapokig nem látták egymást, aztán szinte naponta összefutottak a városban. A nő általában biciklin ült, és ha nagyon sietett, csak intett, ám amikor volt egy kis ideje, leszállt, és Palajdi elkísérte oda, ahová éppen tartott.

Megtörölközött, és kilépett a kádból. Lehet, hogy mégis vele kellett volna megpróbálnom, tűnődött. Aztán azzal nyugtatta magát, hogy az sem vezetett volna semmi jóra, hisz a nőnek akkor már férje és gyereke volt, szétszakítani egy családot pedig nem a legjobb kezdet.

Fürdőköpenyt vett fel, és bement a nagyszobába, hogy megkeresse a régi fekete-fehér fotókat, amelyeket a kertészmérnök adott neki tíz éve. A komód mélyén talált rájuk, egy kisebb dokumentumkupac alatt. A számítógép monitora mellé tette őket, a klubelnöktől nemrég kapott fényképek tetejére. Jól jöhetnek még, gondolta, ha egyszer tényleg sikerül elkezdenie az írást, segíthetnek visszaemlékezni.

Közel három hónapja kérte fel őt a klubelnök, hogy száz oldalban próbálja összefoglalni pályafutása fontosabb állomásait a kezdetektől a válogatott meccseken át a búcsúmérkőzésig. Régi fotókat is ígért a munkához, és hogy a képanyaggal együtt majd kis könyvet készített a visszaemlékezésből, nem öncélúan persze, hanem hogy azzal is motiválja a gyerekeket. Ők is lássák, ha keményen edzenek, innen, a kisvárosi csapatból is el lehet jutni bármeddig.

Palajdi először csak nevetett az ajánlaton, ám a klubelnök meggyőzte, hogy neki, a városi futball-legendának ez nemcsak lehetősége, erkölcsi köte-

lessége is. Egyrészt jó példát mutathatna több nemzedéknek, másrészt, lássuk be, érvelt mosolyogva, te is csak visszavonulsz egyszer, és akkor mi lesz a következő generációkkal?

Palajdit városszerte ismerték, és hogy nemcsak ismerték, de tisztelték is, azt már a visszaköltözése utáni hetekben megérezte a kézsorításokból, a spontán utcai üdvözlésekből, az apró és kevésbé apró gesztusokból. A futball-legenda kifejezés viszont új volt neki. Nem vette túl komolyan sem a titulust, sem a felkérést, ám mégis hatottak rá a szavak, és amikor a klubelnök szép összeget is ígért az ajánlat mellé, rábólintott.

- Rendben, megcsinálom - mondta. - De kérek hozzá egy évet.
- Persze - mosolygott a klubelnök -, nem sürgős.

Leült a számítógép sötét monitora elé, és mindkét fotókupacot a kezébe vette. Először a kertészmérnöktől kapott képeket nézte végig, aztán azokat, amelyeket a klubelnök keresett meg neki néhány hete. Ám mégsem a régmúlt idők jutottak először eszébe, hanem a délutáni edzés.

- A nagyok sérülten is játszanak - mosolygott a fiúkra aznap a pályán, és egy mozdulattal levette a melegítőfelsőjét, mire ők azonnal kiabálni kezdtek.

- Mester, ide! Mester, hozzánk!

- Egy féldió itt, a másik ott - mondta Palajdi, aztán intett a kapusnak, hogy menjen ki a mezőnybe, majd ő véd.

Nemsokára a harmadik szezont kezdi velük. Már régóta tudják, mi a szokás, mégis mindig megy a kiabálás. Tizenöten járnak hozzá, és ha nincs hiányzó, az edzés végén, amikor kikapuznak keresztben a nagypályán, ő is beáll valamelyik csapatba, hogy kilegyen a létszám.

Közel egy évtizede, mióta elkezdte az oktatói munkát, ők a legjobb serdülőkorosztályosai. Már az első szezon végén feljutottak a regionális másodosztályba, és tavaly azt is megnyerték. Egy hónapnyi szünet után, július közepén kezdték újra a fejlesztő edzéseket, augusztusban jön majd egy felkészülési torna, aztán indul megint a bajnokság.

Ez az ő igazi csapata, az ifikkal csak két hétig foglalkozott a nyáron, addig, míg az egyéni képzőjük felgyógyult egy kisebb műtét után. A klubelnök külön kérése volt, hogy jöjjön és segítsen, tegyen rendet a fejekben, mert ha így haladnak, jövőre a harmadosztályban találják magukat. De a hét elejétől már megint csak a serdülőkorosztályosokat edzi, négy hétköznapon találkozhatnak másfél órára, akár a bajnoki szezon alatt, a szerda a szünnap.

Valamivel hat után ért véget az edzés, átöltözött, aztán biciklire ült, hogy hazakerekezzon.

Jó pár éve megint van autója, de többnyire csak a szakmai továbbképzésekre megy vele a fővárosba, itthon szép időben mindig biciklivel jár.

A kerékpárt lelakatolta a földszinti tárolóban, felment a lakásába, és vacsorát készített. Teát főzött, megkente a kenyérszeleteket vajjal, felvágott két

erőspaprikát, aztán az egészet tálcára tette, és bevitte a nagyszoba dohányzóasztalára.

Amikor Palajdi másodszorra is átnézte a fényképeket, végre eszébe villant néhány gyerekkori emlék.

A nagyok sérülten is játszanak, gondolta megint, és abban a pillanatban döbbsent rá, hogy valójában honnan is jön ez a mondat.

Karcsi bácsitól, a serdülőcsapat edzőjétől hallották mindig, amikor beállt közéjük játszani.

Eddig azt hitte, hogy ő találta ki, de nem. Csak a tudatalattija tréfálta meg, és most, amikor szüksége lett erre a mondatra a munkához, valahonnan nagyon messziről, valahonnan nagyon mélyről előbukkant.

Pedig több mint negyven év telt el azóta.

Milyen furcsán működik az emlékezet!

Néhány hete neki is ez a szavajárása az edzéseken, gyakran mondogatja a fiúknak, amikor beáll közéjük, mert nincs ki valamelyik csapat.

A nagyok sérülten is játszanak.

Persze a mondat sem akkor, sem most nem arról szólt, hogy Karcsi bácsi vagy ő lesérült volna, hanem arról, hogy a legjobbra kell lenni.

Úgy csinálj végig minden edzést, minden mérkőzést, hogy mire felnősz, te legyél a legjobb.

Hogy a csapatnak még sérülten is szüksége legyen rád.

Palajdi elmosolyodott. Karcsi bácsi valamikor tényleg elég jó volt. Ennek megfelelően a pályán sokat rugdosták. Persze a helyi csapatban akkor már csak levezetett. Már nem vállalta be a sprinteket, de a lába még mindig aranyat ért. Szép labdákat osztogatott a középpályáról, és egy-egy szabadrúgásgóllal eldöntötte a meccseket. Amikor a csapat megnyerte a bajnokságot, kiszállt, és a gyerekeket kezdte edzeni.

Palajdi szinte ugyanezt az életutat járta be. Most már ő a tréner, most már ő edzi a fiúkat.

Csak ő nem itt vezetett le, ráadásul egészen a válogatottságig vitte. Karcsi bácsi meg csupán az első osztályig jutott. Ott viszont közel száz meccse volt.

Palajdi örült, hogy ha csak rövid időre is, de sikerült visszatárolnia a régmúltba, a kezdetekhez. Ezt biztató előjelnek érezte.

Azzal tisztában volt, hogy most sem tudna írni, hogy fölösleges bekapcsolnia a gépet, kicsit mégis megkönnyebbült. Enyhült benne az a nyomasztó érzés, ami azóta vele volt, hogy elvállalta a munkát.

Lehet, hogy ezzel végre túlteszi magát a szakításon is? Sokszor megpróbálta már, de a per hosszú volt, több mint két évig tartott, így időről időre fel kellett idéznie magában a történeteket.

Néhány hónapja túl van a bírósági meghallgatásokon és beadványokon, az emlékek azonban vele maradtak, még most is gyakran kísértik nappal és éjszakánként. Régebben nem volt olyan perc, hogy ne gondolt volna az

együtt töltött évek valamelyik kitörölhetetlen részletére. Bármit csinált is, a fejében mindig ez járt, mostanában viszont a nyomasztó emlékek többnyire csak éjszaka támadják, nappal egyre sűrűbben képes mással foglalkozni.

Levette a fürdőköpenyét, és felhajtotta az ágyneműtartót, hogy megágyazzon. Aztán magára húzta azt a hosszú pólót, ami pizzamaként szolgált, ám mielőtt lefeküdt volna, megkereste a mobiltelefonját, hogy megkérdezze az anyjától, hogy van.

Minden rendben, mondta az asszony. Éppen kint sétálnak a kutyával a kertben. Nemsokára kezdődik a sorozata a tévében, azt gondolta, addig átnezi a szőlőlugast, hátha talál még néhány kacsot.

Palajdi jó éjszakát kívánt, és letette a telefont. Befeküdt az ágyba, magára húzta a takarót, megnyomta a tévé távkapcsoló gombját, de nem tudott a műsorra figyelni.

Márciusban volt húsz éve, hogy az apját eltemették. A tavasz első napján halt meg. Négy hónappal korábban, egy novemberi reggelen lett rosszul. Arra ébredt, hogy egyik oldala lebévult. Nem tudott beszélni, nem tudott járni, a keze nem mozdult. Palajdi anyja először azt hitte, a férje csak bolondozik, de néhány másodperc után, amikor rájött, hogy tényleg nem tudja formálni a szavakat, azonnal mentőt hívott neki. Agyvérzésre gyanakodtak, ám mire Palajdi a fővárosból hazaért, már túl voltak a kórházi vizsgálatokon is, és kiderült, hogy agydaganat. Infúziót kapott, amitől átmenetileg jobban lett. Újra beszélt, sőt azon viccelődött, hogy a főorvosnak, aki majd megműti, már a neve is milyen biztató, tudniillik Szabónak hívják. A műtét előtti búcsúzásakor jól megszorította a fia kezét, közben mosolygott, hogy az ifjabb Palajdi is érezze: nem lesz itt semmi baj, már nemhogy fogni, de szorítani is tud.

A műtét sikerült, de pár nap múlva az intenzív osztályon a seb elfertőződött, és Palajdi apja éppen csak megérte a tavaszt.

Az anyjánál a rosszullétek a temetés után kezdődtek. Férje betegsége alatt végig tartotta magát, aztán néhány hét alatt összeomlott. Lesoványodott, a bőre egyik napról a másikra ráncos, majd petyhüdt lett. Csak a hajszíne nem változott, nem őszült meg, továbbra is ugyanolyan gesztenyebarna maradt, amilyen mindig is volt. De a legváratlanabb pillanatokban elájult, hetente akár többször is: a konyhában, a mosdóban, az utcán. Alaposan kivizsgálták, ám az esések okozta ficamokon és a bordák törésein kívül szervi bajt nem állapítottak meg. Akkor kérte először a fiát, hogy költözzön haza a fővárosból. Hely lett volna, abban az ötszobás házban lakott, amiben most is, de Palajdi harminchat évesen nem akart újra vele élni, és amúgy is hátra volt még két hónap a bajnokságából. Igaz, akkor már csak egy alsóbb osztályos klubban játszott, ám nem szerette volna cserbenhagyni a csapatot. Végül, kompromisszumos megoldásként, és hogy az anyja ne legyen egyedül, vettek egy kölyökkutyát, ő pedig sűrűbben látogatott haza.

A temetés utáni nyáron úgy tűnt, minden rendben lesz. Az anyja ájulásai megszűntek, a kutya igazi társa lett, ám késő őszre kiderült, hogy az asszony bal csípője nagyon rossz állapotban van. A sebész főorvos azt mondta, ha nem kap protézist, bármelyik pillanatban lebénulhat.

A műtétet a következő év nyarára időzítették. Palajdi telerakta az autó csomagtartóját ruhákkal, és néhány hétre hazaköltözött. Elvitte az asszonyt az előzetes vizsgálatokra, a műtét után pedig mankót vett neki, fáslizta a lábát, beadta a véralvadásgátló injekciókat, és segített a konyhában meg a ház körül, amiben tudott.

Palajdi akkor már együtt élt egy harmincas nővel a fővárosi bérlakásában, de őt nem hozta haza, nem akarta terhelni sem az anyját, sem a nőt. A következő nyáron azonban már mindketten jöttek, és azután még öt nyáron át, időközben ugyanis az asszonymnak a másik csípőjébe is protézis került, később megműtötték a szemét, végül térdprotézist kapott a jobb lábába.

Egyébként is jártak volna hozzá nyaranta, mert Palajdi élettársa már az első együtt töltött hetekben összebarátkozott az anyjával. Rendkívül kedves és életvidám nő volt, szerettek volna közös utódokat, fiúkat, lányokat, de hiába, az első sem akart megszületni. Néhány év sikertelen próbálkozás után derült ki, hogy a nőnek nem lehet gyereke. Sokáig nem nyugodtak bele, szak-klinikákon és magánrendeléseken kísérleteztek, míg végül, amikor a nő betöltötte a negyvenet, feladták.

Másfél évig maradtak még együtt, aztán közös megegyezéssel elváltak az útjaik. A kapcsolatuk azonban nem szakadt meg, telefonon sokszor beszéltek azután is, és amikor a nőnek egy nagyobb hasi műtete volt, Palajdi többször meglátogatta a kórházban.

Tíz éve, amikor végérvényesen hazaköltözött, már egyedül jött. Az anyja akkorra a hetvenes évei közepén járt, és ő is betöltötte a negyvenhatot. Már három szезon óta nem vállalt játékot az alsóbb osztályokban sem, futball-bemutatókra és focitoborzókra járt szerte az országban, és mielőtt azokkal is felhagyott volna, néhány hétvége alatt megszerezte az edzői papírt.

Mindig is úgy gondolta, az aktív pályafutása után kisgyerekekkel szeretne foglalkozni, azt tervezte, ha visszavonul, velük kezdi.

Éppen jókor jött hát a felkérés a helyi klubtól.

Az elnök az ifi korúakat akarta rábízni, de ő kimondottan kölyökcsapatot szeretet volna, akiket aztán tovább vihet a serdülők közé, esetleg az ifibajnokságig. Miután a klubelnök beleegyezett, és ő elvállalta a megbízást, úgy gondolta, saját csapatot épít. Körbejárta az általános iskolák igazgatóit, és megállapodott velük, hogy minden évben rendeznek egy háromnapos városi tornát. Végignézte a mérkőzéseket, és már az első minibajnokság után kiválasztott magának tizenhét gyermeket. Időközben néhányan lemorzsolódtak, de a kispályás tornák, a keresztpályás bajnokságok és az egyesületi toborzók után mindig jöttek helyettük újak.

Persze saját gyerekeket is szeretett volna, igaz, akkorra már csak egyet. Amikor az élettársával elbúcsúztak egymástól, megfogadta, hogy ha ötven éves kora előtt nem születik meg az első, lemond a családalapításról. Úgy gondolta, idős korban már felelőtlenség gyereket vállalni.

A régi kocsi nem sokkal a hazaköltözése előtt adta el. Azután vette ezt a másfél szobás lakást a vasútállomás melletti tömbben, amelyikben ma is él, tízpercnyi bicikliútra az anyjától.

Az első két szezonban, amíg csak a legkisebbekkel foglalkozott, és még nem volt meg az új autó, havonta fel kellett vonatoznia a fővárosi továbbképzésekre a kreditpontokért, hogy a második év végén megújíthassa majd a licenckártyáját. Vonattal rendes körülmények között is hosszú az út odáig, de errefelé nincsenek rendes körülmények. A késésekkel eleve számolni kell, egy járással korábban indulni, és sokszor hazafelé sem lehet elérni a csatlakozásokat, így a hatóság vonatútból gyakran tíz lett.

Mindent egybevetve azért megérte végigcsinálni, gondolta, és kezébe vette a távirányítót, hogy az egyik sportcsatornára váltson.

Magyar bajnokit adtak.

Beállította az automata kikapcsoló időzítőt harminc percre, és a feje alá gyúrt két kispárnát, hogy valamennyire tartsák a testét, a súlytól ne fájjon az érzékeny ízület a vállában.

A nagyok sérülten is játszanak, gondolta megint, és újra elmosolyodott.

Aztán az oldalára fordult, hogy megpróbálja aludni.

Holnap elkezd az írást.

Csak előbb beadja a faliórát a zaciba.

CZIGÁNY DEZSŐ: PROVENCE-I TÁJ

KARÁCSONYI ZSOLT

A visszatérés

Nem beszélnek, nem beszéltek, nem is fognak beszélni róla,
ha divatos, ha nem is lesz az, akkor sem beszélnek róla.
Nem fognak beszélni arról: vadászták őket kiskorukban,
hengerelték középkorukban, öregkorukban, vén korukban,
nem fognak beszélni róla.

Azt gondolják, nincs esély, már esély sincs beszélni róla.
Hiába olvassák a Taót, hogy aki tudja férfi-hatalmát,
mégis őrzi nő-lágyságát, nem fognak beszélni róla,
hiába olvassák, amit költőnők szonettben leírtak,
akkor sem fognak beszélni róla, hogy alázták
lazázva, durván – szóval, tettel és hallgatással is.
Bántották őket férfiak és nők, betegségek és
gépi vírusok, donkanyarok – reménytelenben
lángoló éjek, délutánok, alkoholok
és józanságok. Úgysem fognak beszélni róla.
Az összes feneérzékeny lírai alany, túlhevített
költész, sötét lelkét mutogató versidomár –
ők sem beszéltek róla.

Metaforák, jelek, arcrezdülések, igen, na ennyi
volt, néha, olykor. De ennél többet egyik sem
engedett meg magának. Az utolsó girnyó hipszter,
a legvadabb kőkemény bányász vagy gengszter,
ennél többet nem engedett meg magának.
A falak rég összeomoltak, a bástyák rég a
porba hulltak, de ők a kaput nem nyitották meg.
Az ablakot sem nyitották ki, ültek kocsmákban, munka közben,
egyazon hideg idegközben, de a kaput nem nyitották ki.
Pedig ütötték, verték őket, szívatták mindet iskolákban,
utcasarkon és kisházban, nyugodtan tették, konokul túrták –
senki sem fog beszélni róla.

Hogy elkapták Rómában régen, vagy a seregben, balatoni stégen,
kinyírták őket, ütötték, köpték, címkézték, skatulyába lökték.
Ettől lett mindegyik csak bomlott, vagy komor, rideg és akarnok,
velük mostak fel padlót, rongyot húztak szemükre, és zsinórok
vagy láncok közé bekeverték, túlélési padra vetették,

míg nem látszott már a nevük sem. Vad felejtési kényszerükben
nem is tudták: nincsenek régen, mint tűnt hadak fényei délben!!!

Nem beszéltek a gyalázatról, se acélos félelemszagról,
akár az élők: jöttek-mentek, pusztultak, megint jelentkeztek.
Most visszatérnek: hűlt nyom a hóra,
és nem fognak beszélni róla.

GERGELY ÁGNES

A dolgok lényege

Én gyógyulásban nem hittem soha.
A győzelem csak újabb harc jele.
Fölemelkedni percekig lehet.
A sebzettség a dolgok lényege.

Mandulaműtét, kívül háború.
A szomszéd ágyon egy nyilasvezér
lánya hörög. „Itt minden a miénk.”
„Ez zsidó kórház.” „Az is a miénk.”

A gulágban vád alatt orvosok.
Fenyegetésre egyik sem figyel.
Lélek nem marad ellátatlanul,
de a gyilkost is gyógyítani kell.

Lesz-e segítség? Hit nélkül mit ér?!
Országok torkán lépked a világ.
Felzengeti a dúlt koncertterem
egy összebarmolt korszak himnuszát.

2023. március

HARTAY CSABA

Kivilágosodó

Van, hogy mi nem férünk bele a februárba.
Rövid lepedő, amiről lelóg a lábunk, fázik.
Egyre világosabb a tél. Valaki lehúzza a takarót.
Ha sziklák lennének a hónapok, jó lenne maradni.
Még ha didergünk is. Távolban sárkányrepülő.
Valaki levetett, kinőtt kabátjával játszik a vihar.
Nem gondoltam volna, hogy elmozdulnak a cserepek.
Mennyire egyedül törik össze minden.

Van, hogy beleférünk a fagyutóba.
Elegendő lepedő, takaró, mégis fázunk.
Végleg kivilágosodik a tél.
Tavaly mennyire naívak voltunk.

Nem lehet kialudni az álmoságot.
Újabb és újabb párnába zuhanások.
Tavasz közeleg, sokat kell vacsorázni.
Füvet fogunk nyírni, lédús-szín lesz a táj.
Ha legelők lennének a hónapok, lassan kizöldülnek.
Még ha szellőztetünk is. A Pink Floyd fala ordít
egy emeleti magnóból. Mennyi halott lakik
a régi emeletes házakban. Egyedül törtek össze.

Utánunk

Épület marad utánunk.
Fák árnyékcsontvázai.
Beszakad a tetőszerkezet.
Éhségbe hulló cserép.

Gerendák belső lélegzete.
Légszomjas hajóív.
Megbotló lépcsőfok.
Iratmadaras huzat.

Épület marad utánunk.
Ásító ablakok.
Üvegfoaik kihullottak.
A kilépő nem lép többé.

Épületben maradunk.
Üresen ringó hintaszék.
Olajvérző hordók.
Beomló pincésír.

BORSODI L. LÁSZLÓ

A nagy menetelés

Először nagyanyám gombja, majd a gyűszűje gurult el,
és hiába kerestük egész délután, nem találtuk meg
a szőnyeg alatt, az ágy alatt, a szekrény alatt. Nem volt sehol.
Később a testvérem papagája repült ki a nyitva felejtett kalitkából,
előbb a szobában repkedett ide-oda, a függönytartón megpihent,
és huss, a résre hagyott szúnyogháló ajtón át végleg elszállt,
egy darabig még hallottuk hangját a fák között, de őt nem láttuk,
majd a hangja is elveszett az évek nagyra nőtt bozótjában.
Aztán a műanyag katonáim hulltak el egy szeméttelp-csatatéren,
és enyészeté lett a matchboxom, mint Senna a Tamburello-kanyarban.
A gombfocipályát és a gombokat elnyelte pókhálós pincetorok,
a fapajta helyén betonépület nőtt ki, a templomtoronyba új harang került.
De hiába hallottam a régi hangját, a nagy menetelésben nemcsak a tárgyak,
hanem a társak is átalakultak vagy eltűntek sorra, akikkel együtt gomboztuk be
legjobbainkat a BEK-, a KEK-döntőbe, sőt megnyertük a világbajnokságot.
És megöregedett a fiatal óvónéni, öregebb lett az öreg, nyugdíjas lett a boltos,
s én nem értettem, miért tűnik el jó kutyánk az udvarról, miért gyúl ki
a harmadik utcában az istálló, miért hal meg hirtelen az alsó szomszéd.
A nagy menetelésben nem vettem észre apám ősz hajszálait, lassuló ritmusát,
és nem láttam, miért sokasodnak édesanyám szép arcán a ráncok, kékeszöld
szemei miért egyre áttetszőbbek, miért néz egyre többet maga elé, föld alá.
A nagy menetelésben már tízen, már csak kilencen, csak nyolcan maradtunk,
de lehet, csak heten, csak hatan vagy öten, megtörténhet, hogy csupán négyen
vagyunk, vagy annyian se, a nagy menetelésben. Csak a fák bizonyosak,
[a madarak,
a szél, a nagy kékség. Hűvös van. Csend van. Bot és tarisznya nélkül. Menni kell.
Nem nézi senki, hogy távolodunk -----

Szelíd szobrok

*„És megvakultak
hiú szemeim.”*
(Ady Endre)

Lyukas zoknival, kopott nadrágban hogy lehet?
Kieresztett inggel, gombok sehol, hogy lehet?
Eltaposott cipővel, kabát nélkül hogy lehet?
Kalap, esernyő, bot nélkül hogy lehet?
Albérletről albérletre, folyosók börtönében,
hegyek, folyók, országok között hogy lehet?
Apám, anyám nélkül, asszony, gyermek nélkül,
éhesen, szomjasan, fázva meddig, miért lehet?
És idegek, érzékek nélkül? Csupán csontként,
csók és lélek nélkül, féreggé zsugorodva? ...
Hogy lehet majd eléd állni, mit mondjak neked:
miért volt minden, s mért nem lett végül semmi?
S mit mondasz te, vajon mit mondhatnál,
ha sehol egy szeráf, egy angyal vagy glória?
Csak állunk majd, csak nézzük egymást,
se ölelés, se csalódás, se könny, se más.
Talán a nagy vakság napjára várunk, vagy
szoborrá szelídülünk a színtelen örökkévalóságban.

FELLINGER KÁROLY

Nyom nélkül

Száraz Pálnak, barátsággal

A jövő egy hosszú sorban áll, abban
bízva, hogy kap még szabad jegyet Jézus
második eljövételére, az új
filmre, amit csak egyszer vetítenek.

Ha el tudom képzelni magam mögött
a tengert, folyamatosan távolod-
va tőle, tudom, hogy egyszer majd nem jön
vissza értem a valóság, nem a láb,

a nyelv a gyökere anyámnak, aki
csillagcsavarhúzóval felengedi
a csillagokat Noé bárkájára.
Nagyanyámat a térde alatt nyalta

meg a kutyája, anyám, kivel áldott
volt, viseli e bélyeget, a hűség
ebnyelvét, a logika bevezet az
erdőbe, a susnyásba, csalni hagy.

A kalitkába zárt madár kinövi
a kalitka ajtaját, fejlődésben
van még, a sors meghajlítja a teret,
kicselezi az elkerülhetetlent.

Apám házunk alapvakolásakor
nem rakott vakolatot a falazott
téglák réseibe, ha bennük madár-
fiókákat hallott csivitelni, fél-

munkát végzett, abban bízva, a másik
vakolás előtt már kirepülnek a
fránya fiókák, segít rajtuk a vén
Teremtő, meg a család pénzhiánya.

Az Isten mindig tapasztalatlanabb lesz, különben nem tudná feltörni a titok látszatát, mint a tojáshéjat a kiscsibe, leleplezve a tudást.

Azt mondják, szenvedés, nagy nélkülözés nélkül nincs igazi költészet, mára a múzsa szagosítóval üzletel, sötét lesz, mi lenne vele nélkülem.

Sógorom temetésekor, a ravatalánál állva, január elején, boldog új évet kívántam neki, és eszembe se jutott a feltámadás.

Ha felhívom anyámat az idősök otthonában, akkor örül leginkább, ha a temetőből teszem, a sír mellől, ahol apám mellett fog pihenni, és

ahol a sírkőre már felvésette a nevét. Ha azt akarom, hogy boldog legyen, otthon érezze magát, többször is hazudnom kell, becsapni a halált.

Vagotómia

A kéz nélkül született gyermek leül a földre és a lábával keresztet vet, az angyal, szolidaritást vállalva, arra kéri, szabadítsa meg fehér

szárnyaitól. Reszkető bénulás vesz erőt a gyereken, Parkinson-kóros tünetek sora jelentkezik, reszket, majd összehúzódik a gyomra, a kór

oka a gyomor-bél rendszerben rejlik, és a betegség a bolygóidegen keresztül jut el az agyba, az angyal ezt álszent tapasztalat nélkül tudja,

neki a gyomorfekély kezelése
érdekében átmetszették a bolygó-
idegét, természetes védelmet nyert
a Parkinson-kór ellen, de oda kell

figyelnie nagyon, hogy amikor majd
kimondja a boldogító igent, az
magával a hallgatással érjen fel,
hogy megmászhasza az égig érő fát.

Bársonyos

Apám húsz évig a konyhaasztalon
trónoló, egyemeletes gyümölcsös-
tál alsó szintjére, két alma közé
rakta a garázs és a nyári konyha

kulcsát, később hiába kerestük ott,
elfelejtette odatenni, vagy a
zárban hagyta, elejtette, vagy csak
a kinti kukák valamelyikébe

dobta, de olyan is előfordult, hogy
a kulcsosomó az almák közt hevert, ám
a pincelejárat, a garázs és a
nyári konyha ajtaja nem volt zárva.

Este, etetés után apám ledőlt
a sarokpadra, szundikált kicsit, ám
a fél nyolcas tévéhíradóra fel-
ébredt, ránézett a gyümölcsöstálra.

Ha nem volt ott a kulcsosomó, s mindenki
azt kereste, ő váltig állította,
odatette, ez a család meg maga
a feledékenyek gyülekezete.

Aztán lebetegedett, legyőzte őt
az Alzheimer-kór, már nem engedtem,
hogy etesse, fejje az állatokat,
átvettem tőle a stafétabotot.

A kulcscsomó még ma is az ebédlő
asztalán van, legalább tízszer végig-
olvasott, kedvenc költőm, Marno János
A semmi esélye című könyvén,

hátha a kulcsok valamelyike – négy
kulcsról nem tudtam, mit nyit, hogy került a
kulcstartóra – felnyitja Nárcisz eltűnt,
elásott kincsesládáját, bár Nárcisz

előtt is ismeretlen a hely, hova
áshatta a háborút megjárt öreg
tulipános ládikát az éjszaka,
számára ez kulcsfontosságú, lényeg-

telen dolog. Legalább tizenegy év
telt el azóta, hogy a vén kulcscsomó
meglelte méltó helyét a könyvön,
amikor eltört az asztalon álló

gyümölcsöstál. Tudtam, valahol van még
egy, az ágy alatt, ott porosodik, jó
apám kapta a Jézuskától, mint ki-
derült, az utolsó karácsonyára.

Másnap reggel tűvé tettem mindent, de
nem találtam a kulcscsomót a könyvön,
bementem a konyhába, hogy igyak egy
feketét. A kulcscsomó a helyén volt.

Az új, emeletes gyümölcsöstálon
várt rám. Kezembe vettem, és rázni kezd-
tem, úgy, ahogy a Szlovák Nemzeti Fel-
kelés terén tettem nyolcvankilencben.

Nem értettem, hogy került oda, miért
tévesztettem össze ennyi idő el-
teltevel a számomra kedves könyvet
apám családi gyümölcsöstálával.

CZÓBEL BÉLA: PÁRIZS

BENE ZOLTÁN

Vasárnap

RÉSZLET AZ *IGAZAK* CÍMŰ, KÉSZÜLŐ REGÉNYBŐL

Schneider hadnagy nem sok információt talált Feketéről. Ki sem tüntette magát, megrovásban sem részesítették. Az arca egy éjszakai támadás kézitűsében égett össze, amikor petróleumlámpával vágták fejbe. Tulajdonképpen szerencsésen megúszta. A biztonság kedvéért Dóczi Márton és Kósa Antal után is tudakozódott, ám csak a szokásos választ kapta: majd utánuk néznek.

Lassan kezdett sötétedni, december közepén korán nyugszik a nap. Igaz Gerő tanácstalanul lődörgött a Mars téri laktanya előtt, latolgatta magában a lehetőségeket. Végül úgy döntött, nem halogatja, újra elmegy a Kistisza utcába. Végigyalogolt a nagykörúton, s útközben egyik Memphist szívta a másik után.

Ugyanaz a cselédlány nyitott ajtót, aki előző nap.

– Jó napot, nyomozó úr – köszöntötte Igaz Gerőt, s elvette a kabátját és a kalapját.

– Nagyné asszonyhoz jöttem – dörmögte a detektív.

– Bejelentem.

A cselédlány eltűnt, majd fél perc múlva visszatért, hogy a szalonba vesse. Ahol ezúttal egyedül Klára ült. Igaz Gerő az asszonyhoz lépett, megcsókolta felé nyújtott kezét.

– Megtudott valamit, nyomozó? – kérdezte a nő.

– Több mindent is. A szülei?

– Édesanyám nem érzi jól magát, lepihent. Apám elment, azt hiszem, iszik. Pedig nem szokott. De megértem. Túl sok ez már. De foglaljon helyet!

Igaz Gerő leült, és beszámolt mindarról, amit megtudott az elmúlt két napban. Majdnem a végére ért a mondandójának, amikor hirtelen elhallgatott, közelebb ült Klarához, és megragadta a kezét.

– A kávéházban, csütörtökön, nem tudom, mi történt velem – hadarta. – Megbénított, hogy látom az aggodalmat az arcán, hallom a szavaiból, s félttem, hogy csak rosszat szólhatok.

Az asszony kihúzta a kezét Igaz Gerő markából.

– Üljön távolabb! A cseléd bejöhet, hallgatózhat, leskelődhet! – sziszegte.

Igaz Gerő elszégyellte magát, érezte, ahogy elvörösödik.

– Igaza van, bocsásson meg – suttogta.

– Megértem magát, Gerő, én is zaklatott voltam – enyhült meg Klára. – És azóta...

– Azóta még bonyolultabbá vált minden – fejezte be a mondatot a nyomozó.

– Pontosan – bólintott az asszony.

Egy ideig némán ültek, csak a nagy falióra ketyegését lehetett hallani.

– Az a Kovács, akit jelenleg a fogdában őrzünk, azt állítja, ártatlan. És nekem annak is tűnik – szólalt meg Igaz Gerő percek múltán. – Bagdy úr viszont rá akarja kenni a gyilkosságot, mert bolsevik.

– És nem ő volt?

– Valami azt súgja, hogy nem.

– Akkor keresse tovább a gyilkost!

– Van más is – sóhajtott a detektív.

Klára kérdően nézett rá.

– Kovács szerint a férje úgy tudta, kegyed megcsalja.

Az asszony elsápadt.

– Valószínűleg tudta, hogy találkozunk olykor – folytatta Igaz Gerő. – Lehet, hogy azzal is tisztában volt, hogy velem randevúzik. Bár Kovács szerint nem ismerte a vetélytársa nevét. Ellenben...

– Ellenben?

– Kovács a kihallgatásán arra a kérdésre, hogy ki akarhatott ártani Nagy Gyulának, azt válaszolta, hogy Ön.

– Én?

– Igen, mivel szeretőt tart.

– Ön tudja a legjobban, hogy nem tartok szeretőt!

– Igen, Klára, én tudom. Csakhogy egy tisztos polgári házasság már a mi kis találkánkat sem bírja el. Ezt is tudom.

Az asszony a tenyerébe temette az arcát.

– Kovács azt feltételezi, hogy Ön ölette meg a férjét.

– Az arcátlan, pimasz gazember! – kapta föl a fejét Klára

– Bagdy úr nem hitte egy szavát se – tárta szét a kezét Igaz Gerő. – És én sem hiszem, hogy Önnek bármi köze lehet ehhez.

– Nincs is!

– Azonban azt sem veszem be, hogy Kovács vágta el a férje torkát. Csak azért, mert bolsevik, nem föltétlenül gyilkos.

– Sokaknak erről más a véleménye...

– Tudja, hogy értem!

– Persze, persze, Gerő, csak eddig is túlságosan sok volt, de ez... Az apám, ugye, nem volt jelen?

– Nem, Horváth úr addigra távozott az irodából. És nem is fogja megtudni, arról kezeskedem. Még Bagdy úr sem annyira otromba, hogy szót ejtsen neki erről.

Klára az ölébe ejtett kezét nézte, még mindig sápadt volt, kicsit reszketett.

– Ön arról beszélt a kávéházban – mondta izgatott hangon a nyomozó –, hogy én túl fiatal vagyok, Önnel öt esztendővel ifjabb. Tudja meg, Klára, hogy ez engem nem érdekel. És ha lezárul ez az ügy és eltelik a megfelelő idő, én kész vagyok...

– Ne most, Gerő! – húzta ki magát az asszony. – Ennek most nincs itt az ideje!

– Minden bizonnyal igaza van – ismerte be Igaz Gerő. – Mégis szerettem volna, ha tudja.

– Tudom. De erről ne beszéljünk!

– Értem.

Megint hosszú csönd telepedett a szalonra. Még az óra ketyegése is mintha beleveszett volna ebbe a vattás, puha csöndbe.

– Az a baj – sóhajtott föl Igaz Gerő –, hogy nem tudom, merre induljak. Nincs szemtanú, legalábbis egyelőre úgy tűnik, nincsen. Tervezek az újságokban megjelentetni egy hirdetést, hogy aki esetleg látta a gyilkosságot, jelentkezzen, ennek a sikerében azonban nem sok reményem van, kétségtelesenül érkeznek majd bejelentések, ám nagy részük, hacsak nem mindegyik, falsnak fog bizonyulni. Közben Bagdy úr le akarja zárni az ügyet, fölköttetné Kovácsot, miközben semmiféle bizonyítékunk nincs... Esetleg Ön nem tud valakit, akivel vitába, nézeteltérésbe keveredett a férje?

– Nem – ingatta a fejét Klára. – Gyula ártalmatlan ember volt. Kivált, mióta hazatért a frontról.

Igaz Gerő fölemelkedett.

– Mindenesetre köszönöm – mosolyodott el. – Most távozom. Kérem, ne haragudjon rám.

– Nem haragszom, Gerő.

A nyomozó ismét megcsókolta a felé nyújtott kezét. Klára csöngetett a cseledelemnak, aki hozta Igaz Gerő kabátját és kalapját, s kiengedte az ajtón.

A detektív az utcán azonnal rágyújtott egy Memphisre. Házkutatást kell tartani Kovácsnál, gondolta. Bár már sötét volt, visszasietett az irodába, és a telefonközpontostól Borbola doktor lakását kérte. Maga a bűnügyi kapitány vette föl.

– Itt Igaz Gerő nyomozó, kapitány úr.

– Hallgatom.

– Begyűjtöttük a fogdába Nagy Gyula egyik ivócimboráját és egykori katonatársát, Kovács Pétert. A másikat is fölkutattam, de ő hamarabb távozott. Állítását még ellenőriznem kell, de úgy vélem, igazat mond. Bagdy úr szerint Kovács a tettes.

– Úgy?

– Kovács bolsevik.

– Úgy?

– Szeretnék engedélyt kérni, hogy házkutatást tartsak Kovácsnál. Tudom, hogy holnap vasárnap...

– Egy szót se többet! – vágott a nyomozó szavába Borbola Jenő. – Az ügy elsőbbséget élvez. Nyakunkon a francia megszállás, egy rendőrségi alkalmazott családtagja az áldozat... Reggelre a parancs az asztalán lesz, és kap két embert!

– Köszönöm, kapitány úr!

– Én köszönöm, Igaz nyomozó. Szép munka, lelkiismeretes munka!

Kattant a vonal. Igaz Gerő hátradőlt a széken, pár pillanatig élvezte a dicséretet. Utána azonban újra a nyakába szedte a lábait, talpalt vissza Móra-városra.

A Veres ács utcára sűrű sötétség borult, mivel errefelé igen nagy távolsá-
gokra álltak egymástól a gázlámpák. Amikor a detektív elhaladt az egyik
alatt, hallotta, ahogy pattog benne a légszesz. Hamar megtalálta Feketéék há-
zát, aztán a tőlük számított második, a Kolozsvári tér felé eső házba bezörge-
tett. Nem kellett sokat várnia, egy fiatal legény dugta ki a fejét az utcai abla-
kon.

– Jó estét – köszönt Igaz Gerő – Széll Jolánt keresem.

– Itt ilyen nem lakik – válaszolta a legény, s már be is csukta az ablakot.

A nyomozó megvakarta az állát. Két házzal arrébb, ezt mondta Fekete
Sándor. Ugyanakkor azt nem tette hozzá, melyik irányba. Ezért a Feketéék
házától a belváros irányában fekvő második ház kapuján csüngő csengőzsi-
nórt húzta meg. Itt is hamar megjelent egy lakó, egy idősödő asszony szemé-
lyében. A kezében petróleumlámpát tartott.

– Jó estét – köszönt Igaz Gerő – Széll Jolánt keresem.

– Mit akar tőle?

Igaz Gerő megmutatta a jelvényét. Az asszony egy szögre akasztotta a
lámpást, szó nélkül sarkon fordult, majd egy fél perc múlva, vállán nagyken-
dővel megjelent egy csinos, fiatal nő.

– Széll Jolán vagyok – közölte, közben bizalmatlanul mérte végig a rend-
őrt.

– Csak néhány kérdés erejéig zavarom.

– Mondja!

– Csütörtökön este Ön találkozott Fekete Sándorral?

– Igen.

– Mikor?

– Kilence jött értem.

– Elmentek valahová?

– A Lippai vendéglőbe, ott voltunk zárásig, tizenegy óráig. Akkor Sándor
hazakísért. Ezzel csak nem sértettük meg a törvényt, nem?

– Természetesen nem – mondta Igaz Gerő. – Köszönöm a segítséget, jó
éjszakát!

Széll Jolán köszönés nélkül csukta be a kaput, a nyomozó még pár pilla-
natig moccanatlanul állt a sötét utcán, a kapualjban, aztán elindult haza, a
Liliom utcába.

Kisné a konyhában ógott-mógott, amikor a detektív hazaért. Beköszönt a
szállásadójának, aztán a szobájába húzódott. Legszívesebben elszívott volna
egy labdacs ópiumot, de erőt vett magán, s csak néhány cigarettát engedélye-
zett magának elalvás előtt. Álomban Klárát látta, hálóingben, ahogyan még

sohasem, a haja leengedve. Egy baldachinos ágy szélén ült, mezítelen lába nem érte a földet. Igaz Geró közelebb óvakodott hozzá, egészen addig, amíg a térde a nőhöz nem ért. Kinyújtotta a kezét, végigsimított a haján. Hosszan simogatta. Aztán Klára háta mögé pillantott: az ágy másik felén egy vérbefagyott férfi feküdt.

Másnap korán reggel már a Rákóczi téren volt. A parancs az asztalán hevert, és csakhamar megérkezett az ígért két közrendőr is. Alig múlt nyolc, amikor beállítottak a Makkoserdő sorra, Szélpálnéhoz. Az özvegy éppen a kabátjából hámozta ki magát: nem sokkal előttük ért haza a hajnali miséről. Igaz Geró megmutatta neki a parancsot, de az asszony csak közömbösen legyintett, ellenvetés nélkül beengedte őket a helyiségbe, amelyet Kovács Péter bérelt. Szegényes, apró szoba volt, úgy szűk négy méter hosszú és bő két méter széles. A hátsó falánál egy priccs állt, mellette kicsike szekrény, valamelyik jobb házból dobhatták ki, csupa karcolás volt a felülete, ám az látszott, hogy valaha drága darab lehetett. Egy rozoga ruhásszekrény és egy vas lavórtartó állvány, benne zománcos lavórral tartozott még a berendezéshez. A priccsen néhány könyv hevert: Kropotkin *Egy orosz forradalmár emlékiratai* című művének két kötete, Révai kiadásában, Lassalle Ferdinánd előadásainak nyomtatott változata *Alkotmány, szocializmus, demokrácia* címen, Paul Lafargue-tól *A tulajdon fejlődése*, amelyet 1907-ben jelentetett meg magyarul a Népszava, Láncki Jenőtől a *Szocializmus és ethika*, Révész Mihálytól a Népszava kiadásában *A magyarországi munkásmozgalom története 1867–1913* és Szabó Ervin *A tőke és a munka harca* című munkája. A nyomozó belelapozott mindegyikbe. Néhol Kovács aláhúzott sorokat, mint például Szabó Ervin könyvében ezeket: „Sok ezer és tízezer éve élnek a földön emberek, akiknek egész élete kétségbeesett küzdelem a maguk-termelte kenyér nagyobb darabjáért. Urak egyfelől – hívják bár királynak, vezérnek, nemesnek, gyárosnak –, szolgák másfelől – rabszolgák, jobbágyok, cselédek, munkások – emberpusztító harcot vívnak a társadalmi jövedelem nagyobb részéért. Soha, soha ez a harc egy pillanatig nem szűnt meg. Véres, nagy forradalmak lobogó lángját, ha visszafelé fordítjuk, a hangos erőszak és a félnék meglapulása, a tobzó jóllét és a csontokat szétrágó éhség, a ragyogó egészség és a piszokban tenyésző járvány, a gőgös tudás és az aljas tudatlanság milliányi kis összeütközésének szakadatlan folyamát világítja meg. Urak és szolgák! Örök harc, örök küzdelem!” A Láncki-kötet első oldalára ki is másolt egy idézetet a műből (nyilván rendkívül fontosnak vélte, vagy nagyon megragadta): „Nagy vagyonoknak fölhalmozódása – mi a demokráciával össze nem egyeztethető – milyen veszélyeket rejt magában, annak tanúi vagyunk napjainkban. Az amerikai trösztök államot képeznek az államban, tetszés szerint irányítják a termelést, szabják meg az árakat, uralkodnak a parlamentben és a szenátusban.” Igaz Geró pár percig eltűnődött, vajon miként lehetne megakadályozni a nagy vagyonok fölhalmozódását, s ezek nélkül ugyan hogyan működne a gazdasági élet, és mint máskor, ezúttal is arra jutott, hogy a vagyonegyenlőség csupán

gyerekes vágyalom, minden alapot nélkülöző képzelgés, amely sem az emberi természettel, sem a társadalom és a gazdaság mozgatórugóival nem (vagy rosszul) számol.

– Mit keressünk, uram? – zökkenetette ki gondolataiból az egyik közrendőr.

– Ha bicskát találnak, azt mindenképpen elvisszük. Ha bármi furaságra bukkannak, szóljanak!

Nem bukkantak semmiféle furaságra. Egy bicskát és egy csorba élű, régi kést találtak, Igaz Gerő mind a kettőt gondosan a zsebkendőjébe csomagolta.

– Ezeket megvizsgálatjuk, miféle ujjnyomok vannak a nyeleken.

– Azok valóban segítenek? – kérdezték a közrendőrök.

– Igen – bólogatott buzgón a nyomozó. – És nálunk már lassan két évtizede bevett gyakorlat az ujjnyomok vizsgálata, amit daktiloszkópiának neveznek, sőt, több, mint tíz éve vezetünk az ujjnyomok alapján nyilvántartást is. Minden rendőrkézre kerülő gonosztevő ujjának lenyomatát fölveszik, és egy aktában tárolják, így amikor később, szabadulása után újra bűnt követ el, könnyedén lefűlelhető.

– Értem, uram. De ha ezek a kések Kovács kései, akkor mit bizonyít, hogy rajtuk hagyta az ujjának nyomait?

– Az semmit – ismerte be Igaz Gerő –, a meglátása helyes. Az azonban érdekes lehet, ha nem csak az ő ujjnyomaira akadunk.

A közrendőr szeme fölcsillant.

– Aha! Értem, uram!

Még egyszer alaposan átvizsgálták a szobát, de semmi érdekeset nem találtak. A nyomozó elnézést kért Szélpálnétól a zavarásért, a közrendőröket pedig elbocsátotta.

– Vasárnap van – mosolygott rájuk. – Ha csak ezért rendelte be magukat a bűnügyi kapitány úr, hazamehetnek a családjukhoz. Ha egyébként is szolgálatban vannak, térjenek a szolgálati helyükre.

A két rendőr megköszönte a nyomozó hozzájuk való jóságát, azzal elilantak. Igaz Gerő pedig úgy döntött, ha már a héten sokadszorra jár Rókuson, meglátogatja végre a szüleit a Francia utcában.

A Makkoserdő sorról a Föltámadás utcán elgyalogolt a Hétvezér utcáig, ott jobbra fordult, majd a harmadik sarkon balra. A saroktól a második ház volt a szülőháza. Ugyanolyan nyomorúságos, mint a legtöbb rókusi lakás: konyha, két apró szoba, pici, a szomszédokkal közös udvar. Gyerekkorában sokat játszott azon az udvaron, csaknem annyit, mint a közeli Hunyadi téren. Labdázott, csúzlival lövöldözött, kavicssal dobált célba, a szomszédék Ilona lányával golyózott. Nyaranta sokszor csak feküdt a földön, figyelte a kék eget, a bárányfelhőket, a madarak röptét. Talán egyszerűbb élet volt, gondolta, mégsem vágyott vissza. Túl sokszor korgott a gyomra, túl sokszor látta a szüleit gondterheltnak. Az apja a téglagyárban dolgozott, az anyja a dohánygyárban, kiegészítő munkásként. Tudta, mekkora áldozatot hoztak azért, hogy gimnáziumba mehessen. Inasnak adni valahová olcsóbb és amúgy is magától

értetődő lett volna. Igazából sosem fejtette meg, miért vonták meg a falatot a szájuktól azért, hogy iskoláztassák.

Két nappal korábban még arra gondolt, legközelebb ajándékkal állít be a szülői házba, bár most már nem értette, miként juthatott ilyen az eszébe, hiszen a zsebe már akkor is jóformán üres volt. Mindenesetre az anyja így is a nyakába borult, az apja pedig egy szelíd mosollyal fogadta, szokásához híven megveregette a vállát. Míg készült az ebéd – krumplileves, krumplifőzelék és fasírozott –, az apjával cigarettáztak a konyhában, figyelték, ahogy az anyja főz.

– Min dolgozol most, kislány? – kérdezte Igazné, miközben a rántást keverte.

– Két nappal ezelőtt, pénteken megöltek egy úriembert a rókusi pályaudvarnál, az ő gyilkosát keressük.

– Nem veszélyes ez? – aggodalmaskodott az anya.

– Nem veszélyesebb, mint bármi más, anyám, higgye el – nyugtatta Igaz Gerő, és az apjához fordult. – A téglagyárban minden rendben?

Igaz Gáspár megvonta a vállát.

– Megtűrnék, egyelőre – mondta. – Tudod, egy félkezű ember nem válthat. Szerencsés vagyok, hogy a raktári munkát rám bízta, a hadirokkanti segélytől éhen halnánk.

– Bizony, nagy szerencse! – erősítette meg a felesége is.

Ebédig több szó nem esett. Evés közben is hallgattak. Amikor az anyja elpakolt, majd egy kevés buktát varázsolt az asztalra, pár percig beszélgettek. Semmiségekről. Igaz Gerő torka ilyenkor mindig összeszorult. Ha inasnak adják, talán most áradna a szó belőle is, belőlük is. Ám ezzel az öltönyös, érettségizett ficsúrral nincs közös témájuk, és ő sem talál olyasmit, amiről érdemben és hosszan diskurálhatna a két rókusi szegény munkással. A nyomozó most kicsit közelebb érezte magához Kovács Péter eszméit, attól függetlenül, hogy racionálisan továbbra is világosan látta a bolsevizmus bukatóit.

Elüldögélt még egy-két órát az anyjával és az apjával, többnyire néma csöndben, aztán összeszedte magát, és elköszönt. Az apja búcsúzásképpen is a vállát veregette, az anyja ismét megölelte.

– Vigyázz magadra, fiam – súgta a fülébe –, a gyilkos gazemberek nem véletlenül gyilkos gazemberek!

– Ne féltsen, anyám, nem esik bajom. Látják, hazajöttem a frontról is!

– Hazajöttetek mindketten, hála Istennek – Igazné arcán szomorkás mosoly jelent meg. – Nem hiába imádkoztam. Azért csak óvakodj!

– Ne aggódjon, anyám – nyomott egy csókot az asszony arcára a nyomozó, és kilépett az ajtón.

Egyenesen a Liliom utcába ment. Kisné nem mutatkozott, így gyorsan bevette magát a szobájába, és ezúttal nem tagadta meg magától az ópiumot.

Íróasztala legalsó fiókjából elővette az ópiumos labdacsokat tartalmazó zacskót, egyet kiemelt közülük. A pipát is előkotorta, a golyócskát a pipa nyílásába helyezte, majd meggyújtotta. A szobát hamarosan betöltötte az ópium édeskés, sűrű füstje. Bódulatában ezúttal nem látogatta meg Gönczy hadnagy, nem pergett le előtte a különös történet. Félálomban a hazaútja jutott eszébe.

Sebesültszállító vonaton hozták haza. Amikor a vonat megállt egy-egy állomáson, a kocsik bejáróihoz kibotorkáltak a könnyebben sebesült honvédek. Szomjasok voltak mind, ezért alighogy megállt a vonat, sokan letípegtek, hogy sört vegyenek. Általában azonban az állomáson várakozó úriasszonyok nem engedték, hogy akár ételért, akár italért fizessenek. Egy alkalommal egy előkelő család három nőtagja mindenkinek, aki lekászálódott a szerelvényről, kifizette a fogyasztását, pedig lehettek vagy harmincan.

Igaz Gerő akkor még szinte egyáltalán nem tudott járni, így leszállni sem, pedig neki is száraz volt már a torka. Egyik bajtársa megszánta, fölnyújtott neki egy fél pohár italt. Miközben a szájához akarta emelni, észrevette a vele szemben ülő, hatalmas termetű katona sóvár pillantását. Annak a jobb karját és a bal térdét lőtték keresztül, mozdulni alig bírt, szólni nem mert. Igaz Gerő megsajnálta, a fél pohár sört csak félig itta meg, a maradékot a másiknak nyújtotta.

– Tudom, hogy kevéske, cimbora – morogta. – De a semminél azért több.

A szemben ülő honvéd az ép kezével elvette a poharat, jóízűen megitta.

– Áldjon meg az Isten – brummogta.

Egészen Budapestig beszélgettek. Az óriás, név szerint Mózes János, kolozsvári diák volt, az egyetemen hallgatott bölcsész tudományokat.

– A kolozsvári egyetemről mi, hallgatók többnyire mint katonakötelesek vonultunk be a hadseregbe – mesélte –, viszont nem egy kolozsvári meg más magyar városból származó tanár önkéntesen állt be a katonák közé. Akadtak köztük a rangjukról régen leköszönt tiszték is, de sokan közlegényként szolgáltak. Talán te is találkoztál ilyenekkel. Mindenesetre egyszer, amikor visszavontak minket pihenőre, egy kölyökképző diáktársammal sétálgattam. A gyerek karja fölkötve, mivel meglőtték, a paroliján két csillag is ékeskedett. És akkor szembejön velünk két egykori tanárunk! És hirtelen mind a kettő fölkapja a jobb kezét, és előírás szerint szalutál! Hát én úgy elszégyelltem magam, mint a lány, aki észreveszi, hogy meglesték fürdés közben. Bezzeg az én tejfölösképző komám csak vihogott... Két hét múlva aztán elesett, nem vihog már többet.

Igaz Gerő érezte a karbolszagot, amely belengte a sebesültvonatot. S már-már kinyújtotta a karját, hogy megérintse Mózes Jánost, amikor egy mély szakadékba zuhant, ahonnan csak hajnalban tudott előmászni.

BORBÁTH PÉTER

trópusokról

a trópusokról jövök haza
két hét múlva síelni indulunk
anyát kórházba viszik rutin
vizsgálat elhúzódik
menj csak mondja apám
ragyogott a nap a szigorú
szabályok miatt alig voltak
a hűttében hajnalban hívtak
induljak ha anyámmal még

a googlemaps szerint időben
érkeztem anyám idejébe
mégsem fértem bele
apám szorított magához
hogy rá három hétre
bejelentse az elmúlt
években lett egy szerelme
minek rejtegesse tovább

a trópusokon voltunk
a tengerparton derékszögben
nyomta a házat a szél két napja
néhány óránként madarak
ütődtek az üvegajtónak
homokviharban vergődtünk
a boltig az étteremig
reggelre hippifiút
találtunk a lakosztály elé
kifeszített függőágyba
gubózva

apánk a kulcsokat úgy adta
át mint egy visszafogott
airbnb-s szakszerűen magyarázta
mit merre találunk
pedig minden úgy volt, ahogy
anyánk hagyta
mint huszonhét éven át

amíg én is velük éltem
a húgom nem mozdult
apám helye mellől aki
addigra az új szerető lakótelepi
erkélyén grillezett néhány
friss patisszont

a húgom nagy fia jött
kipakolni a bútorokat
dirigáltam közben
módszeresen szidtam apánkat
hogy a gyászt is milyen
ügyesen kicselezte
mert te mindent tudsz
a gyászról ugye
ezt már a húgom mondta
mikor vitt ki a reptérre

férfi csöcsöm nőtt a sok
rumtól de mindig van valakim
most egy hondurasi négy hónapja
magammal vinném anyám házába
vízumot intézek neki három
napja esik másfélmilliót
költöttem már papírokra
hajnalban a reptéren szól
hogy mégse tud eljönni velem
angolul mondja mintha
nem lenne biztos abban
hogy spanyolul felfognám
a mozgássérült vécében
búcsúdugunk

a reptérről taxival megyek
nem hívom apámat
húgomat sem úgy telik
el pár hónap a teljesen
kipakolt házban senki
se tudja hogy ott vagyok
a hondurasi gyereket szült
nem nekem ír
csak a hírfolyamon látom
számolom vissza a hónapokat

napokat órákat nem jön
ki pedig most először
akarnám hogy tőlem
végül küldök neki kétszáz
dollárt revoluton

födém

postagalambot tartott itt egy régi
lakó a padláson dobozokból tákolt
ketreceket ledobáltuk bontottuk a tetőt
a födémdeszák felfeszítése során
derült fény arra hogy 20-30 centi
vastagon áll a galambszar maszkban
öklendezve lapátoltuk a sittel vegyesen
ömlesztettük a konténerbe

mennyit érhet ezt már Sanyi
kérdzte mikor jött a ház elé
kipakolt fáért volt abban szuvas
gerenda tetőléc néhány masszív
széldeszka mennyit érhet a szar
vakarásza fejét Sanyi hívott
valakit húsz perc múlva ott is volt

hogy a szentlélek kúrna keresztbe
mondta ahogy meglátta a sittel
összevegyült szart shit sitt viccelt Krisz
de az ember a galamb fajtáját kérdezte
nem mindegy milyen állat
fosta a padlást tele
kérdzte röhögve Krisz de
az ember úgy nézett végig
rajtunk csöndbe maradtunk

akkor futott be két kigyúrt faszi
bmw i8ból szálltak ki korábban
csak a német sztrádán láttam ilyet
nem kérdeztek semmit Sanyi
szarszakija inkább hagyta veszni
az ügyet négyszázezret adtak
kápé vitték az egészet konténerrel

ahhoz sincs elég dühöd

hogy pontosabban megnevezd
hogy ne szívjon magába
a gondosan kigyúrt csatorna-
rendszer a félreértések
csövecskéin át észrevétlen
szivárog áztat nem omlik
össze nem lesz lakhatatlan
sem neked már fel se tűnik
az érzi csak ki épp belép

szakértőket hívtok háromdében
láttok merülsz a részletekbe
mi miért és mivel függ össze
csak egy dologban leszel
biztosabb hogy nem maradhat
így tovább bontani újra rakni
mire összejönne rá a pénz az
ember megint egészen
elviselhetőnek tűnik úgy

döntesz elleszel még benne

HOLCZER DÁVID

Jane Doe látogatása

KISFIÚ TÜKÖRREL

Valaki meghalt az ágyamban.
Nem én szedáltam le.
Lefeküdtem és csak akkor riadtam fel
mikor érezni kezdtem, hogy valami
hideg simogatja az arcomat.

Felkapcsoltam a villanyt.
Nem volt ott senki csak egy halott.
Egy üres tekintetű, hófehér halott.

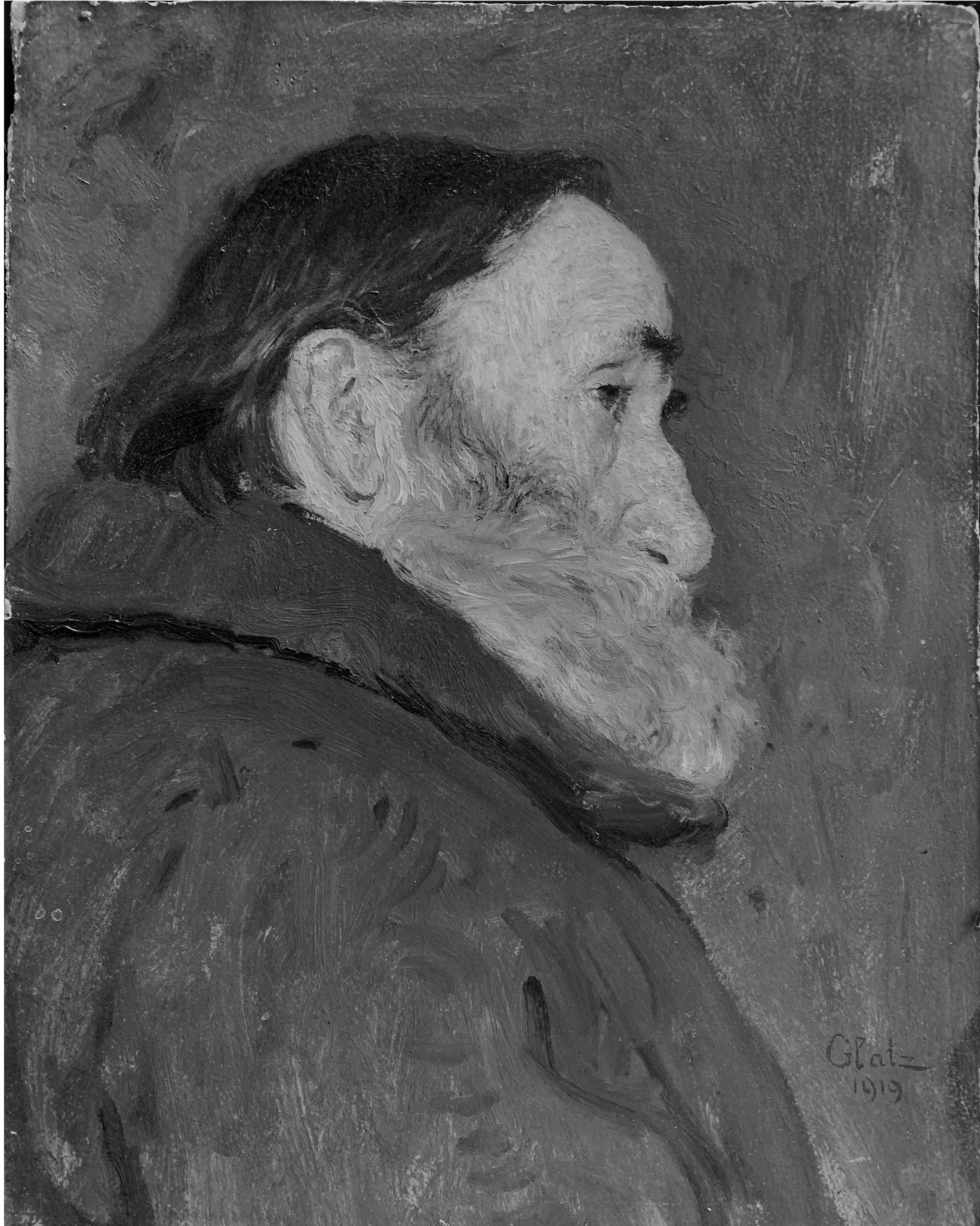
Levetkőztettem és a földre fektettem.
Szégyellem, de tetszett
ahogyan kislányos válla kibukott
zsákszerű ruhája alól és
ahogyan egész teste szobahőmérsékleten
bomlott csupasszá előttem.
Csodáltam és undorodtam tőle.

Hányingerrel küszködve bújtam vissza
az ágyamba, és azon gondolkoztam, hogy
reggel mibe öltöztessem a halottat.

i. az üldöztetés szenzációi

az erdőben, a víznyelő mellett, az ösvény felőli túlsó oldalon aprócska szék. támláján kötött pulóver, karfája inog, a zsibbadt sárban, mellette zsebrádió. a legtisztább zajban, a rétig tart, míg a hirtelen homályos látás, a hangok hideg sodrása összeáll, az igyekezettől kásás, zörgő tömböt a fák kergén felakadt dércsipke tartja a széleken sűrűsödő nyugtalanságban. torkod fagyos és száraz, minden törzs mögött ott a lehetőség, a rejtőzködés legszűkösebb sávja, az erdő mozdulatlan szelete, az árnyék fekete pántja. a már kifulladt, egyre fogyó, szorosan kötözött középhegységben, a csak kifelé vezető, levegős nyomok halott hálózatában ismétlődő jelek, ágakba akadt, lassan feltekeredő, üres zacskók, esetlen tárgyak. kóláspalack, nyakában jeges fojtás, alján színes vegyület, száján szerves máz, otthonos, akart érinthetlenség. a bőr saját melegét próbára teszi a levegő, a teljes test lenyomatát magához veszi a rideg légtér, ahogy a rétre érsz, egyszerre belátod, nincs, ami beburkolna, a furgon szélvédőjén a repedések egyetlen, lehető legtökéletesebb középpontjába tartó rendszerével, a rozsdától lyukas, barnás jégcsapoktól nehéz alváz tükörképe felé húzó, napról napra jobban belógó, a szilánkos pocsolyában összeérő acéllemezekkel nyomja és torzítja az egyre inkább kinyíló karosszéria a lassan sarasodó földet, amiből már kifelé hajt széttartó, az illesztékeket a szigetelés kezdődő fáradtságát kihasználva szétfeszítő ágaival egy vastagodó hajtás. a tölgyerdő bejelenti érkezését, az ösvény benöve, a fél pár cipő, a gyöngyvásznon alig kivehető, bizonytalan eredetű folttal méretei alapján lehetne bárkié, fakó színei jó ízlést sejtetnek, a használatlan, minőségi gumitalpban, a sarokrészen, nikkelezett szög, séta erős holdfényben, a raktérben három

zsák, odabent, a térdig érő, mélyen nyálkásodó
avarban halk csordogálás, minden, ami él,
a kiszáradás felé tart. a zsákok szervesetlen
takarásában, a levegő magával keveredő, párás,
síkos és lassú belsejét szorosan őrzi a szájukra
hurkolt madzag, szőke kócból, az elsőn, a szálak
közé akadva könnyű körömdarab, a második
nyitható, mint a friss seb, odabent, a valószínűtlen
derengésben tucatnyi varjú, szürke csőrükkel
a fekete tollak, az összeesett madártetemek
egybefüggő, könnyű terében, az anyagok
átalakulásának talán már nem is átmeneti,
békés szünetében, a harmadikban részben
mumifikálódott, részben csontig aszott test,
arcról hiányzó lágyrészek, végtagok épek, a fej
fedetlen, a belső zsebben fényesre koptatott,
maroknyi kő, barna bőrbakancs, erősen, kettőre
kötve, bal kézben gyufásskatulya, nem zörög,
halk neszt hallasz, ahogy rázod, zizeg, vagy
inkább pereg, mint a por, befed egészen.

GLATZ OSZKÁR: SZAKÁLLAS FÉRFI

SIMON ADRI

Isten-kosár

A kapukódra harmadik jövetelemkor
már emlékeztem, nehéz kód pedig,
elvarázsolt csigalépcső visz a másodikra.
Túl ódon ez a ház és a lakás is,
pedig ilyet láttam teremtéseimkor,
de megszokni nem tudom, hogy fogom.
És a szag! Először nem volt feltűnő,
pontosabban füstölővel el volt nyomva,
de már a tőbbedik otlétemkor konstatáltam,
hogy ide valami drasztikus szagtalanítás kell,
nagytakarítás a gyöngyvirágos felmosóval,
és egy tisztasági festés is időszerű.

Megyek Ikeába függönyért,
s az állólámpát is megveszem:
remélem, ez a kis tükrözés
majd nem csillog ilyen sejtelmesen,
a Somfából majd áthozom
a mintás shaggy szőnyegem,
és tizenkét éve hordozom
a haspadom, a védjegyem.

Nyitottam jó nagy ablakot,
hogy kiszellőzzenek a múlt-ködök,
és bejöhessenek az angyalok,
és kimehessenek az ördögök,
kellene még ide pár növény,
amelyik bírja a fényhiányt,
néhány szál füstölő, nem tömény,
de finoman jelzi a szélirányt.

A tulaj is érzi, hogy nincs minden rendben a szagokkal,
de rettenetesen rosszul választott füstölőt:
a nyolcvanas években mentek azok a nagyon olcsó légfrissítők,
csak a végében használtuk, de ott is csak vészhelyzetben,
ma egy obskúrus füstölő őrzi e spray emlékét.
Sok évvel ezelőtt, első albérletemben éjjelente
különös hangok vertek fel, bizonytalan eredetű neszek

(Géza szerint a tükröt is jó lett volna letakarni),
és ott például tömjénfüstölővel úztem a szellemeket.

Az Isten-kosárba dobtam az aggodalmam a szagokkal.
Noteszből kitépett lapra írni, és a kosárba dobni,
az aggodalmat megfogalmazni, aztán *feladni* egyszerűen,
majd pár hét múlva kisimogatni a galacsinokat,
és örömködni, hogy elrendeződött minden.
Másnap Janinak elpanaszoltam azért a szag-dolgot.
Emlékeztetett rá, hogy ő festő, na nem művész, de jó iparos,
aki szívesen iderukkan Salzburgból két hét múlva,
és egy tisztasági festést lebonyolít nekem.

Szóval a tulaj sajnós egy igénytelen rinocérosz.
Nem a tisztasági festés segít itt, hanem a mosdás,
a rendszeres ruhamosás, a napi higiénia.
Erre mondják, azt hiszem: nem láttam jönni.

KÁROLY DORINA

Karácsonyi képeslapok

1.
Plafonra festett hangyaboly,
tüskefehérje-árnyék,
gömbszerű lények,
testem megszokott, unalmas
gennyei fölött egy idegen
törzs kolonizál.
Kiráz magából a lakás, de
menni nem tudok, kint
zúgnak a karácsonyi fények,
fejemben meghibásodott
neoncsövek.

2.
Hogy korán kelés vagy
ébren alvás, elhallgatja előlem
a falióra folytonos és
változatlan kattogása.
Lábujjak és hajhagymák
között liftezik a pánik,
megáll a gyomornál,
kiszáll,
a fürdőszobai tükörből
egy fehér bolygó
két krátere mered rám.

3.
Lehuzatolnám az izzadt bőrt,
új takarót cserélnék el
egy régivel, lehet, ez már
egy tegnapi szorongás mai
álruhában, a szemközti lakás
ablakában macska mosakszik,
koszorú ég, eső kopog,
torkom kihantolt sírgödör,
másnap, holnap, soha már,
soha már tiszta gondolat.

4.
Két kihűlt végtaggal jelzem,
hogy túl nagy a cűg, túl nagy
a zaj, régen valahogy egyedűl
is ment betegnek lenni, most
meg újra kell tanulni az együttlevést,
az együtt evést, az evést és ivást,
levegőt nyelek minden korttyal,
és kiderűlt, hogy nem betegnek
sem így kellett volna lenni.

*Adendrikum**

A Föld történetének volt egy kora,
amikor még nem voltak fák,
és a fák köré nem gyűltek emberek,
hogy körbeöleljék a fákat,
nem voltak törzsek, s rajtuk emberkezek,
így csak a szél és a por simogatták egymást:
a Föld történetének volt egy kora,
amikor csak a fák hiánya létezett.

A lakótelep rózsaszín, kék és sárga
tömbjei között találsz majd egy parkot,
ahogy a főváros kátránnyal teli tüdejében
felfedezhetsz néhány fát is,
amelyek között unottan andalogva
a hiány felsőbbrendű természetén töprengsz,
miszerint mindig csak a nincs,
és sohasem a van, ami számít.

* A Föld történetének az a korai szakasza, amikor még nem voltak fák.

Háló

Jucus, Kollár Zsiga felesége odatolja a cukortartót férje elé. Az tesz egy kockát a reggeli feketéjébe. Ennyit szokott. Most tesz még egyet. Ez azt jelenti: ideges. És tesz egy harmadikat is. Mert nagyon ideges. És most még citrompótlót(!) is tesz a kávéjába.

– Mi bajod, Zsiga? – kérdi az asszony. Bizonytalanul. Nem jó mindenről tudni. A kérdezőnek is rossz napja származhat belőle.

– Félek.

– Revízió?

– Mi? Ja, lesz az is.

Ez az a pont, ahol feltétlen abba kéne hagynia Jucusnak a kérdezősködést, de ide érve már képtelen rá.

– El fognak vinni. Érzem. Megyek a tajgába erdőt irtani. Vagy a sarkvidékre rezet bányászni. Mínusz hatvan fokban.

– Mondott valaki valamit?

– Éppen az, hogy semmit. Ha bárhová lépek be, elhallgatnak.

Jucus is elhallgat. Rágja a kiskanalat.

– A tavaly októberi dolgok?

– Nyilván.

– Annak már egy éve!

– Tíz hónapja. De mit számít! Most értek el hozzám. Eddig a főfelelősöket likvidálták. Engem nem végeznek ki, csak elvisznek Szibériába.

– Azt mondták, ha rendben lemegy május elsején a nagy cirkusz, jön a megbocsátás.

– Egyeseknek megbocsátottak. Nekem nem.

– Pedig a pártba is átjelentkeztél.

– Lehet, hogy éppen ezért nem. Azt feltételezik, belülről akarok bomlasztani. Jaj, csak ne hallgattam volna rád!

– Hát tán én vagyok a hibás!!! – kiált Jucus, és nagyot csap az asztalra, mert igazi feleségként sokkal inkább zokon veszi a részére szóló szemrehányást, mint azt, hogy férje esetleg éhen hal vagy megfagy egy lágerben.

– Te akartad, hogy lépjek be a tanács forradalmi bizottságába!

– Mert a kormányt támogatták. Azt hittem, abból csak nem lesz baj!

– Pont abból lett!

– Ki tudta, hogy Nagy Imrét kitűrják? És ha a kisgazdákhöz mész? Vagy a lövöldözőkhöz? Most jobb lenne?

– Nem, dehog. Nem tudom. Bocsáss meg. A legjobb lenne, ha Nagy Imrékhez vinnének, Romániába. A románok tán szólnak az érdekünkben.

– Mi jót kaptunk mi a románoktól?

- Igaz.
 - Nem temetni kéne magadat, hanem segítséget kérni valakitől. Ott van az új tanácselnök, azt mondtad, rendes veled.
 - Az. Viszont állandóan reszeli a körmét. Emlékszel Sipos Jóskára?
 - Aki meglépett Kanadába?
 - Igen. Nekünk is azt kellett volna. Na, őt '52-ben úgy megdolgozta az ÁVH, hogy az egyik veséjét ki kellett szedni. Jóska azt mondta, a legkegyetlenebb az volt, amelyik két ütés között reszelte a körmét.
 - A te főnököd egy kis cingár alak.
 - De ütni attól még tud! Pláne, ha boxer van a kezén.
 - Akkor beszélj Winterman Bandival. Az maradt a vegyipari szakszervezet megyei...
 - Nem maradt. Áttették a vendéglátóipari szakszervezetbe.
 - Még jobb. Azok traktálják a fejeseket. Winterman mindenkit ismer. Vagy meg tud kérni valakit az érdekedben, vagy legalább tanácsot ad, mit csinálj.
 - Mondasz valamit. Még ma...
- Ekkor olyan éles hang hasít a levegőbe, hogy Kollár Zsiga befogja a fülét. Valójában nem is éles az a hang (Zsiga az elektromos csengő ütőkéjére sebtapaszt ragasztott, hogy a harangot csak tompán üsse), de mióta beleette magát elméjébe az elhurcolás képe, az '53-as év nagy csengőfrásza visszatért.
- Kinyitod? - kérdi az asszonytól.
 - Ééén? Gyengeséget árulsz el, ha nem te fogadod.

Zsiga kinéz a kukucskálólyukon. Széles karimájú fekete kalapot lát. Óvatosan tárná ki az ajtót, de az érkező nekidől, így szinte bezuhannak. Mire a házigazda magához tér, az érkező visszateszi a kalapját, mely alatt Winterman Bandi feje található.

- Nálatok volt? - kérdi Winterman, és az ingenyagnál megragadva magához húzza Zsigát.
 - Bandi, mi van veled?
 - Volt?
 - Kicsoda?
 - A rádiódíj-beszedő.
 - A postásnál fizetjük.
 - Az csak álca.
 - Volt itt a postás. Befizettük a havi rádió...
 - Megfigyelni jött. Új ember. Az ÁVH-tól.
 - Nem új ember. Tíz éve ő jár hozzánk.
- Winterman elgondolkodik. És figyelni Zsiga arcát.
- Nem hazudsz?
 - Nem.
 - Az én ráidódíj-beszedőm viszont új. Még sosem láttam.

- A régi postásod milyen idős?
- Már öreg.
- Nyugdíjba ment. És van egy új.
- Gondolod?

Winterman észreveszi Jucust. Int neki, hogy psszt. Behívja őket a nagyszobába, mintha a saját lakásában lenne, és leülteti őket a kanapéra. Óvatosan bezárja a szobaajtót, aztán ő is helyet foglal.

- Egy hónapja kezdődött Zsigám, már egy hónapja. Azóta egy percet sem aludtam.

- Mi kez...

- A Szarvas utcai pékségben. Vagy húszan álltunk sorba kenyérért. Egy férfi viszont nem jött be. Az utcáról figyelt engem.

- Honnan tudod, hogy téged figyelt? A kirakatüvegen át nem hiszem, hogy tisztán lehetett látni.

- Ki mászt figyelt volna?

- Például a feleséget. Voltak melletted asszonyok a sorban?

- Voltak.

- Na, látod!

- Miért lenne egy ügynöknek felesége? Aztán a pincérek! Már egy sört sem tudok meginni, mert ha rendelek, a pincér mindig odaság valamit a csaposnak.

- Megmondja neki, hogy egy pohárral vagy egy korsóval csapoljon.

- Azt súgja neki, hogy tegyen valamit a sörbe.

- Mit tenne?

- Mérget. Vagy még inkább pentothalt. Igazságszérumot. Amitől az ember, főleg, ha ivott előtte, kifecseg mindent. Az ÁVH az FBI-tól szerzi be.

- Nincs már ÁVH.

- Most van csak igazán! Illegálisba vonult. De erősebb, mint valaha.

- Miért akarna neked ártani az ÁVH?

- Tudják, hogy sokat tudok!

- És tényleg?

- Nem tudom. Nem tudom, mi az, ami zavarja őket, hogy tudom.

- Voltál már orvosnál?

- Minden orvos ÁVH-s. Csak te segíthetsz. Ausztriába kell szöknöm. Adjál nekem valamelyik határ menti városba kiküldetést! Vagy útiparancsot. Vagy hogy hívják azt...

- Én ilyet nem adhatok.

- Meg teherautó is kell.

- Nem megy.

- Dehogynem! A téeszcséknek te parancsolsz. És azok szállítanak árut mindenhová az országban.

- A szövetkezetek szétestek. Most szervezzük őket újjá.

Winterman hátradől. Úgy méri Kollár Zsigát. Felülről néz rá, pedig alacsonyabb tőle.

- Te is ÁVH-s vagy!
- Dehogyan vagyok! Ne bosszants már!
- Bort vagy pálinkát iszunk?
- Mi? Hogy? Egy kis vinkóm éppen van.

Tíz órára sikerül Kollár Zsigának kitudszkolnia Wintermant a lakásából. Leülteti az Aranyszarvas étterem elé, hogy ott várjon rá, ő pedig rohan a tanácsházára. Bár indok van a késésre. Kezdheti a Kossuth vagy a Ságvári Téeszben a napot. Csak persze az ottaniak is jelentenek. Valakinek biztosan.

Bözsike, Zsiga titkárnője, nem áll föl, mikor főnöke belép. Az írógép fölé hajol, de nem gépel. Eszik valamit. Vagy szöszmötöl. Vagy szípopog.

Zsiga leülne az íróasztala mögé. Nem tud. Mert már foglalt. Egy bőrsapkás, bőrkabátos, bőrszíjas, bakancsos alak foglalta el. Aki elég ijesztő ahhoz, hogy előle az ember akár az ablakon kiugorva is meneküljön. De van rajta valami, ami sokkal inkább furcsa, mint ijesztő. Kollár Zsiga nézi és nézi. És végre rájön: az arca a furcsa. Teljesen olyan, mint a tanácsitkáré. Ő a tanácsitkár. Tóth József.

- Mit akarsz Jóska?

- Beszélni veled. Már egy ideje várlak. Késtél.

- Ki kellett mennem a...

- Kéne egy malacka. Egy... disznócska. Szőröstül-bőröstül. November hetedikén csapunk egy tort. Lesz cigánybanda is.

- Nem hozzám kellett volna fordulnod – feleli halkán Zsiga. Legalább százszor elmondta már ezt. Mert itt azt hiszik, ő csak csettint egyet, s már jönnek is a téeszekből a disznók, kopasztott libák, kolbászok, császárszalonnák. Persze elvileg jöhetnek. És jönnek is. Ha cserébe Zsiga, a mezőgazdasági osztály vezetője, elnéz valamit egy szövetkezetnek. Ám ha sok mindent elnéz, akkor már nem ő dirigál a szövetkezeteknek, hanem azok neki.

- Egy hízó elég lesz.

- Nem tudok szerezni! Menj ki a Ságvárba, beszélj Kozák Ferkóval. Ha ő tud adni... – makacsolja meg magát Zsiga.

- Tehát nem adsz? Kár. Igazán kár – mondja a tanácsitkár, és az van a szemében: „Ennek még megiszod a levét!”

Bözsikétől kávét kér Zsiga. Pedig elég ideges így is, de valamit kell csinálnia. Kavargatja az italt. Betyár jut az eszébe. A kuvasz. Annak olyan jó volt simogatni a fejét. Amikor az apja részegen ordibált otthon, vele menekült ki a szétrúskertbe.

Bözsike elveszi Zsiga kezéből az üres csészét, és közben megcsiklandozza a csípőjét.

Ha az ördög vallatná, akkor se tudná Zsiga megmondani, miért folytat viszonyt ezzel a nővel. Mert ez a szokás? Mert egy szeretővel lehet dicsekedni a haveroknak? Zsiga nem ilyen fajta. Ráadásul Bözsike nem olyan szépség, hogy fel lehetne rá vágni. Pont olyan, mint Jucus: duzzadt arcú, kövérkés, rövid lábú. Igaz, a szemében van asszonyi puhaság (ha éppen nincs harapós kedve), a kezei pedig ügyesek. Szóval tulajdonképpen kellemes vele lenni, de semmi olyat nem nyújt, amit otthon ne kapna meg. A munkájához ráadásul nem ért. Az ügymenetben csak mint akadály van jelen. És rossz kávéfőző. „Megvan miért! Kiönthetem neki a szívem. Gyónhatok neki. Annak gyónok, akivel vétkezem.”

– Bözsike, semmi haszna belőlem a családomnak. Csak a bajt hozom rájuk.

– Azért nem csak a bajt, Kollár elvtárs. A fizetését is! Katica nem tanulhatna Pesten, ha...

– El fognak vinni. Az a kérdés, egy itthoni munkatáborba vagy Szibériába. Nem bocsátják meg, hogy tagja voltam a forradalmi bizottságnak.

– A főépítést sem bántják. Pedig ő volt az elnöke.

– Egyetlen napig. Aztán illegalitásba vonult.

– Naményba ment a szeretőjéhez.

– Ezt most illegalitásnak lehet nevezni.

– És Erdei? Ő volt a harmadik tag, és nem hogy lecsukták volna, feljebb került, a megyéhez.

– Erdei szerencsés volt. Mikor jöttek a szovjetek, ő benne volt a csapatban, aki tárgyalt velük. Tolmácsként, mert Erdei eredetileg orosz szakos tanár, de mindegy, ott maradt a szovjetekkel, amit most gyors politikai állásfoglalásnak lehet minősíteni. Én bezzeg a szovjetek hírére hazafutottam, és ki sem dugtam az orrom egy hétig. Ami politikai megbízhatatlanságot jelez. Vagy egyenesen a forradalom... izé... ellenforradalom iránti szimpátiát. De legálabbis gyávaságot. És igaz. Tényleg gyáva voltam.

– Majdnem mindenki lapított akkor.

– De más, ha egy utcaserő lapít, ő megteheti, és más, ha az államhatalom egyik képviselője, neki mindig fel kell vállalnia a... az államot, a rendszert, a...

– Én azt látom, hogy nyugalom van. Zajlik az élet. A forradalom, izé... ellenforradalom alatt minden bedöglött. A boltok üresek voltak, a várost meg elborította a szemét. A járdákon patkányok futkároztak keresztül-kasul. Ha még egy hétig tart a forradalom... izé... ellenforradalom, megjelent volna a kolera.

– Most is sok még a patkány. Tegnap láttam egyet a biciklitárolóban, akkora volt, mint egy nyúl.

– Magáról rég elfeledkeztek ott – és Bözsike felfelé mutat.

– Vagy csak vártak eddig.

– Ide figyeljen, Kollár elvtárs: menjen be a tanácselnökhöz, és mondja el neki, mi nyomja a szívét. Meg fogja nyugtatni magát.

– Gondoltunk erre Jucussal is, de a tanácselnök decemberben jött, vagyis teljesen az újak embere.

– A régiek az újak. És az jó, hogy a fentiek embere, azért tud segíteni. És mert tiszta. Már a fentiek szemében.

– Hm...

– Tegnap kicsit hallgatóztam...

– Mit hallott Bözsike? – kérdi felcsillanó szemmel Kollár Zsiga. A titkárnő szobájának két másik irodával is közös fala van. A hallgatózást úgy szokták megszervezni, hogy míg a nő az üveg poharat a falhoz, fülét pedig az üveg pohár talpához illeszti, Kollár a folyosón dohányzik, hogy közben figyelhesen nem akar-e valaki benyitni Bözsike szobájába.

– A városüzemeltetési osztályra érkezett egy új munkatárs. Kovács elvtárs alá.

– Igen. Egy úttervező mérnök.

– Na, ez a mérnök bevallotta Kovácsnak, hogy ő a Kállay uradalom volt intézőjének a fia. És ezért annak idején Hortobágyon voltak rizsát ültetni.

– Rizset.

– Vagyis rizset. A mérnök azt mondta, hogy ezt tudja a tanácselnök is, aki azzal nyugtatta, hogy őt csak az érdekli, ki milyen munkát végez.

– Ez jól hangzik. Engem is ez alapján kéne...

– Beszéljen a tanácselnökkel!

Szántó Antal tanácselnök a körmét reszelgetve fogadja Kollár Zsigát. Furcsán áll a reszelő egy kemény férfitenyérben. De hát milyen lehetne Szántó, a cingár, de szívós, tehát őseredeti parasztember tenyere? Aki Horthy alatt kuli volt a naményi téglagyárban, aztán az új világban ugyanott brigádvezető, de aki emellett az erdőgazdaságba járt akácot vágni és pucolni, hogy meglegyen a pénz a szoba-konyhás házacskához.

– Nahát, Kollár elvtárs, épp most akartam magáért küldetni.

– Küldessen nyugodtam, Szántó elvtárs.

– Mínek, ha már egyszer itt van?

– Tényleg. Akkor rendelkezék velem.

A tanácselnök egyelőre hallgat. Nézi Kollár Zsigát. Elteszi a fiókba a körömreszelőt. Ezt Zsiga rossz jelnek tartja.

– Nehéz dolog ez, Kollár elvtárs. Nekem magával nincs bajom, de...

Zsiga ádámcsutkája a szívverés ütemére kezd ugrálni.

– Elmehtek, Szántó elvtárs, ha most nem alkalmas...

– El akar menni?

– És majd visszajövök, ha...

– Ide ön többet nem fog bejönni.

– Nem? Hát elvisznek? Hová?

– Nem maradhat itt.

– A tavaly októberi dolgok miatt? Azt gondolják, nekem bármiféle... És már azt is megbántam. Nagyon-nagyon megbántam.

– Amiatt kell? Maga szerint amiatt?

– Nem? Hát akkor? Vagy mégis?

A tanácselnök köröz a feje fölött. Ami egy bizonyos dolgot jelent, de pontos magyarázatot nem ad.

– Hová visznek?

– Nem viszik, magától fog elmenni.

– Hová?

– Bárhová mehet, ahol munkát kínálnak.

– Bárhová?

– De mi azt szeretnénk, ha a konzervgyárba menne. Óriási a hiány segéd-munkásból. A szalagnál állók folyton túlóráznak.

Kollár Zsiga bólint. Most még nem tudja végiggondolni a dolgokat. Most még a megkönnyebbülés van benne.

– Minden jót az új munkahelyéhez, Kollár elvtárs! A személyzeti osztályon elintézik, amit ilyenkor kell.

– Köszönöm.

Amikor a bukott osztályvezető megragadja a kilincset, a tanácselnök utánakiaált:

– A legfontosabbat majdnem elfelejtettem: a párttagsága megmarad.

– Ez nem tragédia – értékelt Jucus, miután Zsiga otthon előadta a fejleményeket. Amit persze úgy ért: „*Számomra* nem tragédia.” És tényleg nem érzi annak, mivel a háború utáni rendszer a folyton hangoztatott munkásuralom bizonyítékaként a gyári dolgozóknak nem ad kevesebbet, mint a hivatalnokoknak. Ráadásul így Zsiga elszakad Bözsitől, attól a hájas kurvától, akire ugyan Jucus nem volt féltékeny, és nem is bánta, hogy férje nem mindig rajta vezette le a gerjedelmét, viszont nem jó, ha a családban az ilyen dolgoknak híre megy.

– Hát igen – bólint szomorúan Kollár Zsiga. – Se deportálás, se börtön, se verés, se kilakoltatás. Csakhogy én már elszoktam a kétkezi munkától. Na, pulyakoromban nemegyszer napszálltáig kapáltam a szőlőt!

– Pár hónapot kibírsz a szalag mellett. Aztán megtesznek brigádvezetőnek. Elvégre érettségid és pártiskolád van. Vagy még jobb, ha pártvonalon kezdesz el mozgolódni. Minden gyűlésre eljársz, felszólalsz. Folyton dicséred az új rendszert, a gyári dolgokat pedig egy kicsit kritizálsz.

– Ki lehet ott az alapszervezeti titkár?

– Botosné.

– Az egy vén csataló! Már a kommün alatt is keverte a szart. El is vitték...

– Nemsokára nyugdíjba megy. Te fogod átvenni a helyét. Összebarátkozunk vele, hogy ő ajánljon maga helyett. Nálunk csináltatja a haját. Pinner Panni a fodrásza, de majd én megbeszélésem Pannival, hogy valami jó indokkal passzolja át nekem. Legalább pár hónapra.

KMETTY JÁNOS: VÁROSLIGET

Az őszinteség pillanata¹

BESZÉLGETÉS NATALIA SIELEWICZCESEL, STACH SZABŁOWSKIVAL
ÉS VERA ZALUTSKAYÁVAL

Az exkluzivitás, vagyis egyesek kizárása, valakinek a be nem mutatása, mivel valaki mást mutatnak be helyette, az intézmények működésének elválaszthatatlan eleme – kurátorok és kritikusok elemzik a művészeti intézmények aktuális helyzetét, arra a kérdésre keresve a választ, milyen változásokra lenne szükség a jövőben.

ADAM MAZUR: *Egy jobb művészeti életről szeretnék beszélgetni veletek, amit a jelenlegi kormány leváltása után kellene létrehozunk. Érdemes a reformokkal a jelenlegi, korántsem tökéletes art world kezdetéig visszanyúlni. Egyes kritikusoknak, például Jakub Dąbrowskinak az az elmélete, hogy a jelenlegi hiányosságok, sőt patológiák kódolva voltak az 1990. utáni III. köztársaság rendszerében, és már azelőtt kialakultak, hogy Jarosław Kaczyński pártja hatalomra került volna. Ti hogyan emlékeztek a PiS (Jog és Igazságosság, Jarosław Kaczyński pártja – a ford.) előtti időkre?*

VERA ZALUTSKAYA: Pont 2009-ben jöttem Lengyelországba, úgyhogy jól emlékszem a PiS előtti időkre. Már akkor érezni lehetett, hogy a lengyel művészeti életben a retorika szintjén ugyan jelentős az egalitarizmus, de a gyakorlatban még messze nem valósult meg az inklúzió és az egyenlőség. A közeg nem igazán foglalkozott és foglalkozik tudatosan ezzel az elitizmussal. Fiatal voltam és naiv, amikor bekerültem a

¹ The project is co-financed by the Governments of Czechia, Hungary, Poland and Slovakia through Visegrad Grants from International Visegrad Fund. The mission of the fund is to advance ideas for sustainable regional cooperation in Central Europe. This publication is the part of the project „RETURN TO THE FUTURE – art, culture and new media in Central Europe after the pandemic”. / A projekt a cseh, a lengyel, a magyar és a szlovák kormány közös támogatásával jött létre a Nemzetközi Visegrádi Alap pályázata keretében. Az Alap küldetése az, hogy elősegítse a fenntartható regionális együttműködés eszméit Közép-Európában. A fenti közlés a „Vissza a jövőbe – művészet, kultúra és új média Közép-Európában a világjárvány után” című projektum része.

VERA ZALUTSKAYA – szül. 1991, kortárs művészeti kurátor, művészeti projektkoordinátor. Érdeklődési területe elsősorban Közép- és Délkelet-Európa művészete a posztkoloniális tanulmányok kontextusában. Yulia Krivichsel és Yuriy Biley-jel együtt a ZA*Grupa (* Lengyelországban élő külföldi művészek és művésznők) művészeti-kuratori-akciócsoport alapítója. Jelenleg Varsóban él és dolgozik.

NATALIA SIELEWICZ – művészettörténész, a varsói Kortárs Művészeti Múzeum (MSN) kurátora. Tanulmányait a Central Saint Martins College-ben és a londoni Courtauld Institute-ban végezte. Többek között a performativitást és a táncot a női ellenállás eszközeként problematizáló *Huligánok* (*Chuliganki*, 2017), valamint a késő kapitalizmusban megjelenő új technológiák emberi életre gyakorolt hatásáról szóló *Biztonsági beállítások* (*Ustawienia prywatności*, 2014) című kiállítás kurátora.

STACH SZABŁOWSKI – művészeti kritikus, kurátor és publicista. Tucatnyi kiállítás és művészeti projekt kuratori koncepciójának kidolgozója. Mainstream sajtóban, szakmai kiadványokban és kiállítási katalógusokban egyaránt publikál. A *Dwutygodnik* folyóirat állandó munkatársa.

művészeti szcénába. Az egész világom összeomlott, amikor a Bunkier Sztukiban (*legendás krakkói kortárs galéria – a ford.*) dolgozva nap mint nap képmutatással kellett szembesülnöm. Nagyon megviselt. Úgy vészeltem át, hogy amennyire csak lehetett, ragaszkodtam az erkölcsi elveimhez. Ugyanakkor azt hiszem, léteznek bizonyos mechanizmusok, amik segítenek boldogulni ilyen környezetben. Ezeket a mechanizmusokat viszont alig ismerjük, és a PiS politikája további veszélyt jelent rájuk nézve.

NATALIA SIELEWICZ: Én Vera után egy évvel, 2010-ben tértem vissza Lengyelországba, és csatlakoztam a varsói Modern Művészeti Múzeum (Muzeum Sztuki Nowoczesnej, MSN) csapatához. Előtte a lengyel uniós csatlakozásnak köszönhetően bevándorlóként jártam egyetemre Angliában. Több külföldi, fizetetlen szakmai gyakorlattal a hátam mögött és a kultúra farkastörvényei között szerzett tapasztalatok birtokában kezdetben megbízási szerződéssel, „kurátorbébiként” kezdtem dolgozni az MSN-nek, együtt fejlődtem magával az intézménnyel. Úgy éreztem, hogy egy dinamikus folyamat résztvevője vagyok, amiből sokat tanultam. A struktúrák csak akkor kezdtek formálódni, de hasonló volt a helyzet a programfejlesztés folyamatával és a döntéshozatali mechanizmusokkal is, amelyek fokozatosan egyre átláthatóbbá váltak. Ekkor jött el az a pillanat is, amikor az intézmény lassan eltávolodott a kuratori kollektívára épülő működéstől, és növekedésnek indult. Az MSN-nek mára több tucat állandó munkatársa van. Ami a művészeti világ Vera által említett képmutatását illeti, egyet-értek az elméletével: a problémákat nemcsak ennek vagy annak a kormánynak az intézkedései okozzák, hanem az elmélet és a gyakorlat közötti disszonancia is. Ezzel jár a neoliberalizmust hurráoptimista projektként beállító mítosz, ami oly sokat ígért a „kemény munka meghozza gyümölcsét” vagy a „fake it till you make it” nevében. Sajnos ez nem így működik. A tehetetlenség válsága, amit mostanában tapasztalunk, hatalmas problémát jelent a közegünkben.

– *Ezt most a művészeti élet egyik alapintézményének a befolyásos kurátoraként mondd?*

NATALIA SIELEWICZ: Tisztában vagyok azzal, hogy az itthoni vagy akár a globális művészeti életben való működés demoralizáló lehet. Hatalmas szerencsém volt, hogy olyan közönségteremtő intézménybe kerültem, ahol mindig a csapat, a program, a közönség és a művészeti közeg volt a legfontosabb. Mind ugyanannak a rendszernek a részei, és a közös értékek, amiket a találkozási pontokon megteremthetünk, kulcsfontosságúak. Lehetőségem van a saját programötleteim megvalósítására, de sok olyan dolgot is csinállok az intézményben, ami nem kapcsolódik a kurátor szakmai presztízsének mítoszához. Látva a változásokat, amik az átlátható működési mechanizmusok, a közös döntéshozatal vagy a fizetések kiegyensúlyozása érdekében történtek az MSN-nél, elmondhatom, hogy a struktúrák átláthatósága a csapaton belüli biztonságérzet fontos eleme. Vannak persze különböző problémák, amik sok intézményben visszaköszönnék, például a túlzott programtermelés. A világvárvány mindannyiunkat a módszereink átalakítására kényszerített, de még nem tudni, hogy ezeknek a változásoknak a hatása hosszú távon is érvényesül-e.

– *Stach, te a saját bőrödnön is megtapasztaltad a művészvilág patológiás működését, mégis egy sor Facebook-bejegyzésben és vitában véded a rendszert. Miért?*

STACH SZABŁOWSKI: Nem egészen tudom, milyen Facebook-posztokra és vitákra gondolsz, amikor a rendszer védelmezőjeként állítasz be. Attól függ, a rendszer milyen

aspektusairól beszélünk, és mivel szemben védjük. De rendben, *for the sake of discussion*, eljátszhatom ezt a szerepet. Szóval tiltakozni szeretnék az ellen, hogy az egész vitát arra hegyezzük ki, hogy megállapítsuk, mennyire szélsőségesen patológikus a művészeti élet. Persze, a kortárs művészet „tönkretette az életemet”, úgyhogy az elsők között vehetnék rá követ. Mégis azt gondolom, hogy hiba lenne felszámolni a rendszerváltás után kialakult intézményrendszert. Ha végiggondoljuk, milyen dolgok valósultak meg itthon, a kortárs művészet intézményrendszere nem is sikerült olyan rosszul. A rendszer kiépítésének megvoltak a maga – főleg kulturális – korlátai. Az intézményeink tele vannak az általános lengyelországi munkakultúrából és tágabb értelemben a lengyel kultúrából fakadó feudális csökevényekkel. Hogy hogyan kerülhetjük el azt a kognitív disszonanciát, amiről Vera beszélt, vagyis az intézményekben használt igen radikális retorikát, ami aztán nem felel meg a gyakorlatnak? Talán érdemes lenne pragmatikusan megközelítenünk az intézmények gyógyítását a kórból, és ami a retorikát illeti, kicsit visszavenni. Az intézményekkel szemben támasztott etikai követelések engem néha az anti-neoliberális vagy antikapitalista kritikára emlékeztetnek, ami egy ponton elkezd olyan irreális követeléseket támasztani, mint például a piacgazdaság eltörlése vagy a kapitalizmus megdöntése.

– *Akkor mit javasolnál?*

STACH SZABLÓWSKI: Nem dogmatikus megközelítést, hanem folyamatot, ahol a posztulátumokat folyamatosan felülvizsgálhatjuk és aktualizáljuk. Tényleg fel akarjuk számolni a kapitalizmust – egy az egyben és minden tekintetben? Képesek vagyunk erre? Mi lesz utána? És vajon tényleg létre tudunk-e – és létre akarunk-e – hozni teljesen horizontális és hierarchia mentes intézményeket, megszüntetve a művészeti életben a versenyt és a hatalmi viszonyokat? A cselekvőképességre gondolok, hogy mi az, amit megtehetünk, és mi az, amit nem. A szituacionistákkal szemben, akik lehetlent követelnek – utópisztikus, eszményien közösségi, végtelenül empatikus, megalkuvás nélkül egalitárius intézményeket –, a végén gyakran mi sem teszünk és nem érünk el semmit, még azt sem, ami elérhető lenne.

– *A visszavont versenyekre utalsz, mint az Artystyczna Podróż Hestii (Hesztia Művészeti Utazása, művészeti hallgatóknak kiírt pályázat – a ford.)?*

STACH SZABLÓWSKI: Legyen! Jó példa. Szerintem ha valaki azt állítja, hogy egy verseny meghirdetése és a győztesének kihirdetése bántalmazás, az dogmatizmusról árulkodik. Meg mágikus gondolkodásról, csak hát nem működnek a varázsigék. Megtehetjük, hogy egy versenyen nem osztunk díjakat, de a művészeti életben ettől még ugyanúgy lesznek vesztesek és győztesek. Van, aki jobban, van, aki kevésbé látható, aminek különböző okai lehetnek, némelyik meg is alapozott – például az illető tehetsége vagy szorgalma alapján. Azon viszont érdemes elgondolkodni, hogyan enyhíthetünk a művészeti életben és intézményekben uralkodó egyenlőtlenségeken, hogyan válhatnak kevésbé nyerssé a kapcsolatok. A Hesztiaát hoztad fel példaként. A verseny bántalmazó jellege ebben az esetben nem a díjak odaítéléséből fakad, abból, hogy egyes női alkotókat mások fölé emelnek, hanem a résztvevő nők tárgyasításából, amiből kifolyólag előfordulhat, hogy a munkájuk végül a szemétdombon végzi. Ezek konkrét dolgok, amiken lehet és kell is javítani – utána viszont hagyjuk, hogy a verseny, akár ez, akár egy hasonló, de folytatódjon. Azt javaslom, gondolkodjunk el azon, hogyan tehetnénk a művészeti világot kevésbé brutálissá anélkül, hogy azt várnánk, hogy egy nagy, szelíd családdá váljon, ami sosem ereszt az öleléséből. Nem fog.

Natalia szerint a művészvilág demoralizáló. Egyetértek, sok igazság van ebben. És azt gondolom, hogy éppen a benne uralkodó kapcsolatok brutalitása demoralizálja. Előfordulhat, hogy ezeket nem tudjuk teljesen felszámolni, de ahol lehet, gyengíthetjük őket, finomíthatunk rajtuk. Az egészet ahhoz hasonlítanám, ahogyan a jóléti államról gondolkodtak a második világháború után a nyugat-európai országokban. Nem számoljuk fel a kapitalizmust, a kapzsiságot, az egyenlőtlenséget, de ez nem jelenti azt, hogy ki kell egyeznünk valami olyan dzsungellel, mint ami a XIX. századi Londonban uralkodott. Olyasmit is felépíthetünk, ami közelebb áll a modern Svédországhoz vagy Norvégiához. Ez nem egy vagy-vagy választás, hogy mindent vagy semmit.

– Lehetne ez olyan program, amit érdemes a jövőben követni?

VERA ZALUTSKAYA: Nem állítom, hogy a kritikus diagnózis felállításának közvetlenül a meglévő rendszer lerombolásához kell vezetnie. Stach szerintem jól ráéreztem ezzel a finomítással, amiről beszél. Egyfajta utópiát építünk, igazából a szimbolikus tőkénként harcolunk a nagy szavakkal meg a fennkölt szlogenekkel. Tulajdonképpen igazából egy meglehetősen hierarchikus rendszert tartunk fenn. Lehet, hogy új diskurzust kellene teremtenünk és megdönteni a mítoszt, hogy a kultúrában és a művészetben dolgozni már önmagában kivételes és értékes. Ezt a mítoszt rögzíti például az állásajánlatok megfogalmazása is. Nemrég futottam bele egy hirdetésbe, ahol az állás előnyeként említették az ismert művészekkel végzett munkát. Ez a megfogalmazás valójában gyakran csak túlórákat és a felsorolt kompetenciákat meghaladó munkát helyez kilátásba, amiért az lesz a jutalmad, hogy fizikai kapcsolatba kerülhetsz a művészet éteri világával. Közben viszont az alacsony pozícióban nem válsz részévé a hierarchiának. A művészeti élet az ilyen láthatatlan munkát végző nőkön és férfiakon alapszik. Sokan írtak már erről, de a mítosz ettől még ugyanúgy működik. Jó lenne, ha gyakrabban tennénk fel magunknak a kérdést, hogy az, amit el akarunk érni, megéri-e az időt, az érzelmi energiát és a kárt, amit a projekt megvalósításán dolgozók társasági életében okoz.

– Irritáló ez a retorika, de konkrétan milyen változást várnál egy jövőbeli kormánytól?

VERA ZALUTSKAYA: Amikor beköszönt végre a PiS utáni időszak, transzparens támogatási rendszert kellene kialakítani a művészek és kultúrában dolgozók számára, beleértve például az alapvető szociális ellátást is. Talán kisebb csoportokba kellene tömörülnünk, hogy a későbbi igazgatóválasztások során ezek a csoportok delegálásnak képviselőket. Lehet, hogy pillanatnyilag az inkluzív rendszerben hiszünk, de a valóságban nagy szerepet játszanak az ismeretségek. A városi ösztöndíjakról minden évben ugyanazok az emberek döntenek, ahogyan az intézményekben betöltendő állásokra kiírt pályázatok is előre eldőlnek, és így tovább. Régen is így volt, most is így van. Ha összefogunk, jobban kellene az etikai elvekre és a kítűzött célokra fókuszálnunk. Az nem demokrácia, ha úgy teszünk, mintha nem lenne jelen megosztottság a világban, ami nagyon is létezik. Amikor új igazgató jelenik meg a Zacheța vagy a CSW élén, megdöbbenünk, úgy teszünk, mintha meglepő lenne, hogy így alakult, holott valójában kiszámítható a dolgok menete. Rendkívül korlátozott a tőke, korlátozott mennyiségű erőforrásért harcolunk, mégis úgy teszünk, mintha nem harcolnánk.

– Bizonyos szempontból ez útmutatást jelenthet arra nézve, hogyan lábalhatunk ki a beszélgetésünkben feltárt válsághelyzetekből.

NATALIA SIELEWICZ: Jelenleg generációváltás zajlik. Fiatal művészekkel dolgozom; ez csak vélemény, de a tapasztalataim alapján nem merülnek ki az ambícióik abban, hogy mindenáron sikeressé váljanak a művészeti szcénában. Sok művészi kompetencia és feladat lép át más területekre, jelenik meg az interneten, a legtágabb értelemben vett aktivizmusban. Nem mindig egy csoportos kiállítás ígérete testesíti meg mindazt, amit egy fiatal művész elérhet, amire vágyik. Előfordul, hogy a bolygó és a közvetlen környezetük érdeke fontosabb. Azt hiszem, figyelemmel kellene kísérnünk a körülöttünk zajló folyamatokat. Ha a közegben gyakran felmerül egy probléma, mint például a pályázatok, versenyek kérdése, akkor azt komolyan kell venni.

– Mindannyian ezzel a problémával küzdünk, és találnunk kell valamilyen hatékony együttműködési formát – de milyen?

NATALIA SIELEWICZ: Szerintem az erőnk az okos dekoncentrációban rejlik. A tény, hogy a művészeti élet az intézményi kereteken kívül is fennmarad, arról árulkodik, hogy hihetetlenül ügyesen képes fragmentált hálózatokban, helyi intézményekre és kollektívákra támaszkodva működni. Ugyanakkor óvatos lennék az olyan szövetségekkel kapcsolatban, melyek adott csoportok meghatározott érdekeinek védelmét tűzik ki célul. Nagyobb szükségünk lenne most egy koalícióra, ami a valós cselekvés érdekében feladná a hamis inklúzió retorikáját. Amikor csak adottak voltak a megfelelő feltételek, az MSN kapcsolata a többi intézménnyel elsősorban az együttműködésről szólt. Én is részt vettem a KEM-hez hasonló művészeti kollektíváknak szóló rezidenciaprogramok kidolgozásában. Együttműködtünk a Varsói Biennáléval.

– Az MSN-ben konkrétan hogyan oldjátok ezt meg?

NATALIA SIELEWICZ: Az MSN-hez hasonló intézmények működési logikája mindene-előtt a térként, eszközként és emberi erőforrásként értelmezett infrastruktúra megosztásán alapul. El tudok képzelni olyan rezidencia-modellt, melynek során az adott intézményben vendégeskedő művész nem egy műalkotáson dolgozik, hanem a program kialakításában vesz részt, különböző részlegeket támogat. Nemrég dolgoztunk ki egy dokumentumot annak érdekében, hogy átlátható rendszert teremtsünk intézményen belül a projektek kezdeményezői számára. A fejlődés új szakaszába lépünk. Szeretnénk, ha a programot érintő döntéseket kollektíven hoznánk meg. Igyekszünk megerősíteni az oktatási és közönségszervezési osztály szerepét.

– A láthatóság nemcsak a művészek problémája, hanem az intézményeké is. Az, amiről beszélsz, a láthatóság fenntartását célzó taktika is lehet. A művészet és a kultúra rivalizációra alapul, nehéz összeegyeztetni a különböző érdekeket.

NATALIA SIELEWICZ: Az alanyi jogon járó és önkormányzati támogatások esetében még mindig számít a látogatószám. Lehet, hogy csökkenteni kellene ennek a tényezőnek az adott programban felosztható támogatás összegére gyakorolt hatását, különösen egy világlátvánnyal nehezített időszakban. Semmilyen mágikus algoritmus nem árulja el a kurátornak, mi lesz az adott helyzetben kasszasiker. A rekordlátogatottságú programok mellett számos kevésbé látványos folyamat zajlik egy intézményen belül, ami ugyanolyan fontos és értékes. Ez lehet akár egy kríziskezelő filmklub, ami heti rendszerességgel kínál filmvetítéseket és pár falatot tizenöt hajléktalanság miatt válsághelyzetbe került embernek. Nem ítélnénk meg átfogóan az intézmények és a kultúra állapotát kizárólag az alapján, ami a legfeltűnőbb a közösségi médiában.

– *De hogyan ellenőrizhetnénk másképp bármit is? Hiszen muszáj ebben az információdömpingben elfogadnunk valamiféle kritériumokat. Stach, te hogy látod?*

STACH SZABLÓWSKI: Egy pillanatra még visszatérnék a III. köztársaság értékeléséhez. Ha már a művészeti életünk eredményeit dicsérjük, szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy a közép-európai országokkal összevetve a rendszerünk nem is tűnik olyan rossznak: sokszínű, volumenét nézve gazdag, az új tehetségek felfedezésében meglehetősen, bár a támogatásukban kevésbé hatékony. Emellett viszonylag inkluzív rendszer is, hiszen mindenképpen sok művész hozzáférhet. Relatíve hatékonyan teremt valamiféle kulturális értéket. Ezért nem dobnám azonnal kukába, bár egyébként a reflektálatlan neoliberalizmus korszakának gyümölcse, ami kétségtelenül megfertőzte. De ez a betegség gyógyítható. A művészeti szcéna erényeinek és hibáinak aránya többé-kevésbé egybevág azzal, amit más területeken tapasztalunk. Nem hiszem, hogy a művészet, az intézményei és a művészek világa etikai értelemben magasabb szinten állna, mint a nagyvállalatoknál dolgozóké. Oké, lehet, hogy okosabb. Érdekeesebb. De hogy morális szempontból tényleg jobb-e? Azt javaslom, fogadjuk el munkahipotézisként, hogy egyáltalán nem jobb – és aztán engedjük el a magánérdek tilalmára vonatkozó követelésünket, mert mindig volt és lesz is. Azt gondolom, hogy ezt nem hagyhatjuk figyelmen kívül, ha a rendszer megváltoztatását és -javítását tervezük. Szerintem a horizontális, nem hierarchikus, kizárólag kollektív érdekeket képviselő közösség elérhetetlen, már-már disztópia. Éppen ezért el kellene gondolkodnunk azon, hogyan lehet civilizált, tisztességes és átlátható módon tárgyalni és érvényesíteni az egyéni érdekeket.

– *Civilizált, vagyis nem brutális, nem radikális?*

STACH SZABLÓWSKI: Pontosan. Natalia említette, hogy a rendszerbe belépő fiatalabb generáció más mentalitást és értékrendet hoz. Nem vagyok biztos ebben. Nem látom például, hogy a szimbolikus tőkének tulajdonított mágikus vonzerő csökkent volna. Nekem úgy tűnik, hogy komoly tényező, és az is marad, mert a kulturális intézményekben és a kultúra egész világában jelentős szimbolikus tőke halmozódott fel. Jellegző, hogy egyre több jómódú családból származó fiatal jelenik meg a közegben, akik számára a kulturális életben végzett munka nem bír gazdasági jelentőséggel. Számukra csak a szimbolikus tőke fontos. Idejük van, esetükben gazdasági kényszerről nem beszélhetünk, ráadásul magasan képzettek. Őket nem érdeklik a gazdasági követelések, mert más célt akarnak elérni. Azért akarnak ebben a világban működni, hogy szimbolikus haszonra tegyenek szert. Erről nyíltan kell beszélnünk. Akár a Hestia és más pályázatok, akár a közegben uralkodó heves összefeszülések kapcsán amint, hogy kinek kellene ott lennie egy kiállításon, kinek nem, kinek jött össze, látszik, hogy az alkotók továbbra is intézményekhez köthetően szeretnének láthatóvá válni – különösen, ha ez az intézmény olyan presztízzsel bír, mint az MSN. Lehet, hogy a művészeti szcéának leginkább őszinteségre van szüksége. Hangosan ki kellene mondanunk, hogy sok művész számára minden empátiája ellenére fontos a személyes siker. Pénzügyi és szimbolikus értelemben egyaránt. Valószínűleg fontosak is maradnak számukra ezek az értékek – az éghajlati válság és a neoliberalizmus kompromittációja és a zombi fázisba lépett kapitalizmus dacára, ami harap, hiába halott. De nem tűnik úgy, mintha ez a hullá hirtelen köddé válna csak azért, mert se nem él, se nem etikus, amit csinál. Szóval arról kellene beszélnünk, hogy hogyan kezeljük, szorítsuk

korlátok közé, szelídítsük meg, ahelyett, hogy arról fantáziálunk, hogy holnapra továbbáll. Az őszinteség és a realista hozzáállás a valódi változások kulcsa.

– *Úgy látod, hogy nevén kell nevezzük a problémákat, amikkel szembenézünk, hogy elkezdhesük őket megoldani?*

STACH SZABŁOWSKI: Igen, ha az érdeklődésünk valami teljesen utópisztikus – érdekek nélküli, önzés, ambíció és egyenlőtlenség nélküli – világra irányul, a horizont túlságosan távoli. Bámulhatja az ember a végtelenségig, miközben ugyanúgy mennek körülötte tovább a dolgok. Az MSN ragyogó példa arra, hogy az okosan használt intézményi és szimbolikus hatalom sok jót hozhat. Végül is az általa teremtett értékek nemcsak pozitív döntésekből, hanem okosan alkalmazott kirekesztési politikából is származnak. Végző soron minden intézmény története egyben annak a története is, mennyi mindent nem mutatott be. Annak köszönhetően, hogy az MSN következetesen fontos dolgokat mutat be, és nem állít ki, teszem azt, giccset, elegendő intézményi hatalommal rendelkezik ahhoz, hogy a Daniel Rycharski munkásságához hasonló, értékes jelenségeket magas rangra emelje és az alkotót bevezesse a művészeti szcénán túlmutató diskurzusba is. Jó példa arra, hogyan használható fel a kultúra és a társadalom számára előnyös módon is az a hatalom, ami korábban biztos alapokra épült. De a lényeg mégis az, hogy ne egy MSN-kiállítás legyen az egyetlen perspektíva az alkotók számára. Kell, hogy legyen élet a művészet szcénában a binaritáson túl is, hogy vagy teljes a siker vagy nem is létezel. Vera említette korábban a városi ösztöndíjakat. Az is egy egyszerű eszköz, ami javíthatja a művészeti világ viszonyait. Varsó kioszt bizonyos mennyiségű támogatást, amit elég kényelmes és barátságos módon lehet igénybe venni. Ezekből a forrásokból viszont kevés van, és csak néhány ember élhet velük. Ha a rendszert humánusabbá akarják tenni, több erőforrást kell bevonni – és akkor az értük folytatott küzdelem sem lesz olyan kétségbeesett és etikátlan. Ha éves ösztöndíjjal kerül egy művészre kapcsolatba olyan intézménnyel, ami etikátlan politikát folytat a munkatársakkal és az együttműködő alkotókkal szemben, lesz némi alapja ahhoz, hogy ellenálljon, elhagyja az intézményt. Nekem az a benyomásom, hogy a problémák megoldása nem a radikális rendszerváltásban, hanem a meglévő rendszer fáradtságos, gondos korrekciójában rejlik.

– *Szóval ez lenne a konkrét dolog, amin javíthatunk?*

STACH SZABŁOWSKI: Igen, a kapitalizmust nem lehet egykönnyen megdönteni, de az, hogy az átláthatóbb, hitelesebb és megbízhatóbb bizottságok létrehozása érdekében nyomást gyakoroljunk, már elérhető cél. Ebben az összefüggésben szeretném megemlíteni a Kortárs Művészeti Polgári Fórumot (Obywatelskie Forum Sztuki Współczesnej, OFSW) és azt, hogy milyen korlátozott a kultúrpolitikára gyakorolt befolyása. Tisztelem az OFSW-t, azt is megértem, miért nem akarják a hagyományos alkotószövetségek formai keretei között működtetni. De gondoljunk csak bele: ha az OFSW hagyományosabb modell szerint működne, tehát igazolványokat állítana ki, hivatalos vezetőséggel, bizottsággal rendelkezne stb. – akkor lehetne esélye arra, hogy átvegye a ZPAP (Związek Polskich Artystów Plastyków, Lengyel Képzőművészek Szövetsége) helyét. Gyakrabban képviselhetné például a művészeti közeget a pályázati kuratóriumokban. Végére is leggyakrabban a hivatalos szervezetek tagjai kerülnek be a különböző tanácsadó testületekbe, ami kiaknázható politikailag. Amikor a művészek véleményét kéri valamilyen kérdésben, egy ilyen formalizált testületre hivatkozhatnak. Végül is ki képviseli a közeget, ki véleményezheti a döntéseket? Hiszen

nem szeretnénk, ha Gliński miniszter úr döntené el, ki képviseli egy személyben az egész közeget. (*Piotr Gliński miniszterelnök-helyettes, kulturális és nemzeti örökség miniszter – a ford.*) Jelen pillanatban bármikor megteheti, hogy a ZPAP-ra hivatkozik, és mossa kezeit, elvégre kikérte az alkotó közösség képviselőinek a véleményét.

– *Egyetértetek, hogy ebben a helyzetben különösen fontos a képviselet kérdése.*

VERA ZALUTSKAYA: Szerintem bizonyos szempontból a közegre jellemző sajátos gondolkodás jelenti az akadályt. Például hiába hangoztatjuk, hogy nem kell nekünk a ZPAP, nem akarunk beszélni róluk, a nevüket viszont fel akarjuk írni a támogatók listájára. Utópisztikus olyan struktúráról álmodozni, ami elég befogadó ahhoz, hogy mindenki a részévé válhasson, közben viszont mégis mi hoznánk benne a döntéseket, és nyilatkoznánk hatalmi pozícióból, hiszen tudjuk, mi a legjobb.

– *Arra utalsz, hogy a saját közegünkben is az a meggyőződés uralkodik, hogy a demokrácia addig jó, amíg mi hozhatjuk a döntéseket?*

VERA ZALUTSKAYA: Igen, mert ha olyan rendszert építünk, amiben az OFSW és a ZPAP tagjai is jelen vannak, akkor tisztában kell lennünk azzal, hogy a ZPAP tagjainak is lesz beleszólása. És lehet, hogy egy ponton ők kerülnek majd többségbe. Vajon ennek fényében is tényleg ilyen rendszerre vágyunk? Fontos a Stach által említett formalizált kereteket használni, de először azt a kérdést kell megválaszolnunk, kik vagyunk. Előfordulhat, hogy mi sem vagyunk mindentudó frakció, ami megmondhatja, mások hogyan dolgozzanak, vagy hogy mi a művészet, és mi nem. Nem mondhatjuk meg a ZPAP képviselőinek, hiszen valójában nem akarjuk őket befogadni a közegünkbe. Vitakozhatunk erről, de jelen pillanatban nehéz elképzelni, hogy valakinek mondjuk Janowski köréből önálló kiállítás legyen az MSN-ben (*dr. Janusz Janowski, a ZPAP elnöke, a varsói Zachęta igazgatója – a ford.*). Én sem szeretném, de szerencsére nem hatalmaztak fel arra, hogy az egész közeg nevében dönthessek.

– *Natalia, nem gondold, hogy ha egy bizonyos csoport a teljes közeg nevében nyilatkozik, mások számára fontos dolgokat kisajátít és megpróbálja rájuk ráerőltetni, ami szerinte az igazi művészet, az elitizmusról árulkodik?*

NATALIA SIELEWICZ: Szerintem az ilyen meddő vita helyett érdemesebb lenne, ha más nem, az oktatási folyamatokra, a tudás megosztására összpontosítani, beleértve a kortárs művészethez szükséges kompetenciákkal kapcsolatos, sztereotipikusan elitista és nehezen elérhető tudást is. A tanulási folyamat ma már több csatornán keresztül zajlik és gyakran alulról építkezik, TikTok-on, nyitott zoomos olvasócsoportokban. Egyetértetek Stachhal abban, hogy egy új, jómódú generáció is elkezdett megjeleni a közegben, de a legtöbb fiatalnak olyan helyzetben kell megbirkóznia a beavatással, ahol a tudáshoz és a lehetőségekhez való hozzáférés még mindig hatalmas kihívást jelent. Nemrég moderáltam egy nagyobb vitát a szcczini Młode Wilki (Fiatal Farkasok) fesztiválon. Egészen komoly statisztikai csoporttal találkoztam, és egyértelmű volt az üzenete. Azt érezték, hogy azzal támogathatják a közösségüket, ha olyan fesztiválokat szerveznek, ahol a hangsúly nem valami díjért folytatott harcon, hanem a konzultáción van, azon, hogy a művészetük kapcsán az „open crit” és átgondolt, moderált viták szintjén is konfrontálódhassanak a kortársaikkal. Számukra nem az aranyérem a tét. Nem teljesen igaz, hogy titokban mindenki a régi rendszerben szeretne maradni.

VERA ZALUTSKAYA: Alapvetően egyetértek Nataliával, de szeretném hozzátenni, hogy szó sincs arról, hogy teljes mértékben az alulról jövő kezdeményezések mintáját kellene követnünk. Az intézmények szemszögéből úgy tűnhet, hogy nagyszerű és jól működő modell. Az alulról jövő kezdeményezések és a művészeti élet kihívásaival egyedül küzdők szemszögéből viszont a helyzet egyáltalán nem olyan idilli. Remek dolog egymást támogatni és új ötleteket megvalósítani. Én viszont nagyjából két éve vagyok aktív egy alulról szerveződő csoportban, és a tapasztalataim alapján elmondhatom, hogy mindez sok bizonytalansággal is jár. Például fél évig dolgozol egy projekten, amiért aztán kapsz 600 zlotyt. *(Körülbelül 50 ezer forint – a ford.)* Közben meg kell bíznod valakit a grafikai arculat kidolgozásával, szövegírással és így tovább. Őket is szeretnéd kifizetni, ezért aztán valójában folyamatosan pengeélen táncolsz.

– *Akkor végül is min szeretnél változtatni a PiS távozása után?*

VERA ZALUTSKAYA: Az informális kezdeményezések strukturális támogatásán kellene dolgoznunk. Hallottam olyan esetről, amikor múzeumi gyűjtemény részére vásároltak transzparenst, de a múzeum nem tudta kifizetni az alkotókat, mert aktivisták voltak. Szóval nem lehetett a helyzetet műtárgyvásárlásként rendezni, kerülő úton kellett megoldani. Ez egy fontos kérdés: nem kellene kimondanunk, hogy az aktivista munkája teljes értékű alkotómunka?

– *Jól értem, hogy szerinted szükség van egy PISF-hez hasonló, független intézményre, ami egyfajta, a közeget a lehető legszélesebben átfogó, lehetőség szerint semleges platformként venne részt az erőforrások újraelosztásában?*

VERA ZALUTSKAYA: Ez többféleképpen is megvalósítható. De még egyszer hangsúlyoznom kell a folyamatok transzparenciájának kérdését. Érdemes lenne ciklusokban gondolkodni. Talán nemcsak az igazgatósággal, hanem a kurátorokkal is határozott időre kellene szerződni. Szerintem ez hiányzik. Ellenzem az intézmények ellen folytatott harcot. Épp ellenkezőleg, a megerősítésükben gondolkodom. Belarusból származom, ahol nincsenek intézmények, és tudom, milyen nehéz nélkülük. A lengyelországi intézményeknek számos erénye van, de érdemes elgondolkodni a strukturális átalakításon, az alulról jövő munka romantizálása nélkül, inkább a rotációt, az inklúziót és a dinamizálást hangsúlyozva helyette.

– *Ellenkező esetben azt kockáztatjuk, hogy pár év múlva jön egy újabb populista backlash... Van viszont egy sokkal személyesebb kérdésem. A PiS kormányra lépése előtt a közeg elég egységesnek tűnt. Kiderült, hogy ez kognitív torzítás, a megosztottság pedig fokozatosan nőtt és nő ma is. Mihez kezdjünk azokkal, akik együttműködnek a jelenlegi kormánnyal? Vajon el kellene majd őket távolítani a posztjukról és kiszorítani a rendszerből, ahogyan a neo-KRS bírát *(Krajowa Rada Sądownictwa, Országos Igazságszolgáltatási Tanács)*?*

STACH SZABŁOWSKI: A kormánynak törvényt kellett szegnie, hogy maga alá rendelhesse az igazságszolgáltatást. A művészeti szcéna esetében nem játszódtott le ilyesmi, mert a művészeti intézmények nem rendelkeznek olyan függetlenséggel, mint az igazságszolgáltatás. Hangsúlyoznunk kell, hogy a PiS-kormány kulturális vezetői nem rendeztek tisztogatást egész Lengyelországban, nem töltöttek fel hirtelen minden intézményt a saját embereikkel, a legtöbb esetben megvárták, amíg lejárt a megbízatásuk. A Zachęta és a CSW-ba annak rendje és módja szerint a saját embereik

kerültek. Ebben a tekintetben a PiS-es igazgatók semmivel sem rosszabbak az elődeiknél. Mással van a gond – a PiS kinevezettjeinek a programja finoman szólva is ciki. Végző soron a művészet vagy jó, vagy rossz. Ez a felosztás is létezik.

– *Mire gondolsz? A „nagyon kulti maffia” (Mafia bardzo kulturalna, utalás egy Rzczipospolitában megjelent véleménycikkre – a ford.) menő volt, a ZPAP pedig ciki?*

STACH SZABŁOWSKI: Dekonstruáljam a maffiasztorit? Saját tapasztalatból elmondhatom, hogy hiába dolgozom hosszú évek óta ebben a rendszerben, nem találkoztam maffiemechanizmusokkal, csak kritikai elemzésen alapuló döntésekkel. Az viszont tény, hogy egy bizonyos művészi paradigmán belül hozták meg őket. Amin sok minden kívül esett. A nemkívánatos, korszerűtlen művészet. Ha egy intézmény kortársnak és kritikusnak szeretne látszani, és új hangokat emelne be a diskurzusba, sosem akar majd reakciós, sikertelen, boomer művészetet, ami nem illeszkedik abba a paradigmába, amit a meritokrácia a legmenőbbnek, a legkreatívabbnak és a nemzetközi művészeti kontextusba leginkább passzolónak tart. Nincs értelme úgy tenni, mintha minden egyformán értékes lenne, ezt a területet nem lehet teljességgel demokratisálni. Az értékítélet viszont feszültséget, sértődéseket szül. Ezeket a konfliktusokat nem lehet a szőnyeg alá söpörni. Megértem azoknak a frusztrációját, akiket elutasít a rendszer, sőt, még azt is megértem, hogy miért vonzódnak az összeesküvés-elméletekhez. Ha valaki a másodrangú alkotó szerepébe kerül, könnyebb a kudarcot valami maffiára fogni, mint beismerni, hogy – példának okáért – nem naprakész. Jobban hangzik a balosok által megszállt művészeti világról szóló narratíva, mint az, ahová nem sikerült bejutnia. Szerintem érdekes feltevés az inkluzív intézmény víziója, de ne felejtjük el, hogy az intézmény mint olyan mindig is exkluzív marad. A természetéből fakad, már csak az erőforrások: a tér, az idő és az eszközök korlátozottsága miatt is.

– *Az alapján, amit Natalia mondott, az MSN eléggé inkluzívnak tűnik...*

STACH SZABŁOWSKI: Aleksandra Waliszewska kiállítása, amin Natalia dolgozik, ugyanúgy exkluzív: Lengyelország legjobb múzeumának egész terét egyetlen művész kapja meg.

NATALIA SIELEWICZ: Helyesbítenem kell, amit mondasz: nem kizárólag retrospektív egyéni kiállításról beszélünk, Aleksandra munkái mellett más művészek több tucat alkotása is látható lesz majd.

STACH SZABŁOWSKI: Rendben, vegyük akkor Agnieszka Polska példáját. Egy művész kapta meg az egész MSN-t. Nem kritizálok, semmiképpen sem hoznám fel a kiállítás ellen azt az érvet, hogy egalitáriusabb helyzetet is lehetne helyette teremteni és több alkotót bemutatni. Nem ez a megoldás. Még ha ötven embert mutatnának is be egy kiállításon, több ezer másik akkor sem venne rajta részt. Az exkluzivitás, vagyis bizonyos emberek kizárása, a be nem mutatusuk, mivel valaki mást mutatnak be helyettük, az intézmények működésének elválaszthatatlan eleme.

– *Nincs menekvés a művészeti élet elitizmusa előtt?*

STACH SZABŁOWSKI: A művészeti élet egalitarizmusát valahol máshol kellene megalapozni – egy intézményeken túlmutató alkotói támogatási rendszerben. Hacsak nem maguk az intézmények vennék át az önkormányzatok és a minisztérium szerepét és osztanák szét a kultúrára szánt forrásokat. Lehet, hogy az intézmények kompetenseiben bálnának a pénzügyi forrásokkal, mint az önkormányzatok? Nem tudom, mindezenetire a mennyiség kulcsfontosságú marad: ha nagyobb egyenlőségre vágyunk a

művészeti életben, egyszerűen több pénzre van szükség. Nehéz megőrizni az egyenes gerincet, ha valaki brutális anyagi függőségben vergődik, kiszolgáltatott és gyenge a gazdasági helyzete. A siker demokratizálása szerintem megvalósíthatatlan, de az elemi szociális biztonság és a biztos gazdasági alapokon nyugvó alkotói szabadság demokratizálása lehetséges.

– *És mi a helyzet az idősebb generáció képviselőivel, akik a rendszerváltás utáni Lengyelország művészeti rendszerét felépítették, és már most a visszatérésre készülnek, hogy bosszút álljanak a PiS vörösgárdistáin? Nem kellene ezt a területet a rossz értelemben vett „boomerektől” is megtisztítani?*

STACH SZABLÓWSKI: A generációs kritérium számomra abszurdnak tűnik. Azt gondolom továbbá, hogy pusztán attól, hogy valaki Gliński minisztertől kapta meg a kinevezését, még nem esett folt a becsületén. A közszereplőket az alapján kell megítélnünk, hogy hogyan viselkednek a posztjukon. Óriási különbséget látok például Andrzej Szczerski (*a Krakói Nemzeti Múzeum igazgatója – a ford.*) és Piotr Bernatowicz (*az Ujazdów-vár Kortárs Művészeti Központjának ultrakonzervatív igazgatója – a ford.*) között, bár mindkettőjüket a „jó változással” hozzák összefüggésbe. Egy posztot, beleértve azt is, ami megkérdőjelezhető politikai etikájú hatalomtól származik, különböző módokon lehet betölteni. Így volt ez a Lengyel Népköztársaságban, és így van a PiS-kormány alatt is. Hasonlóképpen, a konzervativizmus és a jobboldaliság is különböző módokon valósulhat meg. Lehet konzervatív nézeteket vallani, intellektuálisan és művészileg legitim módon kifejezésre juttatva azokat, miközben karikatúrisztikus módon is igazodhat az ember a kormánypropagandához.

NATALIA SIELEWICZ: Én is nagyon óvatos lennék az ilyen ítélezéssel.

VERA ZALUTSKAYA: Egyetértek. A rendszer radikális restartolásával az a probléma, hogy nem tudni, ilyen helyzetben kinek kellene döntéseket hoznia. Nem hiszem, hogy ez egy jó mechanizmus. Amikor újraindításról beszélünk, valójában új hierarchiák felállításáról beszélünk, pedig nem ez a célunk. Szerintem a PiS által kinevezettek közül sokan, mint például a Stach által említett Andrzej Szczerski, más rendszerben is sikeresen működhetnének. Inkább a nagyobb átláthatóságról van szó, nem pedig területek kisajátításáról. Az is diktatúra lenne, ami semmiben sem különbözne a PiS-étől. Másrészt pedig aközött, hogy nem hívunk meg fasisztákat az intézményünkbe, illetve nem hívunk meg más nézeteket valló embereket, jelentős a különbség.

– *Szóval marad Piotr Bernatowicz a ciklus végéig?*

STACH SZABLÓWSKI: Valószínűleg mindenkivel el kellene beszélgetni, bár előfordul, hogy valakinek már nincs mit mondania. Piotr Bernatowicz olyan pozíciót vett fel, ahonnan nehéz bármiféle párbeszédet folytatni. Azt viszont értelmetlennek látom, hogy arról fantáziáljunk, hogy a kormányváltás után minden Gliński ideje alatt kinevezett vezetőtől megtisztítható a rendszer. Őszintén remélem, hogy ilyesmire nem kerül sor, ahogyan az intézményvezetők hivatali idejének törvénybe ütköző megrövidítésére sem. Ilyesmire még a PiS sem vetemedett. Ha már Bernatowiczsal példálózunk, jobb, ha belenyugszunk, hogy ha két év múlva új kormány lép hivatalba, akkor is a szerződése lejártáig a CSW-ben kell maradnia. Végünk lenne, ha arra hivatkozva kezdenék el intézményigazgatókat leváltani, hogy új kormány alakult. Nemcsak erkölcsi szempontból lenen helytelen, de számos káros következménnyel is járna

a művészeti életben. Az állami vállalatok világában ez a kultúra érvényesül, de nem szabad átemelnünk a művészeti szférába, hiszen beteges és káros. Azt, hogy egy kortárs művészeti galéria vezetésével olyan személyt bíztak meg, aki meglehetősen szkeptikusan, sőt ellenségesen viszonyul a kortárs kultúrához, a miniszter rossz személyzeti döntésének tekintem, nem pedig rendszerszintű hibának. Ha egyszer egy miniszter ilyen hibákat követ el, azon semmilyen rendszer nem segít – de ez nem jelenti azt, hogy a rendszert kellene lerombolnunk.

– Az is megoldás lehet, ha az igazgatók kirúgása és a hivatali idejük lerövidítése helyett bezárják az intézmények egy részét. Lehet, hogy túl sok van belőlük, és nincs is rájuk akkora szükség? Annak is felmerült már az igénye, hogy ezeket a bürokráciára fordított összegeket közvetlenül az alkotóknak adják.

VERA ZALUTSKAYA: Ellene vagyok az intézmények megdöntésének, de annyit egyértelműen ki kell jelentenünk, hogy brutálisak. Ez egy tény, amit megpróbálunk elhallgatni. Törekednünk kell arra, hogy csillapítsuk a hatásukat, tehát változásokat kell eszközölnünk. Tévedésben él, aki úgy tesz, mintha az intézmények megdöntése jelentené a megoldást. Szerintem mindannyian veszítenénk rajta. Időnként velem is előfordul, hogy radikális kijelentéseket teszek. A belarusz művészeti életből táplálkozom. Majdnem tíz évvel ezelőtt, huszonkét évesen lehetőséget kaptam arra, hogy egy nagyszabású kiállítás kurátora legyek Minszk legjelentősebb galériájában, miközben Lengyelországban a mai napig bizonygatnom kell, hogy nem takarítónő vagyok. Gyakran előre annak skatulyáznak be. Ösztönöz a hierarchia hiánya, amit Belaruszban látok. Ukrajnában hasonló mechanizmusok működnek. Sok fiatal kap komoly lehetőséget arra, hogy hatással legyen a kultúrára. Lengyelországban ez nem lehetséges. Itt esélyed sincs bármit is mondani vagy tenni, amíg ki nem épít az ismeretségi hálódat. Esetleg, ha ingyen csinálod és kizsákmányolsz másokat, ami szintén nem illik bele az ágenciával kapcsolatos elképzeléseimbe. Ami magát az intézményeken túli művészeti életet illeti, valóban hasznos, ha más közép- és kelet-európai országok példáiból merítünk. De ettől függetlenül Lengyelországban élünk, ahol viszonylag erős intézményrendszer és művészeti piac alakult ki. Ez az itteni közeg erénye, ami lehetővé teszi, hogy a hivatásos művészi pályát komolyan vegyük. Ha pedig így viszonyulunk hozzá, az szükségessé teszi a támogatást. Még mindig nagyon kevesen képesek úgy érvényesülni a művészeti életben, hogy közben nincs főállásuk. Van, hogy radikálisan gondolkodom erről, mert tudom, hogy léteznek más modellek is, amikből meríthetünk, de közben nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ezeknek is megvannak a maguk korlátai. Azt javaslom, hogy figyeljünk jobban és próbáljuk feltérképezni a helyzetet, amiben itt és most vagyunk. Nincs kész recept, de kereshetünk az adott pillanatban adekvát, ideiglenes megoldásokat.

KELLERMANN VIKTÓRIA fordítása

A rácsodálkozás a legfontosabb¹

A tömegturizmus nem túl esztétikus, könnyű kritizálni, de mégsem ez a klímaváltozás legfőbb kiváltó oka.

– Tessék, itt vannak ezek az elemlámpás nagyítók, ezek segítségével fogunk nézeledni – mondja Michał Książek, és kiszór belőlük egy maréknyit a hátizsákjából. Mindegyikre ráerősítettek egy kis piros szalagot, hogy könnyebb legyen fogni a nagyítót. Este tíz múlt. Éppen elkezdődött Wisłában a Sötétkéek Hegeyek irodalmi fesztivál keretében rendezett éjszakai séta. Książek bijóútnak nevezi a sétáit. A természet felfedezése a lényeg. De nem valami távoli vagy egzotikus természeté. Wisłában egy parkban sétáltunk. Mi, a kirándulás résztvevői és Michał is akkor láttuk életünkben először. Nem volt semmiféle előre eltervezett útvonal, sem aprólékosan kidolgozott forgatókönyv. Csak vezetőnk tapasztalata, aki megmutatta, hogyan nézzünk figyelmesen körbe, és nagyjából tudta, mit fogunk látni. Igazából egyáltalán nem is kellett mennünk, mert nagyon közel voltak, amiket nézegettünk, pár lépésre, sőt, néha karnyújtásnyira a gyülekezőhelytől.

– Kezdjük, mondjuk, ettől a fától. Ez egy tuja, egy népszerű ciprusfajta. Nézzétek meg a leveleit. Nem nagyon lesz rajtuk élőlény, mert ez a növény mérgező tujonokat tartalmaz – magyarázza Michał, mi pedig az ágakra szegezzük nagyítóba öltöztetett szemünket. Az elemlámpák megvilágították a tujaágak sűrű erdejét, amelyeken tényleg nem volt se egy árva pók, se egy légy, se semmi. Csak a zöld fluoreszkáló fraktáljai gyűlnek a szemem előtt.

Aztán arrébb megyünk szó szerint két lépést. Itt már egy hársfa van, vezetőnk javasolja, hogy szemrevételezzük mohával benőtt törzsét. Találunk pár apró bogarat, poloskát a moha a között. Michał vizet spriccel a mohára, ami dagadni kezd, és egyre nagyobb élet zajlik elemlámpás-nagyító szemünk előtt; a mohának megnő a térfogata, újabb és újabb élőlények másznak elő szálai közül.

– Nézzétek, akár egy korallzátony – örvendezik Michał. – Igen, tényleg – válaszoljuk döbrent lelkesedéssel. Pontosan ezt a hatást várta. Olyan, mint egy elégedett tanár, aki éppen bemutatta diákjainak egy nehéz feladat megoldását.

Megyünk tovább a vörös tölgyfák felé. Michał figyelmeztet, hogy itt valamivel kevesebb élet lesz, mint az őshonos hársfán, de természetesen több, mint a tuján. Az

¹ The project is co-financed by the Governments of Czechia, Hungary, Poland and Slovakia through Visegrad Grants from International Visegrad Fund. The mission of the fund is to advance ideas for sustainable regional cooperation in Central Europe. This publication is the part of the project „RETURN TO THE FUTURE – art, culture and new media in Central Europe after the pandemic”. / A projekt a cseh, a lengyel, a magyar és a szlovák kormány közös támogatásával jött létre a Nemzetközi Visegrádi Alap pályázata keretében. Az Alap küldetése az, hogy elősegítse a fenntartható regionális együttműködés eszméit Közép-Európában. A fenti közlés a „Vissza a jövőbe – művészet, kultúra és új média Közép-Európában a világvárvány után” című projektum része.

<https://www.dwutygodnik.com/artykul/10153-najwazniejszy-jest-zachwyty.html>

egyik fa törzsének alján, a kéreg bordái közt észreveszünk egy szürkésen-ezüstösen csillogó galacsint. Kicsit olyan, mint egy hányavetin összegyűrt cukorpapír. Közélről már látszik, hogy egy furcsa lepke, mintha ráncos lenne.

– Figyeljétek csak meg – javasolja Michał. – Éppen most kelt ki a bábjából. Mindjárt felpumpálja a szárnyait. Engedelmesen figyeljük. – A szárnyban lévő kis csatornák megtelnek levegővel – mondja Michał, és látjuk, ahogy a lepke szárnyai egyre nagyobbak lesznek, kibontakoztatják csillogó ezüst felületüket, egyértelmű alakot öltenek, tulajdonosukhoz passzoló méretűvé válnak, aki gyűrött ezüstpapírból gyönyörű éjszakai rovarrá válik, mintha döbbséghangjaink hangjára növekedne. – Óóó – mondja valaki a szemünk láttára zajló átalakulás csodájától ámulva. – Igen, a rácsodálkozás a legfontosabb – mondja Książek. – Pontosan erről van szó, ilyen hatást akarok elérni a kirándulásaimmal.

Valóban le voltunk nyűgözve. Én talán azon csodálkoztam a legjobban, hogy mindez ilyen kevés erőfeszítésbe, energiába és időbe telt. Nem egész fél óra alatt, és úgy, hogy szinte el sem mozdultunk a helyünkről, lenyűgöző kapcsolódást éltünk át a természettel, különféle formáiban láttuk az életet, kedvet kaptunk, hogy megfigyeljük, ami mellett normális esetben közömbösen elmennénk. Michał Książek mikrofilának nevezi ezeket a gyakorlatokat.

*

Az égiek küldték az egész mikrofilájával. Mikor jelentkeztem a sétájára, már napok óta kínlódtam egy szöveggel az utazásról krízisek és a klímaváltozás idején. Olyan általános igazság-mantrák cikáztak a fejemben, hogy a repülésnek borzasztóan nagy a szén-dioxid lábnyoma, a tömegturizmus meg maga a megtestesült gonosz. Mind tudjuk ezt, de ebből még nem következik semmi. Halvány gőzöm sem volt, hogyan írjam meg, amiről úgy véltem, meg kell írnom, de közben ne váljak nevetség tárgyává, és mintha én találtam volna fel a spanyolviaszt. Mert hát hogy győzzem meg azokat, akik Balira utazgatnak, hogy érdemesebb a Mazúri-tavak partján telket venni, és közben ne bántsam meg azokat se, akiknek egyszerűen nem telik sem indonéziai nyaralásra, sem telekre, és akiknek az a legnagyobb álmuk, hogy eltöltsenek egy hetet egy meleg tengerparton, anélkül, hogy egy négy-öt fős családra kelljen mosogatniuk és mosniuk. Úgy éreztem, aknamezőre lépek, és nehéz lesz elkerülnöm a diszkriminációt, a banalitást és a nyilvánvalót, de haszontalan igazságok zátonyait.

És akkor itt egy ilyen gyöngyszem. A rácsodálkozás legtisztább formája az első jobban kinéző fa törzsén nőtt moha felett. A természet egy olyan csodája, amely van annyira figyelemre méltó, mint a naplemente a Karib-tenger egy egzotikus öblében, vagy mint egy kenyai fotószaforin figyelni a fiatal oroszlánokat. Olcsó, gyors, elérhető, egalitárius.

Igen ám, de tényleg egalitárius? Következik-e a tényből, hogy valami nem kerül sokba, és könnyen hozzáférhető, hogy mindenkinek ugyanakkora örömet okoz? Persze, számos kutatás rámutat, hogy a természettel való kapcsolódás minden bármilyen korú és bármilyen társadalmi osztályhoz tartozó emberre pozitívan hat. Azonban ma-guk az ilyen kutatások szerzői is figyelmeztetnek, hogy az eredmények következhetnek sok más egyéb változóból is, amelyeket nehéz figyelembe venni. A University of Exeter tudóscsoportja, amely 2019-ben a *Nature* hasábjain tette közzé kutatási eredményeit, amelyek rámutatnak arra, hogy kölcsönhatás van aközött, ha valaki legalább heti két órát eltölt a friss levegőn és az illető egészsége és jó közérzete között, mégis

figyelmeztetik az olvasót: „Eredményeink magyarázata lehet a tény, hogy az emberek, miközben kapcsolódnak a természettel, valamiféle fizikai aktivitást végeznek, és valószínűleg az felel a jobb közérzetért, nem önmagában a természettel való kapcsolat.” Még ennél is óvatosabbak voltak, mikor felhívták rá a figyelmet, hogy lehet, hogy az egészséges és boldog emberek egyszerűen gyakrabban járnak erdei sétákra vagy a strandra, mint a betegek és depressziósak.

Ezenkívül azt se felejtjük el, hogy a legtöbb ilyen kutatás alanyai jómódú nyugati polgárok. Mi a helyzet a dél-indiai halászokkal vagy a csádi pásztorokkal, akik, ha tetszik, ha nem, életük nagy részét a természetben élik le? És a többi sok millió vagy milliárd emberrel, akik nap mint nap az Isten szabad ege alatt dolgoznak, gyakran térdig hideg vízben állva, vagy kegyetlen napsütésben izzadva? Nekik is olyan éltető és szórakoztató a természettel való kapcsolat? Nem lenne jobbat nekik néhány óra egy puha ágyban, egy klimatizált szobában? Akinek nagyon kevés a luxus a mindennapjaiban, vagy kemény fizikai munkát végez, és csak a tévésorozatokban látja, hogy a világ másik végére utaznak emberek, ugyanúgy fog örülni egy látogatásnak a lakótelepi parkban vagy a városzéli erdőben, ami számára sokszor a szabad levegőn való szórakozás egyetlen formája, mint az, akinek egy ilyen helyen sétálni csak egy közzéték egy New York-i konferencia, a családi krétai nyaralás és a Mazúri-tavi vitorlázás között?

*

Még a hasonló társadalmi státuszú embereknek is gyökeresen eltérnek az elvárásaik a szabadidő eltöltését tekintve, illetve abban, hogy milyen körülmények között kell ezt tenni. Kiváló példa erre az a felfordulás, amely néhány napja robbant ki a varsói Gołędzinów lakótelep Visztula-menti mezőivel kapcsolatban. Trzaskowski polgármester bejelentette, hogy nemzeti parkot alakítanak ott ki. Parázs vita támadt az ismerőseim között, hogy jó ötlet-e.

Szerintem borzalmas. Ismerem azt a helyet, sőt, igazából ez az egyetlen olyan hely Varsóban, amelyet évek óta szenvedélyesen és őszintén szeretek. Talán éppen azért, mert semmi varsói nincs benne. Vannak viszont végig a Visztula prágai partja mentén üres területek, amelyeket helyenként bokrok, elvadult gyümölcsfák (valaha telkek voltak itt), fű és nyaranta mezei virágok nőnek be; köztük is itt-ott megjelennek a kerti fajok is, mint a nőszirom, a kardvirág vagy a lilium. Szemet nyugtatóan tágas a tér, az ég hatalmas kékje elterül az ember feje fölött, rengeteg a madár, a gaz, és alig van valami abból, amiből – szerintem – a városban már túlon túl sok: simára egyengetett közlekedési útvonalakból, emberekből és minden egyéb infrastruktúrából.

A város azt a tájékoztatást adta, hogy még idén kiírja az építészeti pályázatot, amely alapján először kiválasztják a projekt kivitelezőjét, majd a megtervezett infrastruktúráét. Kellenek a területre ösvények, átjárók a parkba, hidak, kilátópontok, információs táblák, és így tovább. Trzaskowski polgármester kijelentette, hogy „mindez a természet legteljesebb védelme mellett történik majd, mivel e területen az volt és lesz a legfontosabb”.

Egyáltalán nem értem, minek belepiszkálni valamibe, ami tökéletesnek tűnik. Olyan kevés az ilyen, városhoz közeli, gyakorlatilag a központ mellett fekvő hely, ahova még nem jutottak el az ember nyomai, ahol a természet visszatér saját, eredeti állapotába. A gołędzinówi mezők remek példái ennek.

*

Milyen értékesek az ilyen területek – emlékeztettek a 2020-as *ZOEpolis. Emberséges-embertelen közösséget építve* című könyv szerzői. Monika Rosińska és Agata Szydłowska a kötetet nyitó esszéjében felidéztek a nem-tervezés és a dizájn elhagyása (un-design) jelenségét. „A nedves területek és a kertészeti felügyelet elhagyása lehetővé teszi, hogy rengeteg városi növény nőjön” – írják. Idézik az építész Kasper Jakubowskit is, aki *Negyedik természet a városban* című esszéjében a német flórakutatóra, Ingo Kowarikra hivatkozva a „pusztaság természetével” dicsekedett, arról beszélt, hogy az elpusztult és agyonhasznált városi területeken maguktól, emberi beavatkozás nélkül jelennek meg növénytelepek. Kowarik és Jakubowski szerint a természet e kategóriája „a városi körülmények között dinamikusan fejlődő növényvilág legjellemzőbb formája. Eltér attól, amit biztonságos, összetett és gondozott városi zöldterületnek tartanak”.

Rosińska és Szydłowska Sissi Roselli építész is idézik: „Az [ilyen tér] természete nyugtalan, nehezebb dekódolni, mint a táj rendezett elemeit; nincsenek olyan ambíciói, hogy várossá legyen, nem egy megtervezett nyílt tér, de sokat merít ebből a függő állapotból, az esetleges és kaotikus elrendezésből, amelyet a növényi sorsában gyökeröző értelemmel nem bíró intelligencia irányít”.

Talán a káosz és a biztonság itt a kulcsszavak. Néhány, a polgármester bejelentését követően a Facebookon kibontakozott vitában a Golędzinów Nemzeti Park ötletének hívei hangsúlyozták, hogy jelenlegi állapotukban nem mindenki számára érhető el, és veszélyesnek tűnhetnek a golędzinóvi mezők. Valaki azt is írta, hogy egy városban nem kellene ennyire tervezetlen és strukturálatlan területeknek lenniük.

Azokat pedig, akik, mint például én, amellet tették le a voksukat, hogy hagyjuk meg Golędzinówot olyannak, amilyen, elitizmussal és diszkriminációval vádolták, úgy érvelvén, hogy „a normális varsóiak” nem mennek ilyen vad, rendezetlen helyekre, ahol nincsenek se rendes ösvények, se információs táblák.

És miközben óriási kétségeket kelt bennem ez a hozzáállás, mégis elgondolkodom, hogy ahhoz, hogy örülhessünk a természet ilyen vadregényes visszatérésnek, nem kellene-e ide egy kevés úgynevezett kulturális tőke, vagyis annak tudata, milyen értékes és ritka a mai világban az ilyen természet. Vagy nincs-e szükség hátszín gyanánt egy darabkára a saját, biztonságos és jól belakott világunkból, hogy értékelni tudjuk ezt a merőben más, némiképp rendetlen és vad területet?

De mi köze mindennek ahhoz, hogy az ember a szén-dioxid-lábnyom csökkentése és a környezetvédelem jegyében mondjon le a távoli repülő utazásokról és az all inclusive nyaralásokról a hatalmas szállodákban? Azt hiszem, a hozzáférhetőség kérdése kulcsfontosságú. Amíg a kevés számú, és általában unatkozó gazdagok elfoglaltsága volt az utazás, akik így költötték el a munkásosztály kárán szerzett vagyontukat, ezek az utak nem ártottak a természetnek, mivel semmilyen jelentősebb módon nem voltak rá hatással. Egyenes arányban azzal, ahogy olcsóbb lett utazni – a drága orient expresszeket felváltották a Plackart-kocsik, az elegáns repülőjáratokat a fapadosok, ahol nem szolgálnak fel három fogást és pezsgő sem jár, a takaros kis szállodákat, ahol minden részletet kézzel faragtak az olcsó, gipszkartonból és műanyagból épült hotelek – egyre többeknek tellett is rá. A turisztikai ipar ugyanakkor elkezdte átfórnálni bolygónk arculatát. Lebetonozták a természetes strandokat, a hegyi településeken jelentősen csökkent a talajvíz szintje, mert már nemcsak a hegyi kunyhóknak és az exkluzív panzióknak kellett, hogy elegendő legyen a víz, hanem a több ezer magánzállásnak és hotelnek, illetve azoknak a vízgyűtőknak is, amelyek olyan

alacsony területeken gyártják a havat, hogy a sielés ne csak egy maréknyi kiválasztott, hanem ezrek számára váljon elérhetővé.

Kérdés, hogy mi a jobb. Ha egy szűk elit réteg felfedezheti a gyönyörű helyek vadregényes természetét, vagy ha Smithek, Kowalskik, sőt most már a Chenek és Kunarok milliói évente egy hétig nyugágyakon nyújtóztathatják vagy forró fürdőkben áztathatják munkától megfáradt testüket a tömegetturizmus eltorzult világának zsúfolt strandjain vagy szmogtól szennyezett levegőjű hegyeiben.

Manapság mindkét jelenségre látunk példát. A szűk elit réteg nem mondott le a nekik járó élvezetekről. Továbbra is rendelkezésükre állnak olyan, nehezen megközelíthető, drága és a civilizációtól érintetlen helyek, ahol a tömegektől távol pihenhettek, és nem kell a középosztály és a pórnép olcsó és nagymértékben környezetszennyező szórakozásaival élniük. Vannak, akik szegényebbek, mint ez a szűk elit, cserébe viszont jól képzettek és tudatosok, akiknek bár nincsenek olyan anyagi lehetőségeik, mint a felső tízezernek, a kulturális tőkének köszönhetően úgyszintén ki tudják használni a szépség olcsó, még nem tömegessé vált turisztikai maradványait. Mert tudják, hova kell utazni, mit kell nézni, mire kell figyelni.

Nekik szólnak az olyan attrakciók, mint a Michał Książek ajánlotta mikrofilia vagy egy stresszoldó séta a gołędzinówi vadonban. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy mások számára hozzáférhetetlenek lennének ezek a tevékenységek. Azt hiszem, bárkit lenyűgözne, ha látna egy szárnyát éppen felpumpáló ezüst-kék lepkét, vagy a Visztula-menti mezők vadregényes tájait. Mégis fontos, hova tud elutazni, és mit láthat ezen kívül.

Egyébként Stockholm-szindrómára utaló jelek figyelhetők meg abban, amikor a látszólagos önkorlátozásra trenírozott, művelt középosztály arra buzdít, hogy szeressük meg a helyi értékeket, mondjunk le a repülő utazásokról, és ücsörögjünk Suwalsczyznában vagy Roztoczban, gyönyörű, kényelmes nyaralóink teraszain, közben pedig szidják az alsóbb osztályokat a túlfogyasztásért, amelyet egy kéthetes all inclusive nyaralás testesít meg a török riviérán, fejenként kétezerért.

A tömegetturizmus nem túl esztétikus, könnyű kritizálni, de mégsem ez a klímaváltozás legfőbb kiváltó oka. Ez mindössze pillanatnyi (és tény, hogy gyakran csak látszólagos) lélegzetvételhez juttatja az embereket, akik lényegében csak fogaskerekei ennek a nagy kapitalista, folyamatosan a nyereséget hajtó gépezetnek. A természet valódi kizsákmányolását az olyan világméretű konszerneknek köszönhetjük, mint például a bányászati óriás British Petroleum vagy a Chevron, és tőlük, illetve jól fizetett, bizonyára már kizárólag természetes anyagokból épült passzív házakban élő, nulla károsanyag kibocsátású hibrid Toyotákkal közlekedő menedzsereiktől kell, hogy elinduljon az ökológiai forradalom. Ha ők nem mondanak le nyereségük egy részéről, amit a természet nagy fokú kihasználása árán szereztek, a náluk százszor szegényebb tömegeknek már egy légy sem fog jutni a park fái.

NÉMETH ORSOLYA fordítása

MARTIN PALÚCH

A szlovák film a lockdown idején¹

A restriktív járványügyi intézkedések Szlovákiában a társadalmi és kulturális élet korlátozása terén mindjárt a kór első eseteinek megjelenésekor, 2020 márciusában éreztetni kezdték hatásukat. A bevezetett rendelkezések súlya ránehezedett az összes szférára, beleértve a filmes képzést, a filmgyártást, a filmipart és filmkultúrát általában. Negatívan érintette a filmipari vállalkozások és a nyilvános vetítések teljes láncát kezdve a kidolgozás alatt álló új projektekkel egészen a megvalósítottakig vagy az utómunkálatok fázisában levőkhöz, ide számítva a marketingstratégiákat és a terjesztési terveket is. Különösen érintette a mozik üzemeltetőit, akik kénytelenek voltak úgymond egyik napról a másikra bezárni. A rendszeres filmfesztiválok és -szemlék – megszokott időpontjaik tologatására vagy törlésére kényszerülő – szervezői sem örvendeztek. A filmipar minden folyamata erősen megsínylette a kaotikusan előterjesztett tiltásokat és korlátozásokat. Megállt az idő, és a lehetőségekhez mért, ilyen-olyan alkalmazkodás az adott helyzethez csupán fokozatosan indult meg.

A 2020-as első és a 2021-es második hullám lecsengése után a helyzet ősszel, télen és tavasszal ismét romlani kezdett. Csak 2022 tavaszi hónapjainak múltával mutatkozott remény a tartós javulásra, amikor a többfázisos és tömeges oltást követően a betegség lassan visszaszorult. Teljes erővel újraindult az összes ideiglenesen blokkolt tevékenység, ez alól a filmgyártás és filmipar sem volt kivétel. Megérett az idő az adatok és kényszerű változások mérlegelésére, valamint a veszteségek számszerűsítésére.

Mi is történt az utóbbi huszonnégy hónapban, és milyen negatív következményekkel járt ez a szlovák filmpiacra nézve? E kérdésekre részleges válaszokat ad az áttekinthetően feldolgozott és nyilvánosságra hozott soron következő statisztikai összegzés, mely *Správa o stave slovenskej audiovizie v roku 2021²* (szabad fordításban: *2021. évi jelentés a szlovák audiovizuó állapotáról*) címmel jelent meg. Komplex képet nyújt és összeveti a 2020-as és 2021-es év kulcsfontosságú mutatóit a támogatások mértéke, a filmgyártás, a bevételváltozások, a mozik üzemeltetése és a fesztiválszervezés szempontjából, illetve koncentrált formában dokumentálja a pandémia ártalmas hatásait a szlovák filmre és a szlovákiai filmiparra.

2021-ben Szlovákiában összesen tizennégy egész estét betöltő játékfilm készült. Abból egy 100%-ban szlovák, kettő többségi, egy paritásos (félíg szlovák, félíg cseh) és tíz kisebb részben szlovák koprodukció. Összesen tíz egész estés dokumentumfilm

¹ The project is co-financed by the Governments of Czechia, Hungary, Poland and Slovakia through Visegrad Grants from International Visegrad Fund. The mission of the fund is to advance ideas for sustainable regional cooperation in Central Europe. This publication is the part of the project „RETURN TO THE FUTURE – art, culture and new media in Central Europe after the pandemic”. / A projekt a cseh, a lengyel, a magyar és a szlovák kormány közös támogatásával jött létre a Nemzetközi Visegrádi Alap pályázata keretében. Az Alap küldetése az, hogy elősegítse a fenntartható regionális együttműködés eszméit Közép-Európában. A fenti közlés a „Vissza a jövőbe – művészet, kultúra és új média Közép-Európában a világiárvány után” című projektum része.

² Elérhető: <http://www.cedslovakia.eu/clanky/sprava-o-stave-slovenskej-audiovizie-v-roku>

készült – három szlovák, négy többségi és három kisebb részben szlovák. Ezen kívül megjelent két egész estés animációs mozifilm is kisebb részben szlovák részvétellel. Az egész estés filmek száma összesen huszonhat.

Érdekesnek tűnik a vetítések napjainak mutatója. A vilájárvány előtt, 2019 folyamán egyetlen napon sem voltak kénytelenek zárva tartani a mozik. A járvány első évében, 2020-ban 116 napon át, 2021-ben, a második járvány sújtotta évben 173 napon át, azaz közel fél évig kellett zárva tartaniuk. Megjegyzendő, hogy az egyes intézkedések bizonyos járásokban való megszüntetése után is korlátozták a mozik befogadó-képességét a megengedett ülőhelyek száma vagy a nézők egymástól való kötelező távolságtartása alapján. Némely több teremmel rendelkező mozik, főleg a multiplexek egyáltalán nem vetítettek e lazítások időszakában sem, mivel helységeikben továbbra is érvényben volt a frissítők árusításának tilalma. A legnagyobb amerikai társaságok ezzel egy időben – elkerülendő a kereskedelmi kockázatot – lemondták blockbustereik tervezett bemutatóit. Ki akarták várni a filmterjesztés feltételeinek világméretű javulását.

Minden említett jelenség természetesen megmutatkozott a vetített alkotások nézettségén, a szlovák mozikban vetített szlovák filmekén nemkülönben. Míg 2019-ben 1 075 129 néző ült be a moziba szlovák filmet nézni, 2020-ban számuk 775 487-re csökkent, 2021-ben pedig szó szerint lezuhant: elenyésző 201 629-re.

A szlovák filmek bruttó bevételeiben ez a következőképpen nyilvánult meg: a 2019-es közel 6 000 000-ról huszonnégy hónap alatt zsugorodtak a 2021. év nem egészen 1 160 000 eurójára. Olyan abszurd helyzetek is előálltak, amikor például az egyik napon sor került egy új szlovák film disztribúciós bemutatójára, másnap pedig egy kormányhatározattal bezárták Szlovákia egész területén az összes mozit. Az egyes alkotások emiatt ismételt bemutatásra szorultak, beleértve a kampányok újraindítását és az egyazon filmre vonatkozó reklámköltségekbe való dupla beruházást a terjesztő cég részéről.

Az összes terjesztésben lévő filmtétel teljes látogatottsága ugyancsak történelmi zuhanást produkált: „2021-ben a szlovák mozikban az összes vetített filmnek 2 037 942 nézője volt, tehát 13,82 százalékkal kevesebb, mint a 2020-as esztendőben. Ráadásul ez 1993 óta a legkisebb nézőszám. A teljes bruttó bevételek évközi csökkenése 12 351 176 euróra 11,56 százalékos volt. Míg 2020-ban Szlovákia azon országok közé tartozott, amelyekben a látogatottság csökkenése nem érte el az európai átlagot, 2021-ben a szlovák mozikban mutatkozott Észtország és Hollandia után a harmadik legnagyobb évközi nézőszám-csökkenés.”³

E tendenciával párhuzamosan fogyott mozijainkban a szlovák filmek vetítéseinek száma. Míg 2019-ben összesen 26 471 vetítésre került sor, 2020-ban már csupán 17 086-ra, a következő, 2021. esztendőben pedig a naptári évre jutó vetítések mennyisége szinte pontosan megfelelődhött: számuk 9622-re zuhant.

A sztenderdnek nem tekinthető helyzet adekvát reakciót kívánt innovatív megoldások és kampányok formájában. Bizonyos terjesztők a mozik bezárásának idején az alternatív VoDstreaming szolgáltatások bevezetése mellett döntöttek, hogy a virtuális mozi termeknek hála egyszerűen ne veszítsék el a kapcsolatot a nézőkkel, másrészt pedig

³ Uo.

legalább részben szánják a katasztrofális bevételkiesést. Találhatunk köztük olyan társaságokat is, amelyek terjesztőként zömmel a nem kommersz nézői igényekre összpontosítanak, ilyenek a Szlovák Filmklubok Szövetsége, a Film Europe vagy a Filmtopia.

Miközben a szlovák többségi gyártású filmek bemutatóinak száma a mozikban 2010-től rendszeresen növekedett – 2010-ben csak négyet tartottak (a kisebb részben szlovák gyártásúakkal összesen kilencet), 2019-ben már huszonnégyet (a kisebbségi gyártásúakkal együtt negyvenhármát) –, 2020-ban számuk tizenegyre csökkent. Ekkor a bemutatók száma a kisebbségekkel húsz volt. 2021-ben ismét enyhe növekedést tapasztalhattunk: tizenhat filmet mutattak be (összesen a koprodukciókkal harmincat, ez a szám tartalmazza a régebbi művek ismételt premierjeit).

„Az összes szlovák filmet, beleértve a kisebbségi koprodukciókat is 2021-ben 201 629 néző látta a mozikban (2020-ban 775 487, egy évvel azelőtt 1 075 129 néző). A mozilátogatók érdeklődése a hazai alkotások iránt egy év alatt 74,0 százalékkal esett vissza”.⁴

A helyzetre viszonylag gyorsan reagált az állami Audiovizuális Alap, mely több területen igyekezett maximalizálni a célzott támogatásokat. Például több új projektre vonatkozó alkotói ösztöndíj megítélésével és speciális, mozi-üzemeltetőknek és film-terjesztőknek szánt pénzügyi támogatások bevezetésével.

Ugyancsak dicstelen helyzetbe sodorta e világjárvány a kisebb-nagyobb szlovák fesztiválok és szemlék szervezőit. Ahogyan kontinensünk más országaiban is. Rendszeresen maradtak el már előkészített bemutató rendezvények (pl. Art Film Fest Košice, MFFK Febiofest), vagy pedig az elviselhető minimumra rövidültek, illetve adott évben műsoruk teljes egészében az online térbe szorult.

A filmstábokra vonatkoztak ugyan némely kivételek, és szigorú higiéniai feltételek betartása mellett forgathattak, ám kénytelenek voltak alkalmazkodni az érvényes korlátozásokhoz, és folyamatosan tesztelni a stábtagnak. Kockáztatva, hogy a csapat egyetlen pozitív teszthez miatt meg kell szakítani a forgatást, ami természetesen megdrágította és fékezte az egész gyártási folyamatot.

E nem kívánatos bizonytalanság uralta a tervezés és a stratégia alakításának minden formáját. Némely producerek és terjesztők ugyan elindították az új filmek bemutatóinak kampányait, de a dinamikusan változó járványhelyzet és a mozik folyamatos, a fertőzés járásonkénti vagy országos mértéke szerint előírt bezárása miatt végül kénytelenek voltak a filmek premierjét elhalasztani, a befektetett pénzeszközöknek búcsút mondani, majd megismételni a kampányt egy másik, megfelelőbb időszakban.

Ilyen okokból több alkalommal halasztottak el kész projekteket és bemutatókat alkalmasabb időpontokra, tehát az elsőként tervezett bemutató-időpontok elmaradtak. Ez az állapot felborította az adásszolgáltatókkal kötött megállapodásokat. Az RTVS (a szlovák közszolgálati televízió és rádió – a ford. megj.) esetében például, amely – tekintet nélkül a helyzetre – az állammal kötött szerződés és az érvényes megállapodások értelmében járt el, a filmet először a televízióban kellett bemutatni, csak ezt követően a mozikban. Ami feje tetejére állította az ambiciózus alkotások széles közönség elé tárásában megszokott eljárás fokozatainak szokásos sztenderdjeit. Normális körülmények között ugyanis külföldi filmfesztiválon lehet számítani az első bemutatóra. Majd a hazaira, amit a belföldi mozikban való vetítések követnek, csak ezután

⁴ Uo.

érkezik meg a film a televízió-képernyőkre. Végül a VoDstreaming szolgáltatások kínálatába kerül, vagy DVD hordozókon terjesztik. A világjárványnak köszönhetően egyes ritka esetekben ezek az íratlan szabályok sem voltak betarthatók.

Szlovák lockdown a filmvászonon

Amennyiben Szlovákiában olyan filmest keresünk, aki alkotóként vállalta a szlovák járvány-valóság tematikus feldolgozását, és szisztematikusan rögzítette pozitív és negatív hatásait a 2020–2022 években, csupán egyet találunk. Peter Pavlík elsőfilmes rendezőt, aki hivatását tekintve vágó, az egyik kommersz tévécsatorna alkalmazottja. Az állami Audiovizuális Alap támogatása híján amatőr körülmények között szánta rá magát két egész estés, a Covid19 járvány szlovákiai lefolyását reflektáló film forgatására. Az első a *7 829 km od Wu-Chanu* (szabad fordításban *Vuhantól 7829 km-re – a ford.*) című dokumentum volt 2021-ben. A másik egy 2022-es játékfilm, egy egészestés morbid szatíra, címe *OUCA – (NE)SKUTOČNÍ PRÍBECH* (szabad fordításban *KIZSBÁRÁNKA – /NEM/IGAZ TÖRTÉNET – a ford.*). Mindkettőre érvényes, hogy a rendező pályája szempontjából szerzői bemutatkozások.

A *Vuhantól 7829 km-re* című dokumentumfilm központi témája a Covid-járvány hatása a húszeszes kisvárosra, Rimaszombatra, amely a film egyik felirata szerint is Kishont és a legmagasabb munkanélküliséggel rendelkező szlovák járás központja, mely Vuhantól 7829 kilométerre fekszik. Vuhan ama hírhedt kínai város, ahol 2019 decemberében először jelent meg a koronavírus, s ahonnan ezt követően globális, gyilkos fertőzősként terjedt szét az egész világon.

Pavlík ezt a jelenséget időrendben vizsgálja, és elemzi hatásait a szlovákiai kisvárosra, Rimaszombatra, ahol ő maga is felnőtt, dolgozik és él. Szlovákiában az első fertőzött személyt már 2020 márciusának elején regisztrálták. Aztán az ország megjárta a lakosság vírussal való együttélésének kálváriáját. Az egyébként nyugodt kisvárosban a láthatatlan ellenséggel vívott harc képeit Pavlík gyakran kombinálja a pandémia hazai sajtó által festett mediális képeivel. Eloszlatandó a borús hangulatot, a külföldi közösségi hálóról is válogat. Így igyekszik hangsúlyozni az államilag elrendelt, teljeskörű lezárások által akaratlan házi őrizetre ítélt lakosok kreativitását. A médiák virtuális valóságába való átmenet és az „érintésmentes” digitális világba történő merülés a lockdown alatti élet szerves részévé vált. Elérte az élet minden területét, ide értve a munkahelyi, családi, iskolai, kulturális és társadalmi viszonyokat is. A dokumentumfilm formális alapja a távolságtartás elfogadása, valamint a mediális szféra és az egyénnel a járvány átvészeléséről folytatott párbeszéd közötti kontraszt. A felvetett témák szabad kommentálása találoan rögzíti, miként változott meg ezeknek a személyeknek az élete különös tekintettel a személyközi kapcsolataikra a családban, a munkahelyükön és a társadalomban. A háziőrizet rácsai mögüli valóságérzékelés látószögét a közösségi hálóról és a sajtóból átvett részletek egészítik ki. A korlátozások kiterjesztésével nő a reménytelenség, fokozódik az ellenállás, és erőre kap a politikusoknak és a lakosoknak a járványügyi előírások be nem tartásáért indított ellentámadása. Főleg azoké, akik termőtalajra lettek az álhírek és összeesküvés-elméletek terjesztésekor.

Mint ahogyan a világ egyéb részein, Szlovákiában sem volt ez másképpen. Az idő múltával a fertőzés néhány hullámban eszkalálódott, mígnem az első hullámot sikeresen vevő „jeles” országból Szlovákia világviszonylatban a 100 000 lakosra jutó halálozási statisztika első helyére nem került. E negatív mérleg egy év eredménye, 2021

márciusára értük el, tehát az első eset megjelenésétől számított 365 nap alatt. Az esztendő napjainak száma keretezi a filmben vizsgált időszakot, mely közben a Covid19-ben Szlovákiában elhunytak száma meghaladta a film helyszínéül szolgáló Rimaszombat lakosságának számát.

Pavlík egy éven át permanensen filmezte a járvány lefolyását, hogy dokumentálhassa annak a fertőzéssel szembeni intenzív harc közben megjelenő összes kísérő jelenségét. Előbb a maszkviselést és a teljes fertőtlenítést, majd a védőruhákat és a vesztegárasokat, végül az országos lezárásokat és a tömeges oltást. Az elégedetlenség ugyanolyan gyorsan nőtt, mint az egészségügyi alkalmazottakkal szemben tanúsított szolidaritás, olyan mértékben az elkeseredettség, amilyenben a remény, az elhalálozások száma, mint a gyógyulásoké, s végső soron a tudomány harca is a mindent elborító álhírekkel szemben. Pavlík meggyőzően kombinálja a nem ritkán tiltakozásokba torkolló nézetek halmazait. Sikeresen jeleníti meg az egymásnak ellentmondó érvek hálóját, mely lokálisan tükrözi a nem csupán Szlovákia más városaiban, de a világban is általánossá vált szituációt.

Sikeresnek bizonyult az a stratégia, hogy a járványt egy konkrét, első pillantásra jelentéktelen helyen, a lakosokkal folytatott párbeszéddek által térképezze fel az alkotó. A járvánnyal küzdő emberek élethelyzeteinek összeálló mozaikja ugyanis hűen adja vissza az ország egyszerű állampolgárainak tengődését.

A koronavírus-hisztéria 365 napos tagolásának köszönhetően elég széles kontextusban figyelhetjük a lakosság vírussal való, „szlovák módra” történő együttélésének lényeges momentumait és megnyilvánulásait. Pavlík szerzői vallomástételeinek rendezése érdekében a saját felvételei mellett különféle sajtóanyagokat is bevet. Merít az országos tévécsatornák híradásaiból, melyek a politikusok, önkormányzati tisztviselők vagy a régiók képviselőinek kijelentéseit prezentálják, de merít a helyi forrásanyagokból is, mint amilyeneket pl. a TV Rimava (*rimaszombati helyi tévéadó – a ford. megj.*) közvetített. A megszólaltatott személyek hivatás, életkor és társadalmi pozíció szempontjából képviselik a szlovák társadalom szélesebb spektrumát: tanítónő, újságíró, író, nyugdíjasok, kórházi dolgozó, roma, általános iskolás tanuló, énekesnő, Rimaszombatból az Egyesült Államokba emigráló nő, középiskolás, pap, népművelő stb. A rendező érzékletesen tolmácsolja általuk a konkrét érzéseket, vágyakat, veszteségeket, illúziókat és kiábrándulásokat, melyek a pandémia tapasztalatát, annak a különféle társadalmi és szociális rétegekhez tartozó egyénekre gyakorolt hatását árnyalják. E mozaik komplex módon ábrázolja a betegséggel való együttélés minden lényeges árnyalatát. Főleg a kényszerlezárások, karanténok, családon belüli kötelező távolságtartások, a távoktatás és az otthoni munka idején. Kísérőjelenségként megjelent a látogatás és a gyülekezés tilalma, a bolt- és cégbezárások, a kultúra és a sport kikapcsolása, egyes vállalatok csődje, valamint a fertőzéssel való otthoni küzdelem, amely nem egy esetben fatálisan végződött.

A vilá járvány legnegatívabb kísérőjelenségeihez sorolhatjuk az álhírek és az özszeesküvés-elméletek tömegét, melyek a korlátozó intézkedések szigorodásával egyre jobban elszaporodtak, és szó szerint előntötték az internetet, a közösségi hálókat. Megjelentek az önjelölt szakemberek, a névtelen vírustagadók, szkeptikusok, az oltásellenesek, az emberi jogok ügyében tiltakozó konspirátorok és a véleményszabadságért harcoló gyűlölködők. Mivel közülük Pavlík nem talált megfelelő adatköz-

lőt, e szürke zóna illusztrálásához szlovák politikusok nyilatkozatait használta fel, illetve az internetről származó legbizarrabb álhíreket alkalmazta közbülső, tagoló feliratokként.

El kell ismerni, Pavlík igyekezett drámai köntösbe öltöztetni motívumait, és dramaturgiai szempontból úgy tagolni a filmet, hogy tartalmazzon formális szüneteket, érzelmi túlzásokat és pátoszmentes poentírozást. Mindez tettenérhető a még járvány előtt forgatott, emberek sokaságát ábrázoló, szövegmentes nyitó képsorok és az őket követő, tipikusan a lezárásokat jellemző, teljesen kiürült utcaképek éles kontrasztjában. A köztársasági elnök asszony beszédébe Pavlík leleményesen vágja be a filmben megszólaltatott adatközlő arcát, ami azt a hatást kelti, mintha a lakosok a politikusok és tisztiorvosok sajtószerepléseit elszigetelt otthonukból figyelnék.

A rimaszombati járvány a szó jó értelmében Peter Pavlíkban találta meg filmes krónikását.

Szlovák konspirátor a filmbéli lockdown idején

Az *OUCA – (NE)SKUTOĽNÍ PRÍBECH* című, 2022-ben bemutatott morbid szatíra szintén csupán az alkotó, Peter Pavlík saját indíttatásának szülötte. Pavlík első játékfilmje egy ambiciózus és provokatív alkotás – a rendező a *7 829 km od Wu-Chanu* után még nem tartotta lezártnak a „világjárvány szlovák módra” témáját. Hogy célzatosabban és egyenesebben mutathasson rá a szlovákiai járvány bizonyos sajátosságaira és aspektusaira, a szatirikus hiperbolát választotta eszközüül. Ne feledjük, hogy a film a szigorú lezárások idején készült, emiatt elfogadható kisköltségvetésű megoldásnak mutatkozott az egésznet csupán telefonnal és drónnal felvenni. A főszerepet Pavlík magára osztotta, s még két közeli személyt vont be, élettársát és annak iskolaköteles lányát.

Az eredmény egy tragikomikus fekete vígjáték karikírozott, tipikus, túlzottan naiv egyénként megjelenő főszereplővel, akinek filmbéli karakterét a járvány termelte ki. Ő a középkorú, munkanélküli, tipikusan szlovák összeesküvéselmélet-terjesztő: Luboš (nevét Luboš Blaháról, a sajtóban elhíresült balos politikusról kapta⁵). A főszereplő színészi teljesítményét nézve műkedvelő benyomását kelti, a képi megformálás ugyancsak. Tekintettel azonban a tényre, hogy Luboš, az összeesküvéselmélet-terjesztő e filmben önmagát rögzíti saját, eltökélt, a Bill Gates konspirációja és a Gates által elterjesztett Covid19 betegség elleni harcának dokumentálása, valamint az egyéni szabadságért és az emberi jogokért vívott küzdelmének megörökítése céljából, félretehetjük ezeket a formális hiányosságokat. Vagy akár a szerzői szándéknak is tulajdoníthatjuk őket.

Luboš tipikus, állástalan összeesküvéselmélet-hívőként habzsolja az interneten található álhíreket. Az országos lezárás idején dolgozó lánytestvére lakásába van bezárva. A nő egyedülálló anya, maga neveli iskolaköteles lányát. A film cselekménye közvetlenül karácsony előtt játszódik 2021 decemberében, Rimaszombatban, vagyis a

⁵ Blaha szlovák parlamenti képviselőként is közismert internetes troll. Álhírek és összeesküvés-elméletek terjesztése, oltásellenessége, félretájékoztatásai, vállalhatatlan és gyűlölködő politikai nyilatkozatai miatt számos nyilvános kritika érte és éri, a Facebook 2022 júniusában sorozatos szabályszegések miatt megszüntette profilját. A Szlovák Tudományos Akadémia elnöksége – Blaha a SZTA Politikatudományi Intézetének alkalmazottja – kijelentései miatt jobb híján elhatárolódott tőle, mivel parlamenti mandátuma idején nem szüntethető meg a munkaviszonya – a ford. megj.

kijárást és a másokkal való személyes kapcsolatteremtés szigorú tilalma idején, amikor Luboš nyugalmát leginkább az államnak a normális, járvány előtti életbe való visszatérés okán a lakosság kötelező oltására irányuló törekvése zavarja meg.

Pavlík az így keretezett térbe helyezi jeleneteit, melyek különféle, a világhálón rendre megtalálható álhírek köre épülnek, s egyes emberek ama hitének megtestesülései, hogy a járvány egy puccs. Vagy például, hogy a polgárok célzott, szisztematikus csipeléséről van szó, valamint annak segítségével az emberiség tervezett és szervezett elpusztításáról. A fiktív karakter cselekvését a szerző e logikának veti alá. Az minden lehetséges módon igyekszik harcolni a rendszerrel, hamis oltási igazolást szerezni, lecserélni a vérért stb.

Luboš a tiltakozás és az ellenállás különféle módjait, fokozatait választja. Elutasítja a maszkviselést, leszidja az üzletvezetőt, verbális támadást intéz a munkahelyükről hazafelé tartó egészségügyi alkalmazottak ellen, megpróbálja megfertőzni magát, bizonyítandó, hogy a betegség nem is létezik. E harcával Rimaszombatban egyedül marad, csupán hűséges társa tart vele: Sputnik, az orosz vakcináról elnevezett kutya. Pavlíkot a neten és a közösségi hálókön terjedő álhírek ihlették meg, melyeket nem egyszer idéz a filmben. Elegendő számú ingerre lelt a főhős annyi cselekedetének felvonultatásához, amennyi kielégítően reprezentálja Luboš tevékenységét, gondolkodását és szemléletét, illetve ezek hátterét. Dacára annak, hogy hiperbolizált fikcióról van szó, a filmben elhangzó mondatok, gondolatok ismerősen csengnek számunkra. Hiszen találkoztunk velük a sajtóban, a politikusok nyilatkozataiban és az interneten.

A testvér, a leánygyermek és Luboš között gyakori a vita, sőt a viszály. Pavlík rámutat a nevelési szempontra – a gyerekek ugyanis sokszor kritikátlanul veszik át a közvetlen környezetükben élő emberek véleményét. E tekintetben most a racionálisabb anya van nagyobb hatással a gyermekre. Ő győz Luboš minden, a tények tagadására, a dolgok összeesküvés-elméletekkel való magyarázatára irányuló, megszállott igyekezete ellenére.

A fináléban Luboš a testvére tudta nélkül elviszi szüleit Besztercebányára kirándulni, ahol Rimaszombattal ellentétben, ha korlátozásokkal is, de megrendezték a karácsonyi vásárt. A film azzal ér véget, hogy Pavlík alias Luboš kilép konspirátor jelmezéből és tanulsággal szolgál a nézőknek. A szülők és Luboš is megfertőződtek. Előbbi kettő belehal a Covidba, utóbbi meggyógyul, de örökre elveszíti testvére bizalmát. Pavlík példabeszéde egy új, ellenállhatatlan inger megjelenésével ér véget, mely a visszaszoruló járvány idején egyetlen összeesküvéselmélet-hívőt sem hagyhat hidegen. Napról napra válik ugyanis az internetes áhírterjesztés következő alkalmas forrásává az ukrajnai háború.

A valószerűtlenül valóságos filmet jelenleg szórványosan vetítik, leginkább az alternatív terjesztői hálózatnak hála. Ha tehát valaki látni szeretné, annak a film Facebook-profilját érdemes figyelnie.

ARDAMICA ZORÁN fordítása

Leányfalu, 1950 k. (fotó: ifj. Ravasz László)

Egy „római jellem” – Bibó István portréjához és eszmei hagyatékához

NÓVÉ BÉLA*

Élő hagyomány – ma is?

A BIBÓ-EMLEKKÖNYV SZERZŐINEK ÉS SZERKESZTŐINEK TANÚSÁGA

„Bibó István a magyar politikai másként gondolkodás egyetlen élő hagyománya” – jelenti ki a *Bibó-emlékkönyvről* írott méltatása élén Szabó Miklós történész, a demokratikus ellenzék egykori jeles teoretikusa a szamizdat *Beszélő* legelső, 1981. októberi számában, majd így folytatja: „A hetvenes években valóságos Bibó-reneszánsz bontakozott ki: írásait sokszorosítva, vitaanyagként, szamizdatként terjesztették, s oda is eljutottak, ahová a másként gondolkodás egyéb szellemi megnyilvánulásai ritkán találnak utat. (...) Az *Emlékkönyv* e reneszánsz tudatos és szándékos betetőzése.”

Vajon élő hagyomány-e ma is még Bibó István alakja, tetteinek és írásainak szellemi hagyatéka? S ha igen, kik őrzik azt, miféle értékhangsúlyokkal évtizedekkel a halála után? Avagy lehet-e a sokat hivatkozott bibói örökséget továbbra is „a magyar politikai máskéntgondolkodás” folytonos tradíciójának tekinteni? A Dunatáj Alapítvány maroknyi dokumentumfilmes stábja e kérdésekre kívánt hiteles és meggyőző válaszokat kapni, amikor 2011 őszén, Bibó István születésének centenáriumán „kamerás emlékméntésre” vállalkozott, azzal a szándékkal, hogy a Bibó-emlékkönyv még élő hajdani szerzői, szerkesztői közül minél többeket szóra bírjon. A jó hároméves forgatás és utómunka egy sor váratlan fordulatot és tanulságot tartogatott. Ám lássuk előbb a Bibó-emlékkönyv létrejöttének történetét.

A Bibó-emlékkönyv születése

1979 nyarán Kenedi János kezdeményezésére egy tíz önkéntesből álló szervező- és szerkesztőbizottság (Bence György, Csoóri Sándor, Donáth Ferenc, Göncz Árpád, Halda Alíz, Kenedi János, Kis János, Réz Pál, Szűcs Jenő, Tornai József és Tordai Zádor) tisztelgő antológiát tervezett összeállítani Bibó István 70. születésnapjára. Az egy év múltán elkészült könyv azonban Bibó István 1979 májusában bekövetkezett hirtelen halála miatt tisztelgő kötetből már csak emlékkiadvány lehetett. (Ami azt illeti, már Bibó végbúcsúztatása is felért egy rendszerellenes demonstrációval az óbudai köztemetőben, '56-ot idéző spontán *Himnusz*-énekléssel, számos kivezényelt titkosrendőr és ügynök jelenlétében, sűrű villámokkal és mennydörgéssel kísérve.) A három vaskos, együttvéve több mint 1200 oldalas, gépiratos kötet, 75 szerző írásaival a magyarországi szamizdat első jelentős hatású, reprezentatív vállalkozása volt, s egyben ígéretes nyitánya egy sokak által remélt ellenzéki összefogásnak. Ezt látta benne valódi kihívásnak egykor maga a pártközpont is, s ezért is reagált rá egy sor személyre szabott megtorló, bomlasztó akcióval, nehogy a lengyel Szolidaritás példájára a kádári konszolidáció „vívmányait” is kikezdje a hasonlóan nyílt társadalmi elégedetlenség, gazdasági és politikai válság.

A tíztagú szervező és szerkesztő gárdában többféle értelmiségi csoport és irányzat képviselte magát: '56-osok és '68-asok, „népiek” és „urbánusok” egyaránt. Ennél is

* A Bibó István életművével foglalkozó tanulmányblokktól vendégszerkesztője: Nóvé Béla.

tarkább összképet mutat a szerzők névsora: Illyés Gyulától Petri Györgyig, Csurka Istvántól Konrád Györgyig, Bali Sándortól Weöres Sándorig, Vargyas Lajostól Szántó Piroskáig – sokan, sokféle műfajban adtak szívesen írást a készülő kötetekbe. A személyes emlékezesek, esszék, tanulmányok szerzői a '70-es – '80-as évek fordulóján leginkább arra kerestek válasz(oka)t, hogy melyek a vállalható előzményei a magyar demokráciának, és hogy az a közeli, távoli jövőben vajon miféle esélyekkel indulhatna újra. A sokféle – nem csak az egypártrendszer ideológiájához, ám gyakran egymáshoz képest is igencsak „másként gondolkodó” – író, művész, társadalomtudóst, hajdani '56-os eszme- és rabtársat minden markáns különbözőségük ellenére egy táborba gyűjtötte a Bibó személye és eszméi iránti kötődés. És vele az a felismerés, hogy Kelet-Európa és benne a magyarság megújulása csakis a demokráciától s a szabad nemzeti önrendelkezéstől várható, a nyomasztó sztálini „örökséget” s a szélsőjobbos múltat egyaránt elutasítva.

Ez a közérzet, e váratlan sokfelől visszhangzó eszmei konszenzus egykor a résztvevők számára is valódi revelációként, új közösségformáló élményként, hatott: a független, demokratikus ellenállás 1956 után sokáig elfojtott, elfeledett hagyományának újbóli felfedezésével. De merész tabutörésnek számított a Bibó-emlékkönyv egy sor más szempontból is. Mindjárt azzal, amire a korábbi, súlyos történelmi határhelyzetekben éppen Bibó István mutatott ismételt példát, hogy elveinket és értékeinket a mégoly nyomasztó hatalmi túlerővel szemben is vállalnunk kell. Azaz ha a pártállami cenzúra miatt az igazság másképp kimondhatatlan, teremtsünk alternatív nyilvánosságot magunknak „a szabadság kis köreiből” és azokon túl is: a 'börtön-morzé'-től a szabad világba kijuttatott tiltakozó memorandumokig. Mindez a bibói értelmiségi attitűd más vonzó jegyeivel: az előítélet-mentességgel és a folytonos önrevízióval társulva ismét a közbeszéd súlyához méltó, fontos tárgyává tett egy sor régóta elfojtott kérdést: 1956 valódi történetét, a trianoni traumáét és a holokausztét, az antiszemitizmus látens továbbélését vagy épp a szorongatott határon túli magyar kisebbségek ügyét – immár nemcsak a bibói életmű nagyhatású tanulmányai által, hanem a sokszerzős Bibó-emlékkönyv írásaiban, majd azok reflexióiban is.

A dokumentumfilm létrejötte

A Dunatáj Alapítvány forgatóstábját kollektív emlékműtő vállalkozására főként annak feltűnő hiánya indította, hogy bár az egykori szamizdatos emlékkönyv mint demokratikus mozgalmi etalon már 2011-ben, a Bibó-centenárium évében is fontos referenciaként tűnt fel a hajdani szervezők, szerzők és olvasók megnyilatkozásaiban, annak előzményeit, létrejöttét és fogadtatását jó három évtized múltán sem tárta fel személyes élményközelből módszeresen senki. Ezért elsőként szorgos kutatással az ekkor még elérhető egykori résztvevők körét próbáltuk felmérni. Csakhamar szomorúan kellett konstatálnunk, hogy a 75 szerző és szerkesztő bő kétharmada már nem érthette meg a centenáriumot – közülük nem csupán Bibó István nemzedéktársai, hanem sokan a nálánál egy-két nemzedékel ifjabb „derékhadból” sem. Múltmentő vállalkozásunk sajnálatosan megkésettnek bizonyult további bő egy tucatnyi érdemes szerző és szerkesztő esetében is, akik idős koruk és megrendült egészségük miatt ekkor már nem vállaltak nyilvános szereplést. (Így a már nagybeteg Csoóri Sándor, aki az *Emlékkönyv*ben megindítóan személyes költői portréval idézte fel Bibó István alakját s emlékéét *Láttam arcodat* címmel.)

Ám azért az interjút örömmel vállalóknak s azt baráti körben készséggel továbbajánlóknak sem voltunk híján. Három év alatt így összesen tizennyolc, egyenként átlag másfél óras célzott beszélgetést sikerült két kamerával rögzítenünk a hajdani szerzőkkel, szerkesztőkkel, főként budapesti helyszíneken – az egyetlen Duray Miklóst kivéve, akit Pozsonyban kerestünk fel. Interjúalanyaink teljes listája: Andrásfalvy Bertalan, ifj. Bibó István, Dalos György, Duray Miklós, Erdélyi Ágnes, Göncz Árpád, Illyés Mária, Juhász Pál, Kenedi János, Kis János, Kodolányi Gyula, Konrád György, Kovács István, Radnóti Sándor, Réz Pál, Szilágyi Sándor, Tornai József és Vajda Mihály. Beszélgetőtársuk – történész szakértőként és forgatókönyvíróként – e sorok írója volt. (A teljes stáblista filmünk lejegyzett és elsőként itt közzétett szövegváltozatának végén olvasható.) Az interjúkra jórészt a szerzők, szerkesztők otthonában került sor, bár akadt néhány kivétel. Andrásfalvy Bertalannal a Néprajzi Múzeum Könyvtárában, Juhász Pállal a Corvinus Egyetemen, Göncz Árpáddal a Vérhalom téri elnöki rezidencián, Kovács Istvánnal a Lengyel Kultúra Házában, Molnár Gusztávval pedig az Írószövetség Könyvtárában készült interjú. Különös súlyt ad e kései emlékmentésnek, hogy az emlékkönyv-szerzők közül 2013 óta már hatan eltávoztak az elmúlt évtizedben – Duray Miklós, Bojtár Endre, Göncz Árpád, Konrád György, Réz Pál és Tornai József –, s nem egynek közülük ez volt az utolsó nyilvános megszólalása fontos közügyekben.

A Dunatáj Alapítvány által forgatott interjúk vágatlan felvételeit – együttvéve mintegy 30 órányi muszteranyagot – a budapesti Blinken OSA Archívum őrzi. (Fonds / Állag azonosító: HU OSA 393. A 18 archivált nyers interjú a kutatók számára is hamarosan elérhető.) Egyórás szerkesztett dokumentumfilmünk *Bibó-emlékkönyv 1979* címmel ezen a linken látható:

https://www.youtube.com/watch?v=tB-_kVYocmo/.

A Bibó-hatástörténet újabb adalékai

Pályája, életműve értékelését, mint az közismert, még maga Bibó István indította el egy fanyarul önironikus kijelentésével, mely szerint sírkövére elég lesz csak annyit írni: „Élt 1945-től 1948-ig”. Való igaz, e három év volt élete legaktívabb, legtermékenyebb időszak, mikor egy sor nagyhatású, elemző esszét publikált a Válasz, a Valóság és más cenzúramentes lapok hasábjain, mikor az Akadémia tagjává fogadta, a szegedi egyetem jogi karán a politika tanszéken tanított, és országszerte előadásokat tartott, miközben az új demokratikus választási törvény megalkotásán s az elavult magyar közigazgatás átfogó reformján dolgozott a Belügyminisztérium Közigazgatási Osztályát vezetve.

A Rákosi-, majd a Kádár-éra kényszerű szilenciuma és súlyos börtönévei után alkotókedve csak pár évvel halála előtt éledt fel újra a nemzetközi intézmények benuktatásáról s az európai politikai fejlődés értelméről töprengve. Csak ez időben támadt fel ismét az érdeklődés személye és munkái iránt a nép-nemzeti és demokratikus ellenzék s az '56-os bajtársak köréből, mely elhunytával csakhamar a demokrata hazafiság s a civil kurázi hősének már-már kultikus aurájával övezte életútját s életében javarészt kiadatlan műveit.

Mint azt a Bibó-recepciót máig aktívan formáló és nyomon követő eszmetörténész, Dénes Iván Zoltán kiemeli: „A Kádár-korszak Bibó-felejtését a rendszerváltást megelőző és előkészítő Bibó-renaisszánsz követte, majd a rendszerváltás után ismét a háritás, az elfojtás és a felejtés következett. A politikai recepció helyébe – korántsem automatikusan, komoly erőfeszítések eredményeként – a tudományos recepció lépett,

szakszerű filológiai és eszmetörténeti művekkel, számos forráskiadvánnyal, tanulmánnyal, tanulmánykötettel, monográfiával és Bibó István munkáinak tizenkét kötetes centenáriumi kiadásával.”¹

Vajda Mihály filozófus emlékei szerint egy 1992-es szegedi konferencián már az a sommás vélemény is elhangzott, hogy a „bibói örökség” – annak etikai, társadalmi, jogi és történetfilozófiai eszmeköre – a rendszerváltással túlhaladottá vált, s a „létezett szocializmust” felváltó „létező demokráciának” immár egész más prioritásokat kell követnie a hatalomérvényesítés napi pártpolitikai gyakorlatában.

Ifjabb Bibó István egy 2022 tavaszán megjelent többszerzős tanulmánykötet ajánlásában így ír: „Mennél nagyobb volt már 2000 körül az egyértelműen érezhető csönd apám személye és életműve körül, annál biztosabban és keserűbben fogalmazódott meg bennem – és igazi tisztelői nem túl népes csapatának tagjai között is –, hogy életműve sajnos még mindig (vagy már megint) aktuális, szinte aktuálisabb, mint valaha. Mindazok az akut vagy krónikus betegségektől és veszélyek ugyanis, amelyeket pályakezdő éveitől egyre pontosabban diagnosztizált a magyar társadalom életében, s amelyekre terápiás javaslatai is voltak, nem múltak el, hanem – alig változott formában – újra megjelentek, kiújultak, mint egy daganat vagy gyulladás, és ma is fertőző módon jelen vannak.”²

Az ezredforduló utáni évtized mind mélyebb megosztottsága és 1956 erőszakos zavargásokkal kísért, kisajátító devalválása, sok más érdemes társával együtt méltatlanul háttérbe szorította az erőszakmentes ellenállás és tisztos kompromisszumkérés bátor értelmiségi hőségének ’56-os helytállását is. Ennek ellenére vagy talán éppen ennek ellensúlyozására, a 2011-es Bibó-émlékév – születése 100. évfordulója – meglepően sokszínű és eseménygazdag volt: megemlékezések és vitaestek, konferenciák és publikációk, filmek, interjúk, kiállítások sorával egész éven át. (Ezekről szintén ifjabb Bibó István készített összeállítást.³) A korábbi emigrációs és hazai kiadványok egyesítésével teljessé vált az életműkiadás is tizenkét kötetben – igaz, csupán jelképes, pár száz példányos könyvészeti ritkaságként.

Az elmúlt évtized során ifj. Bibó István folytatta édesapja az MTA Kézirattárában őrzött, nem vagy alig ismert, személyes adalékokban gazdag levelezésének közreadását.⁴ Az életút- és életmű-értékelés szintén több fontos hazai kiadású új kötettel gazdagodott.⁵ A külföldi szerzők munkái közül mindenképp említést kíván Anssi Halmesvirta finn, magyar és angol nyelven egyként publikált értő és alapos monográfiája

¹ Ld. *Bibó István és a 21. század*, szerk. Majtényi László, Eötvös Károly Intézet – Corvina Kiadó, Budapest, 2022. 487.

² *Bibó István és a 21. század*, 7.

³ Lásd ifj. Bibó István összeállítását: *Események 2011-ben, Bibó István születésének 100. évfordulóján* (tiszatajonline.hu/egyeb/egy-romai-jellem)

⁴ *Bibó István és Marsousszky Miklós levelezése*. Közzéteszi ifj. Bibó István, in *Holmi*, 2013. február.

⁵ Néhány fontosabb kötet: Balog Iván: *Bibó István recepciója. Politikai átértelmezések*, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2010; Dénes Iván Zoltán: *Az „illúzió” realitása. Kollektív identitásprogramok*, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011; Király Levente: *Bibó megmondja*, Corvina, Budapest, 2019; Csepregi András: *A keresztény erőszakmentességtől a nyugati demokráciáig. Bibó István politikai teológiai megközelítésben*, Luther Kiadó, Budapest, 2021.

A szabadság keskeny ösvénye: Bibó István közösségi moralizmusa címmel.⁶ Fontos hozadék volt az is, hogy új összkiadásban ismét hozzáférhetővé vált a teljes Bibó-életmű három nagyalakú kötetben, 3300 oldalon a Kalligram Kiadó jóvoltából.⁷

Az ezredfordulón alakult Bibó István Közéleti Társaság a 2010-es években is aktív maradt a világhírű kitöréséig, rendszeres tisztújításaival, elnökváltásaival (Kende Péter, Kuncze Gábor, Balázs Péter), számos emlékezet- és aktuálpolitikai rendezvényével. Alapító tagjai fő céljuknak „a pallérozott és racionális közbeszéd helyreállítását” tekintették a józanabb politikai kultúra megteremtése érdekében „nyilvános véleménycserét szorgalmazva mindazokkal, akiket aggasztanak a társadalom megosztására, szembefordítására irányuló kísérletek, az egyre inkább terjedő durvaság, nyilvános cinizmus és a demokratikus ellensúlyok kiiktatásának kísérlete.” Noha tagsága és szimpatizáns köre jórészt a politizáló fővárosi értelmiségre szorítkozik, „köztársaság napi évertékelői”, megemlékezései, konferenciái, vitaestjei, könyv- és filmbemutatói az interneten s a független sajtón is követhetők. Ezek jórészt évfordulókhöz vagy fontos aktuálpolitikai eseményekhez kötődnek olyan közérdekű témákban, mint 1956 öröksége, a rendszerváltás és határnyitás, a magyar holokauszt, a menekültválság, az önkormányzati autonómia, az oktatás- és egészségügy vagy a kisebbségek helyzete. Évente odaítélt „Bibó István Demokrácia Díjával” a Társaság főként civil hazai szervezeteket és példásan aktív közéleti szereplőket tüntet ki.

Újabb kezdeményezés az is, hogy 2019-es őszi szemeszterétől a CEU „Bibó István Szabadegyetem” néven rendszeres kurzusokat szervez online részvétellel mára javarészt evakuált budapesti székhelyén. Ennek legutóbbi, 2022. február-márciusi különleges programja egy hatrészes előadássorozat volt, amely a 2010-es évek magyar játékfilmjének inzertjeivel a mai Magyarország érzékeny társadalmi és kulturális problémáinak elemző feltárását célozta. A kurzus egyik kiindulási pontja, hogy „a filmek nem csupán ábrázolják a társadalmi jelenségeket, nemcsak reflektálnak egyes társadalmi problémákra, hanem formálják is egy közösség megértését: emlékeznek és emlékeztetnek, érzelmi reakciókat „ragasztanak” egyes élethelyzetekhez, elbeszélésekbe rendezik a társadalmi jelenségeket, értelmezéseket ajánlanak (és néha sulykolnak is), azaz aktívan formálják a kor társadalmi valóságátapaszlatának kulturális megképződését.”

Tavaly tavasszal a Corvina Kiadó és az Eötvös Károly Intézet *Bibó István és a 21. század* címmel eredeti és releváns tanulságaival merészen gondolatindító tanulmánykötetet adott ki Majtényi László szerkesztésében és előszavával, ifj. Bibó István ajánló soraival. Benne Dénes Iván Zoltán az életmű aktualitásait veszi számba, Balog Iván a félreértett Bibó-tanulmány: a *Zsidókérdés* sajátos recepcióját elemzi, Szabó Miklós két elmélyült elemzést szentel a politikai hisztériának és a hétköznapi történelem filozófiájának. Fleck Zoltán *Zsákutcás habitusok* címmel azt vizsgálja, hogy vajon miért oly feltűnően akadálytalan a demokrácia felszámolása évtizedekkel a rendszerváltás után; Majtényi László pedig Bibó premisszáin tovább haladva nagyívű tanulmányában azt hangsúlyozza, hogy „a demokratikus politikai erők a jobb- és baloldalon a magyar

⁶ Anssi Halmesvirta: *Vapauden kapea polku: István Bibón julkinen moralismisa*. Jyväskyläi Egyetem, 2020. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-6947-9> – Anssi Halmesvirta: *A szabadság keskeny ösvénye: Bibó István közösségi moralizmusa*, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen, 2020.

⁷ *Bibó István összegyűjtött írásai*, 1–3. kötet. Szerk. Dénes Iván Zoltán, Kalligram, Budapest, 2016–2020.

alkotmányosság helyreállításáért közös felelősséget viselnek”. Problémaérzékenység és kellő elemző erő jellemzi a fiatal szerzők írásait is. Fábián Áron és Mattyasovszky-Németh Márton az elit és szociális érzék ellentmondásait szembeesíti a 21. századi Magyarországon – más szóval azt, hogy „milyen társadalompolitikát ajánl Bibó nekünk 2022-ben”, míg Lázár Domokos: „ép alkat és reagálókészség” címmel a hazai felsőoktatási autonómia-küzdelmek eseteit mutatja be egy autokratikus rendszer szorításában.

2022. április végén a százéves Szegedi Tudományegyetemen rendeztek kétnapos magyar, francia, angol nyelvű nemzetközi Bibó emlékkonferenciát *A hatalmi ágak elválasztása egykor és most* címmel – a hazai előadók sorából többek között Görög Márta, Trócsányi László, Martonyi János, Antal Tamás, Löffler Tibor, Sulyok Márton, Kiss Barnabás, Szalai Anikó, Sonnevend Pál és Molnár Tamás részvételével. Május közepén a Bibó István Szakkollégium közgyűlésén nyolcvan hallgató négy órán át vitatta, miként lehet az általuk kezdeményezett, immáron több éve sikerrel működő „Társadalmi Felelősségvállalás” programok: a tehetséggondozás, jogvédelem, jogi tanácsadás, rendszeres adománygyűjtések párhuzamosan futó együttesét hatékonyabbá tenni, jobban összehangolni és kibővíteni az önkéntes hallgatói társulás, az öntevékenység és autonómia alapelveinek megőrzésével. A Bibó-szakkollégisták elmúlt évtizedbeli megéledt aktivitásáról ugyanezen lapszámban Mattyasovszky-Németh Márton igazgató ad áttekintést.

Él-e hát Bibó István eszmei, erkölcsi, közéleti hagyománya? Az iménti példák azt jelzik, sokunkban valóban él – köztük reményre jogosítón diákok, értelmiségi fiatalok „szabadságszerető” köreiből –, habár a többség félelem nélküli demokrata elkötelezettségéről ma újfent önáltatás volna beszélni. Akárhogy is, mementóként méltóbb végszót ma sem igen találhatnánk Kenedi János kéretlenül és mikrofon nélkül elmondott, baljós menydörgésekkel kísért, bátor egykori sírbeszédénél az óbudai temetőben:

„Sírba száll-e a demokratikus gondolkodás Bibó Istvánnal? Szórhatnak földet, görgöngyöket, hengeríthetnek sziklát is annak hantjára, aki a legkövetkezetesebb képviselője volt. A demokratikus gondolkodást nem lehet föld alá kényszeríteni, mert éltek mindazon igények, melyek annak idején a könyvtárszobából közéletre hívták Bibó Istvánt, és amelyek az ő elhallgatása után is tovább élnek.”⁸

Édesanyjával, 1912

⁸ Bibó István sírbeszéde, 1979. május 21., in Kenedi János: *A halál és a leányka*, Századvég, Budapest, 1992.

Bibó-émlékkönyv 1979¹

DOKUMENTUMFILM

RÉZ PÁL (*Jászai Mari téri otthonában felolvassa az emlékkönyvhöz írt szerkesztői előszavát*): „Amikor 1978 őszén azzal a javaslattal kerestem fel Kenedi János, hogy állítsunk össze tisztelegő könyvet mintegy ajándékként Bibó István 70. születésnapjára, 1981. augusztus 7-re, örömmel csatlakoztam a vállalkozáshoz. Senkit sem becsültem annyira a magyar szellemi életben, mint Bibót, máig féltve őrzöm minden fájdalmasan kevés emlékeimet róla, így egyetlen hozzám intézett kedves levelét. Eszembe jutott, amit egy barátom mondott. Tehetséges, színes, sőt zseniális ember sok van Magyarországon, kiváló írók, zenészek, tudósok, festők – de római jellem csak egy: Bibó. Erre gondoltam, és arra, hogy Bibó István bármilyen szerény, ennek az ajándéknak talán örülni fog.”

(Göncz Árpádnál, a Vérhalom téri elnöki rezidencián)

NÓVÉ BÉLA: Jól van, akkor hát beszéljünk, ha Elnök úr is úgy gondolja.

GÖNCZ ÁRPÁD: Jó, jó.

N. B.: Közben megjönnek majd a kávéink is.

G. Á.: Jól van.

N. B.: Először is köszönjük, hogy fogadott bennünket.

G. Á.: Nagy dolog! (*Nevetve grimaszol hozzá.*)

N. B.: Igen? Hát jó. Azt írja elnök úr valahol egy cikkében: „Bibó István az életem része lett.”

G. Á.: Persze.

N. B.: Majd így folytatja: „Nagyon remélem, ha megkérdeznék, ő is ugyanezt mondaná rólam.”

G. Á.: Jó, hát ebben igazam volt.

N. B.: Önnek barátja volt Bibó István?

G. Á.: Persze.

N. B.: Talán több is annál...

G. Á.: Azt hiszem, igen.

¹ Az itt olvasható beszélgetések az azonos című dokumentumfilm lejegyzett szövegét tartalmazzák. A filmben közreműködtek: Andrásfalvy Bertalan, ifj. Bibó István, Dalos György, Duray Miklós, Göncz Árpád, Illyés Mária, Kenedi János, Kis János, Kodolányi Gyula, Konrád György, Kovács István, Radnóti Sándor, Réz Pál, Szilágyi Sándor, Tornai József, Vajda Mihály. Történész-beszélgetőtárs: NóvÉ Béla. Produkciós asszisztens: Benyó Éva, Kecse Ibo-lya. Hangmérnök: Belovári Tibor, Kapcsos Vince, Perger István. Szerkesztő-vágó: Sívó Júlia. Fényképezte: Surányi z. András, Visky Ábel. Rendezte: Surányi z. András. Gyártásvezető-producer: Szederkényi Miklós. Stúdióvezető: dr. Buglya Sándor. Göncz Árpád volt köztársasági elnök közcélú felajánlásával és a Budapesti Nyílt Társadalom Intézet Alapítvány támogatásával készítette a Dunatáj Alapítvány.

N. B.: Milyen értelemben?

G. Á.: Hát abban az értelemben, hogy a gondolkodásmódomra és az egész világszemléletemre komoly hatása volt.

N. B.: És túl ezen sorstársai is lettek egymásnak.

G. Á.: Persze, sorstársak.

N. B.: Hat év börtönnel.

G. Á.: Igen. Most ez talán furcsán hangzik, de ha eszembe jut, nem a börtön rossz oldala, a kínos oldala maradt meg bennem, hanem az emberi része, a tudatos egymásra utaltság, barátság és...

N. B.: Egymás sorsának vállalása?

G. Á.: Persze. Hát próbáltuk volna nem vállalni! (*Nevet.*)

N. B.: És ez a börtönbeli barátság a '63-as szabadulásuk után is megmaradt, sőt a családjaikra is kiterjedt...

G. Á.: Folytatódott, természetes. Hát ez igazi barátság volt, nemcsak amolyan formális.

N. B.: Erről elnök úr szép vallomást írt a *Bibó-életrajz*-ba is. Aminek, rá emlékezve, ezt a címet adta: *Élet és szó – egy anyagból.*

G. Á.: Igaz, ez így van. Abszolút hiteles minden gondolata és az egész élete is. Én őszintén szólva keveslem a Bibó-kultuszt. Bibó szavai s az élete mintaként szolgálhat ma is, és az az érzésem, hogy szükség volna rá, hogy az arca megjelenjen a világban újra, hogy láthatóan megjelenjen. Nem tudom, igazat adsz-e nekem.²

KENEDI JÁNOS: '67-68-ban a Budapester Rundschau szerkesztőségében dolgoztam két nagyszerű kollégával. Az ő beszélgetésük kapcsán lettem igazán kíváncsi, ki is az a Bibó, akiről beszélgetnek és vitatkoznak egy szerkesztőségi napon. És a vitájuk végén bementem a Széchenyi Könyvtár hírlaptárába hogy megnézzem, mit olvashatnék Bibótól, és rögtön a kezembe került *A magyar demokrácia válsága*. Tulajdonképpen Horváth Zoltán és Esterházy Máttyás is erről a tanulmányról beszéltek nagy elismeréssel, de világnézeti különbözőséggel is. És nekem ez nagyon inspiratív volt, hogy van egy szerző, akít két egészen különböző gondolkodó egyformán értékel és nagyra becsül.

DURAY MIKLÓS: Elszakított területen az ötvenes-hatvanas években Bibó Istvánt megismerni nem lehetett. Én a hetvenes évek közepén találkoztam először az ő nevével.

N. B.: Hol?

D. M.: Említésből. És aztán sikerült megszerezni néhány kiadványt, például a *Harmadik utat*, ami azt hiszem, Londonban vagy hol jelent meg, és akkor elkezdtem őt olvasni.

² Göncz Árpád a *Bibó-életrajz*-ban közölt írásán (*Élet és szó – egy anyagból*) kívül interjúiban és emlékezéseiben gyakran idézte barátja és rabsorsa alakját. Például ezzel az epizóddal: „Emlékszem, egyszer a börtönben álmainkat meséltük egymásnak, és azt mondta: »Borzasztó álmom volt az éjjel: tél volt, havazott, álltam egy szobortalapzaton, rettenetesen fáztam, szerettem volna leszállni onnan, de nem tudtam...« Ezt sosem fogom elfelejteni, és az a benyomásom, hogy Bibó ma ott áll egy szobortalapzaton, rettenetesen fázik és képtelen leszállni onnét.” (*Elhangzott: a Bibó-konferencián Szegeden, 1992. november 5-én.*)

KONRÁD GYÖRGY: Először fogalmam sem volt, ki ez a Bibó István. Néztém, hogy nem Lajos? De nem Lajos volt, és nem novellista. És olyan esszéket olvastam az ő szerzőségéből, amelyek egészen magukkal ragadtak. Azt mondhatnám, hogy a legjelentősebb, a legfigyelemreméltóbb magyar politikai történetfilozófiai gondolkodónak tartottam.

TORNAI JÓZSEF: A magyar értelmiségi barátaim a lehető legjobb véleménnyel voltak Bibóról. Szóval óriási tisztelet övezte, és ugyanígy, hát az nagyon érdekes, az MDF-ben is hatalmas szerepet játszott, az MDF mozgalmában, Bibó tudományos munkássága.

VAJDA MIHÁLY: Amit politikában gondolok, azt hiszem, mindent Bibótól tanultam. Ő mindenkit elfogadott valahogy. Ez számára alapvető fontosságú volt, hogy csak úgy lehet egy világot emberivé és elfogadhatóvá tenni, ha megpróbálunk egymással kompromisszumot kötni.

DALOS GYÖRGY: Ő az utóvédharcok embere volt. Egyáltalán nem lehet azt mondani, hogy ő egy '56-os nagy közszereplőnek indult volna, mint ahogy Nagy Imre vagy Maléter Pál. Hanem ő pont az utóvédharcok embere, aki nem a jugoszláv követségen van, hanem a városban, és 1957 májusáig szabadlábban hagyják. És ez idő alatt mindent elkövet a forradalom népszerűsítéséért, amelyből ki is bújhatott volna. Tehát, bár nem kellett volna, ő vállalta ezt a szerepet.

RÉZ PÁL: Ő most nincs köztünk, Bibó. A politikában végképp nincs, nem is volt. Olyan volt, aki az emberek fejében jelen van, de az intézményeinkben, a kormányzatunkban kevésbé van jelen, és azt kell hogy mondjam, akármilyen hülyén hangzik, hogy bizonyos értelemben véve a rendszerváltás utáni húsz év óriási csalódás lett volna neki. Szerencséjére, hogy ilyen blaszfémikusan fogalmazzak, már nem érte meg.

KIS JÁNOS: A gondolat, hogy Bibó István előtt a magyar értelmiségnek valahogy kollektíven tisztelegnie kellene, Kenedi Jánostól ered. Úgy tűnik nekem, hogy ez '77-78-ban lehetett, amikor már létezett, hírt adott magáról egy kör mint demokratikus ellenzék. Tudni lehetett, hogy ez egy külön kör a magyar értelmiségen belül, és hát a kérdés nem egyszerűen úgy merült fel, hogy Bibó Istvánnak kijár a tisztelet, hanem úgy is, hogy ez olyan vállalkozás lehet, amiben nem vagyunk magunk.

DURAY MIKLÓS: Volt egy idegen hatalmat kiszolgáló magyarországi kormányzat 1947-től 1990-ig vagy '89-ig, és ebben az időszakban, '78-79-ben kialakult egy értelmiségi összefogás, amely különböző irányultságú embereket, gondolkodókat össze tudott fogni egy eszme körül, és ennek az eszmének a megtestesítője Bibó István volt.

VAJDA MIHÁLY: És ennek a megnyilvánulása volt a *Bibó-émlékkönyv*, hogy kimondjuk azt, amit gondolunk. Ebben nem cenzúrázott vagy öncenzúrázott írások voltak, hanem olyanok, amiket mindenki úgy írt meg, ahogyan gondolja. Na most, ami ehhez még pluszban jön, és ami sajnos azután nagyon hamar elveszett, az az, hogy népiesek és urbánusok nem egymás ellen, hanem a rendszer ellen hadakoztak.

KENEDI JÁNOS: Arról, hogy én ezt az emlékkönyvet kezdeményezem, a következők tudtak még Bibó életében: Donáth Ferenc, Kis János, Bence György, Réz Pál, Szűcs Jenő. Ja, és ez nagyon fontos, aki legelőször tudott róla, az Eörsi István volt, akivel jóval korábban beszéltem erről, mint bárki mással. Valami más tárgyú vita kapcsán ő azt mondta, hogy ez tetszenék neki, és ha valamihez, ehhez szívesen adná a nevét. Ő azért hosszú ideig ingadozott a legalitás és az illegalitás között, de akkor ehhez, amit

javaslok, egy *Bibó-émlékkönyvhöz* azonnal adna írást. És ő volt az első tényleg, aki adott is az emlékkönyvhöz.

RÉZ PÁL: Egyszer följött, azt hiszem, Kenedi János, hogy terveznek egy ilyen emlékkönyvet, és mondtam, hogy jó, persze. És azt én nem tudtam, hogy ez annyira politika lesz, mert ők valószínűleg már tudták. Ugye hát ők politikusabb alkatok voltak, én nem vagyok az. Én azt hittem, hogy ez egy Bibó-émlékkönyv, kész. Azt sejtettem, hogy nem biztos, hogy ez megjelenhet, hát akkor szamizdat lesz. És akkor elkezdődött a dolog és Halda Alizka fölajánlotta, hogy a lakásán összejöhetünk. Ugye, ő egy született forradalmár volt, illegális, és Budán volt egy kis lakása, ahol találkoztunk. Hogy ki állította össze azt a kuratóriumot vagy szerkesztőbizottságot, ami tíz emberről állt, nem tudom. Gondolom, hogy a „kemény mag”. Tehát, ugye, Kis János, Bence, Kenedi.

KIS JÁNOS: Emlékeim szerint például abban, hogy Csoóri Sándort meg kell hívni, azonnal valamennyien egyetértettünk. Ez közös gondolat volt, hiszen Bibó István a népi táborhoz tartozott, majd pedig 1956-ban a Parasztpárt delegálta őt a Nagy Imre-kormányba. Tehát evidens volt, hogy nekik ebben az emlékkönyvben jelentős szerepet kell játszaniuk, és hát Csoóri volt, noha Illyés még élt, ő volt a politikailag aktív vezető személyiség az ő körükből. Emlékeim szerint Kenedi János javasolta Réz Pali és Szűcs Jenőt, Tordai Zádor pedig Réz Pali ötlete volt. Göncz Árpádot Donáth Feri javasolta.

N. B.: Halda Alizt?

KIS JÁNOS: Halda Aliz nagyon magától értetődő volt valamennyiünk számára. És akkor nem is tudom, kimaradt-e még valaki...

N. B.: Megvan a tízesfogat, én úgy számolom.

KIS JÁNOS: Azt hiszem, megvan a tízesfogat. Ugye, Tornai József az, aki később került be, amikor Csoóri egy lépéssel hátrább lépett, és ő átvette a helyét a szerkesztőbizottságban.

KENEDI JÁNOS: Rengeteg vita volt a szerkesztőségi értekezleteken. Voltak elveink, amit ma nem tudom, hogy ma kiállnák-e a próbát, de akkor úgy gondoltuk, hogy ragaszkodunk hozzájuk. Ezek a felkérésre is vonatkoztak és a kéziratok megszerkesztésére is. Minden írásról szavaztunk.

N. B.: Körolvásás ment? A tíz szerkesztő mindent elolvasott?

KENEDI JÁNOS: Körben, mindent mindenki – mindent elolvastunk.

RÉZ PÁL: Mindjárt az elején én mondtam, hogy ez egy népfrontos antológia, és hogy ha meg akarunk nyerni olyan embereket, mint, mondjuk, Illyés vagy Vas István vagy tudom is én, kicsoda, akkor korrektnek kell lenniünk, és nem kell véres szövegeket beletennünk. Mert az velük szemben nem korrekt, hogy ők adnak egy ilyen, olyan írást, ami belekerül egy antológiába, ahol más azt mondja, hogy Kádár egy véreskezű gyilkos.

N. B.: Ez igaz, de hát akkor is lehetnek...

RÉZ PÁL: Hát persze, hogy igaz. És ez velük szemben nem volna korrekt, mert ők nem egy ilyen antológiába szánták az írásukat.

KIS JÁNOS: Tény, hogy eleve eldöntöttük: a kéziratot, mikor összeáll, benyújtjuk a kiadóhoz, azt is eleve eldöntve, hogy szelektálásról, csemegézésről, válogatásról nem

lehet szó. Vagy egészben jelenik meg Weöres Sándor kétsorosával a végén, vagy se-hogy. De mégis ez egy olyan, a másik oldalról jóhiszeműséget feltételező gesztus, ami azok számára, akik szamizdatnak vagy ellenzéki vállalkozásnak a közelébe sem akarnak lenni, garancia arra, hogy ez nem az.

KENEDI JÁNOS: A legnagyobb vita az emigráció körül volt, félelmi és egyéb okokból. Magyar értelmiségiek vegyének részt benne, de ne együtt az emigrációval. És akkor erről a szerkesztőbizottság szavazott, és a szavazat úgy dőlt el, hogy nem kérünk fel emigráns szerzőt.

KIS JÁNOS: Hogy a politikai emigrációból ki az, aki igen és ki az, aki nem, X miért igen és Y miért nem, ez sokkal nehezebben eldönthető kérdés. Tehát nem elfogadhatatlan, ha ez ennyire fontos azok számára, akik igyekeznek minél közelebb húzni a legalitás határaihoz ezt a vállalkozást, így hát én ezt végül elfogadtam.

KODOLÁNYI GYULA: Teljesen természetes volt a szerzők és a könyv szerkesztői részéről, hogy engem megkerestek. Hát tudtak, ugye, a Bibó családhoz fűződő kapcsolatmról, ezért is kerestek meg. Ma újra elolvastam az írásomat – normális ember, ugye, elfelejti a régi írásait, és azt gondolom, hogyha nincsen túlságosan magától, ugye végletesen elteve, akkor elfelejti a saját írásait – és hát érdeklődéssel olvastam, hogy én ezt is írtam meg azt is, és felidéztem azokat az időket. És azt állapítottam meg, hogy meg tudtam úgy írni ezt, mintha egy szabad országban írtam volna. Tehát ez nagyon nyílt írás, elég kemény dolgok vannak leírva benne, nem szélsőségesen, de igen kemény tényállítások sorában. És ez azért érdekes, mert hiszen mikor írni kezdtük ezeket, még az volt a remény, hogy ez könyvként meg fog jelenni.

DALOS GYÖRGY: A *Bibó-émlékkönyv*be felkért szerzőkből 76-an voltak hajlandók írni, és ebből a 76-ból a demokratikus ellenzék szűkebb köréhez talán, ha 10-en vagy 12-en tartoztak. És a 76 között több Kossuth-díjas volt, igen jelentős arányban párttagok is voltak, tehát nem lehetett azt mondani, hogy mindez a szűk demokratikus ellenzék megmozdulása.

RADNÓTI SÁNDOR: Mindenki, aki valamilyen módon elégedetlen volt a kádári kompromisszum természetével és valamilyen irányba kiutat keresett ebből, akárcsak tisztán morálisan, annak számára Bibó integráló személyiség volt, és ezt mutatta meg ez a maga nemében hihetetlenül jelentős könyv.

N. B.: Miként írod is az utánkiadás előszavában, kedves Pali, már akkor megfogadtátok, hogy senkit sem fogtok utólag kiadni vagy szegyenbe hozni azzal, hogy meghátrált, és nem adott írást az emlékkönyvhöz.

RÉZ PÁL: Azt hiszem, ez az egyik legradikálisabb szerkesztőnek, Kenedinek volt a javaslat, és én ezzel nagyon egyetértettem. Na most, a felkértek, akik nem írtak, azoknak egy része azt mondta, hogy nem akarja kockáztatni az életét meg az állását. Azután volt olyan, és ez nagyon meglepett, hogy valaki azt mondta nekem: „egy kommunistáról én nem írok dicséző cikket”. Bibót kommunistának tekintette! Aztán volt olyan is, aki azt mondta, neki nincs mondanivalója, nem érdekli annyira ez a téma, és őszintén mondta. Ilyenkor azt mondtuk, írhat másról is, csak ajánlja Bibónak. De akár-hogy nézzük, ebből egy nagy névsor lett végül. Ugye, hát ott volt Illyés, ott volt Vas Pista, ott volt Weöres Sándor és ott volt Szűcs Jenő. Szerintem az a legjobb tanulmány benne...

N. B.: A Szűcs Jenőé?

R. P.: Igen. A Szűcs Jenőé.

IFJ. BIBÓ ISTVÁN: Én nagyon óvakodtam attól, hogy beleszóljak, ki ír vagy ki nem ír az emlékkönyve, amit aztán nekem is elmondtak ezek az ellenzékiek, hogy ez készül. Mondom, jó, hát én nem javaslok senkit és nem leszek megsértve, hogy ki ír vagy nem ír, mert ez egy zsákutca lenne. Ne a család mondja meg és ítélkezzen azok fölött, hogy a részvételt ki vállalja és ki nem.

N. B.: Te közvetítőként nem is segítettél?

B. I.: Nem volt rá szükség. Vagy én azt mondtam, hogy az a jó, ha a magyar szellemi élet tiszteleg, és ezt nem a család mozgatja. Ha valaki olyasmit akar írni, amihez szükség van arra, hogy közöljek valami adatot, azt én nagyon szívesen megteszem. De én távol tartottam magam akkor is attól, hogy bárkinek előttem kelljen magyarázkodnia, hogy miért nem ír az emlékkönyvbe. Hát miért hallgassam én ezt, és mondjam neki, „igazad van” vagy „nincs igazad” – az egyik rosszabb, mint a másik.

N. B.: Voltak visszaadott kéziratok?

KENEDI JÁNOS: Igen.

N. B.: De kért és azután visszaadott, vagy kéretlenül bejött, majd visszaadott is?

K. J.: Nem, csak felkért kézirat volt benne. Egyet visszaadtunk, az abszolút provokációból írt szöveg volt, a Zsille Zoltáné. Felosztottuk a szerzőket egymás között, Zsille hozzám tartozott. Ő írt egy kifejezetten provokatív írást, ami a felkérés alapelveivel nem fért össze, egy gyűlölködő, vadul komcsizó írást.

RÉZ PÁL: Elég nagy viták voltak személyekről. Én ott is megalkuvó voltam. Tulajdonképpen én egy opportunista pasas vagyok, mert ajánlottam tehetséges, kiváló szakembereket, nagy presztízzsel, ám akik többé-kevésbé lefeküdtek a rendszernek, és aztán jó néhány esetben leszavazott a társaság.

N. B.: Igen?

R. P.: Igen. Nem volt szavazás egyébként, ez nem volt formális, azt hiszem, soha. De kiderült, hogy a többség nem akarja, orvosok meg nem tudom kicsodák, akiket ajánlottam, és akik még vállalták is volna, mert ismerték Bibót, valami kapcsolatuk is volt vele. De hát a többiek azt mondták, nem, ez nagyon-nagyon a rendszer embere.

N. B.: Bibó István egykori elitélt társai, '56-os rabtársai is többen megszólalnak a három kötetben. Tőlük is szép írások vannak.

KENEDI JÁNOS: Ezek többnyire Göncz Árpádnak köszönhetőek, aki végigjárta az '56-os bajtársait.

N. B.: Például Bali Sándort, RácZ Sándort?

K. J.: Igen. Mondom, mindenkinek voltak szerzői. Mérei, azt hiszem, az én szerzőm volt, de ez véletlen, mert mi különben is igen jó barátságban voltunk. De Árpád azután több fontos '56-ost is bevont.

TORNAI JÓZSEF: Folyton kitoltuk a határidőket, de végül azt mondtuk, nincs tovább. Volt már kellő mennyiség a legkülönfélébb irányokból. Szóval nagyon érdekes, hogy papoktól, íróktól, értelmiségiektől, festőktől, zeneszerzőktől, ilyen-olyan volt kommunistáktól jöttek írások; hát a legtöbb, azt hiszem, mégis az íróktól jött. Emlékszem például a Csurkáéra, a *Bibó-felejtés* című esszéjére, ami fantasztikusan jó. Általában

igen színvonalas írások voltak. Amikor lezártuk a határidőt, átadtuk a kéziratokat gépirónóknak, akik már pénzért dolgoztak.

RÉZ PÁL: És ez volt az a könyv, ami után nem járt senkinek honorárium, hanem mi fizettünk magunknak, vagyis a könyvnek, hogy megjelenhessen. Mert azért pénzbe került, habár a gépelés olcsó volt, az a rengeteg kéziratmásoló munka. Úgyhogy nem tudom, talán ezer vagy kétezer forintot adott be rá mindenki.

TORNAI JÓZSEF: Hát azt mondta Donáth Feri bácsi meg mások is: „Nézzétek, Illyés Gyulához ti jártok, ti vagytok vele jóban, hozzátok el tőle a pénzt.” Hát Csoórral egy kicsit behúztuk a nyakunkat, hogy az nem lesz olyan egyszerű, de aztán Sanyi nagyon ügyesen úgy kezdte, hogy „Gyula bácsi, hát végre kész a *Bibó-émlékkönyv* – ugye, Illyés már rég leadta a kéziratát, tudta, hogy készül –, úgyhogy ez örömhír, legépeltet-tük, de Gyula bácsi, itt, ugye, most ez olyan kiadvány lesz, ahol a szerzőknek kell érte fizetni.” Hát még nem történt semmi, vacsora közben ültünk fönt a Rózsadombon, ott volt Flóra is, és akkor nagy nehezen: „Mégis hát mire gondolnak?” kérdezte Illyés. „Hát ugye – mondta Csoóri Sanyi –, mivel Gyula bácsi valószínűleg a legrangosabb – nem is így, még finomabban fogalmazott, szóval: – a legjelentősebb költő a könyvben, úgy 4-5 ezer forint...” Mire Illyés fölállt: „Flóra, hallotta ezt? Az ember beengedi őket a házába, azt hiszi, barátok, erre kiderül, hogy rablók, és ki akarják fosztani – hát ki innen!” Utána mondta: „Na, üljetek már le. Flóra add át a pénzt, stb.” Mikor eljöttünk, mondtam is Sanyinak, mi lenne, ha egyszer komolyan vennék ezeket a nagy beugratásokat?

RÉZ PÁL: Donáth a végén bevitte a Gondolat Kiadóhoz, ahol az igazgatónő neki valami régi elvtársnője volt, nem tudom, hogy hívták. Bevitte, és a nő nagy zavartan azt mondta, hogy átveszi. Majd egy hónap múlva közölte, hogy nem kell. Nyilván a pártközpontba fölküldte, és ezt az utasítást kapta. Mindezt azért csináltuk – azt hiszem, Donáthék javaslatára, mert ők voltak a mozgalmi múltú emberek –, hogy ha baj lesz, mondhatjuk, mi ezt megjelenésre szántuk. Ahogy Kis János is először fölküldte a Havel letartóztatása elleni tiltakozást az MTI-nek meg a pártközpontnak, meg tudom is én még hová, azzal, hogy mi ezt nem ellenforradalmárként csináltuk. Habár mi biztosra vettük, ezt nem fogják kiadni.

KODOLÁNYI GYULA: Utána kikerült, volt ennek egy belső [pártközponti] értékelése, ugye, az Aczélék-féle értékelés.

N. B.: Ez a bizonyos Knopp-Kornidesz-féle jelentés a *Bibó-émlékkönyv* írásairól és szerzőiről?

KODOLÁNYI GYULA: Igen. Ez egy óriási botrány volt persze, gondolhatod, mekkorát szólt. És volt egy szerzői csoport, melyet ők „konstruktív ellenzékinek” tituláltak, vagy ilyesmi, és ők engem ebbe tettek bele.

RÉZ PÁL: Volt egy olyan kategória, amibe Mérei és én is beletartoztunk, a „renegátok.” Ez volt ránk a közös szitokszó. És ezeket olyan munkahelyre kell helyezni, javasolta a jelentés, ahol nem érintkezhetnek emberekkel. Például könyvtárba... Ami éktelen hülyeség, mert egy könyvtárban nagyon is sokakkal érintkezhet az ember.

TORNAI JÓZSEF: Engem „misztikus nacionalistának” címkéztek.

N. B.: Tényleg?

T. J.: Igen. Nagyon tetszett nekem ez a kifejezés, bár nem tudom pontosan mit jelent. De szellemes, nem?

N. B.: Teljesen egyedi kategória.

T. J.: Úgyhogy aztán, mint már említettem, ezeket a példányokat ide-oda adtuk kölcsön. Emlékezetem szerint hetven példányt gépeltek le a gépíróknak.

KODOLÁNYI GYULA: Óriási dolog, hogy ez megszületett, mert azt gondolom, itt nemcsak Bibó Istvánról van szó, és nemcsak arról, hogy az ő személye mit tudott generálni, hanem az is megmutatkozik, milyen volt a szellemi ereje a magyar értelmiségnek ez időben. Ezt semmi más kiadvány nem demonstrálja így. Biztos, hogy maradtak ki emberek, akik benne lehettek volna, de azért így is nagyon komoly a lista, és az írásokban rengeteg jó gondolat van.

ANDRÁSFALVY BERTALAN: Tulajdonképpen most nem is a bibói gondolatkörre gondolok, hanem arra, ami létrehozta ezt a kötetet. Hogy ez az, amit már Széchenyi is hiányolt, hogy „nincs elmesúrlódás” köztünk. Vagyis mi nem tárgyaljuk meg a nézeteinket, hanem kategorizálunk és kitarunk a magunk nézete mellett. Nem ütköztetjük, és nem jutunk egymással egyezsége egy közös minimum fölé, és ez máig tart.

Személyes

N. B.: Említs néhányat a közeli, bizalmas barátok közül, akikkel a családnak kapcsolata volt a hetvenes években.

IFJ. BIBÓ ISTVÁN: Hát nézd, Illyés Gyula, Sárközi Márta, aki sajnos az apám szabadulása után három évvel meghalt. Ők anyámat a börtönévek alatt is nagyon segítették és támogatták. Emlékszem, diákként még engem is két-három havonta meghívtak hozzájuk. És amikor Illyés Gyula lánya, Ika hazajött – mert ő Franciaországban járt középiskolába, és itthon érettségizett –, megkértek, hogy tanítsam matematikára. És a kialakított díj háromszorosát kaptam mindig, ami, persze tudtam, anyámnak szól, és meg se fordult a fejemben, hogy én azt önérzetesen visszadugdossam Illyés Gyula zsebébe. Szóval nagyon tapintatos módon, de állandóan, ilyen értelemben segítettek és mellettünk álltak.

ILLYÉS MÁRIA: Amikor a '63-as amnesztiával Bibó István kijött a börtönből, Pistának nem volt telefonjuk, mert elvették, és nekem telefonált az utcáról valaki, aki nyilván már kint volt [a börtönből szabadult], hogy menjek át Bibóékhoz, és mondjam meg: Pista bácsi nemsokára jönni fog, mert már a civil ruhájáért áll sorban. És akkor Pista nyitott ajtót, és mondom: „Pista, apád a ruhájáért áll sorban”, és akkor, emlékszem, elfutotta a szemét a könny... De Boriska néni nem volt otthon, ő még dolgozott akkor.

N. B.: Édesapád, gondolom, megosztott veled, veletek is sok mindent a kapcsolataiból, találkozásaiból.

IFJ. BIBÓ ISTVÁN: Anyám mindig egy kicsit aggodalmaskodott, és apám, mivel hat évig elég nehéz terhet rótt anyámra, ezt respektálta. Ugyanakkor nem zárkozott el végül is az elől, hogy az ellenzéki fiatalokkal találkozók, bár különböző helyzetűek voltak. Mert tudta például, hogy Kenedi János bibliográfiát csinált a munkáiról. Én ugyan máig szégyellem, hogy ebben nem segítettem. Azzal együtt, hogy anyám attól is félt, hogy nem tudják eldönteni, ki a provokátor.

SZILÁGYI SÁNDOR: Ezek tulajdonképpen konspiratív beszélgetések vagy konspiratív találkozók voltak, mert Boriska néni nagyon féltette a férjét. Mondjuk, megvolt rá minden oka, ugye az apját bebörtönözték, a férjét bebörtönözték, és nagyon ügyeltünk rá, hogy ne provokáljuk semmivel, hangsúlyozottan a történelmi témáknál maradtunk. De egyszer teljesen váratlanul Bibóból előtört '56, és elkezdett a forradalomról beszélni. Mert ő a XX. század legizgalmasabb szocialista kísérletét látta az '56-os forradalomban, szerintem teljes joggal.

KONRÁD GYÖRGY: Az az ő nagy gesztusa ugye, hogy bent marad a Parlamentben, nem kér menedékgjogot, hanem teszi a dolgát. Az ő dolga pedig, hogy miniszter legyen. Úgyhogy ez klasszikus értelmiségi gesztus volt számomra, és ha jól emlékszem, az írásomban erről is van néhány oldal az emlékkönyvben. Hogy ott van a Parlamentben a miniszteri dolgozósobájában, és jönnek a szovjet katonák, és egy orosz legény beszól, hát maga itt micsoda? Azt mondja, én miniszter vagyok. Hát erre az nagy tisztelettel odaállt őrként az ajtaja elé és vigyázott rá, védte mindenféle zaklatástól.

KOVÁCS ISTVÁN: Fantasztikus hősi helytállás, ami páratlan a világtörténelemben, hogy valaki egy elfoglalt Parlamentben egyedül felveszi a küzdelmet egy világbirodalom ellen. És tulajdonképpen győz. Mert megírja a kiáltványát, és hogy mi lenne az '56-os helyzet megoldási kísérlete. Hát erről még nem született film. És akkor kimegy a Parlamentből még, azt hiszem, átjön a hídon is, ahol véletlenül még rá is lőnek, talán éppen a forradalmárok, majd bedobálja a nyugati nagykövetségekre a kiáltványait. Ez a hihetetlen bátor ember és éleslátó szellem felmérte, hogy e reménytelen helyzetben is hogyan lehet küzdeni. És ezért számomra Bibó István egy kivételes magyar történelmi hősként jelent meg. Egyébként ugyanilyen volt Bem József is, aki soha nem ismerte a reménytelenséget. Tehát az volt a vezérelve, hogy a legesélytelenebb helyzetben is vállalni kell a küzdelmet.

Gondolatok

SZILÁGYI SÁNDOR: Engem két dolog fogott meg benne, egyrészt a gondolkodásának a szelídsege, másrészt a szenvedélyessége. És ez most látszólag talán olyan, mintha elmentés lenne, pedig ő úgy volt szenvedélyes és úgy volt abszolút elkötelezett egy ügy iránt, nevezetesen az '56-os forradalom ügye iránt, hogy egy pillanatra sem volt *kommunistaellenes*. Hanem ő elkötelezetten *kommunista diktatúraellenes* volt, anélkül, hogy ebben akár egy percig is bármi gyűlölködés vagy indulat megjelent volna.

TORNAI JÓZSEF: Bibó itt fogalmazza meg azt a nagyszerű elvét, hogy a hatalomátvétel csak erőszakkal történhet, de egy győztes forradalom utána bölcsen azon igyekszik, hogy a társadalomban minél nagyobb legyen a szabadság, és minél kisebb a félelem. Itt pedig a minél több erőszak és a nulla szabadság következett, ha nagyon leegyszerűsítem. Ez volt az alapelve a nácizmusnak meg a bolsevizmusnak. Semmi szabadság, annál nagyobb erőszak, és mint ember, mint személy teljesen megszűnsz létezni. Nagyon érdekes, hogy ilyen szempontból Kádár a maga módján bölcs volt, ahogy a tökéletes győzelem után meghirdette, hogy „aki nincs ellenünk, velünk van”, és ezzel fokozatosan enyhítette a társadalmi feszültséget.

RADNÓTI SÁNDOR: Azt mondhatnám, hogy a Bibó-életműben a maradandó elem, ami ma aztán egészen különlegesen aktuális, az az, hogy egy modern, pozitív, jól szervezett államban nincs belső ellenség. Vannak persze, mint minden államban, bűnözők, de nincs belső ellenség, hanem az összes vitát, konfliktust tárgyalásos alapon kell

megoldani, és nem szabad és nem lehet kijelölni az ország egyik részét a másikkal szemben belső ellenségként, mint „idegenszívút”, „hazátlan bitangot” és így tovább.

IFJ. BIBÓ ISTVÁN: Az egész életmű megbízhatóan helytáll magáért. Nekem ugye központi rögeszmém, amit mindig eszembe jut hangsúlyozni, hogy az apám veszélyjelzései fantasztikusan reálisak voltak. Tehát amikor '56 mérlegét megvonja, azt mondja, hogy a kapitalizmussal az a baj, hogy a nagy vagyonok felelőtlenek, és ez nem fogja megszüntetni az elégedetlenséget, ami időről időre föltámad. És most látjuk, hogy a válság a nagybankok felelőtenségéből tört ki, annak ellenére, hogy abszolút távol áll tőle ez a fajta demagógia, hogy a nagybankok összeesküsznek a magyarság ellen, szóval ezek a primitív baromságok. De erre mint veszélyre ugyanúgy figyelmeztet, hogy az ilyen gondolatmenetek hova vezetnek. És az, hogy itt tényleg van egyfajta felelőtenség, ez például ott le van írva.

ANDRÁSFALVY BERTALAN: Ez a kérdés, amibe itt belekaptam, izgatott engem végig, egész életemen át, és a terepmunkáim során arra a meggyőződésre jutottam, hogy egy szűk érdekcsoport szemszögéből látjuk a magyar történelmet is, holott a fontos történelmi események nem a harctereken és a királyi udvarban dőltek el. Hanem azon, hogy van-e életereje a népnek. Mi ez az életerő? Hogy van-e gyermeke elég. Sajnos ennyire leszűkítve mutatkozik meg az is, hogy a magyarság sorsa akkor roppant meg, amikor meggyengült a népesedése.

N. B.: Mindez Bibóhoz hogy kapcsolódik?

A. B.: Hát úgy, hogy ő is a belső okokban látja a bajt. Tehát a társadalom belső tartása, a szolidaritás, a közösség szakad meg, és ennek a következménye lesz minden, országot érintő csapás.

KIS JÁNOS: Ez a fajta társadalmi egyenlőség-ideál, ami az ő gondolkodását meghatározta, nem lehetséges az egyén méltóságának tiszteletben tartása nélkül – ez pedig nem lehetséges alapvetően morális jogok elismerése nélkül – ez pedig nem tud működni jogállam nélkül, hatalommegosztás nélkül és a többpártrendszerű demokrácia nélkül.

DURAY MIKLÓS: A mai napig nem értem, hogy Bibóról miért az a vélemény alakult ki, hogy ő baloldali. Mi az, hogy baloldali? Ő egy értelmiségi volt, egy szabadon gondolkodó értelmiségi, aki nemzetben gondolkodott, azaz a nemzet szociális határai között és a nemzet működésének lehetséges keretei között. Ő, hogy mondjam, pólusoktól semleges értelmiségi volt. Ő amit kifejtett, éppúgy megfelelt a nemzetileg elkötelezett baloldalnak, mint a nemzetileg elkötelezett jobboldalnak. Gondoljuk végig, hogy 1918-tól 1947-ig min kellett végigmennie a magyar nemzetnek. És nemcsak a szétदारabolásra gondolok, hanem a két világháborúra és azok következményeire. Ebből ki kellett hozni a nemzetet, ebben nincs bal- és jobboldal, s ebben Bibó István szerintem a legtökéletesebb elméleti szerkezetet állította fel. Hogy ezt nem lehetett teljesen követni, az más dolog, mert a politika nem elméleti kérdés. De a politikus, az meríthet az elméletből.

IFJ. BIBÓ ISTVÁN: Tehát a kritika arra jó, hogy az ember a valósággal és mellelleg önmagával normális viszonyban legyen. Az nem nyavalygás, büntudat vagy önpocskondiázás, hanem egyszerűen a valósággal való normális viszony része, amit, ha az ember kiiktat, mert szégyell valamit, vagy mert azt hiszi, attól ő gyengébb lesz, ha

önkritikus, abból nagy baj lehet. Látjuk, hogy ez akár az egyéni életben, akár a történelemben hova vezet.

VAJDA MIHÁLY: Minden volt ő, csak megalkuvó nem, pedig ez az ember nagy híve volt a kompromisszumoknak. Kössünk őszinte kompromisszumokat! Mondjuk ki, hogy mi az álláspontunk, te is mondd meg, hogy mi a tiéd, és aztán nézzük meg, hogy ezen az alapon hogy tudunk egymással együttműködni. Mert néha muszáj együttműködni. De ki volt még ilyen, aki ezt ennyire konzekvensen nemcsak végiggondolta, hanem az életében tulajdonképpen meg is élte?

N. B.: És érvényre juttatta.

SZILÁGYI SÁNDOR: Ő egy hatalom nélküli, az emberre rátelepedő hatalom nélküli társadalmat tartott ideálisnak. Nem volt bázisdemokrata, tehát azt tudta, hogy bizonyos központi hatalomra és bizonyos helyi hatalmakra szükség van. Csak úgy fogta föl, hogy ezeket különféle intézményes módokon ellenőrizni kell. Tehát ő szolgáló közígazgatásban, szolgáló hatalomban gondolkodott. Amit ő mindig is mondott, hogy az értelmiségnek a szolgálat lenne a feladata, nem az uralkodás és hivalkodás.

RÉZ PÁL: Óriási tolerancia volt benne. Na most egy dolog engem mindig is izgatott, és közöltünk is erről tanulmányt, hogy a vallásos hitnek milyen szerepe volt ebben Bibónál.

N. B.: A vallási és hitéletben s a ti vallásos nevelésekben ő mennyire vett részt?

IFJ. BIBÓ ISTVÁN: Az érdekes volt, mert amit a böcsület megkívánt, azt bátran megtette. Ami azt jelentette, hogy mi a Rákosi-korszakban jártunk hittanra. Ez mégiscsak Ravasz László püspök családja volt. De apám nem volt intenzív templomjáró, ő magát szabad gondolkodó kereszténynek tartotta és nem keresztény szabad gondolkodónak – mert ugye mind a kettő használható jelzőként is, főnévként is. De hogy a főnév a keresztény és a melléknév a szabad gondolkodó, ez azt jelenti, hogy teológiailag ő Krisztus személyét rendkívül intenzíven, majdhogynem személyesnek érzi, és hogy a börtönben nagyobb erők jelenlétét érezte maga körül. És ő tudja, mi a bűn, tudja, mi az imádság, és tudja, mi a bűnbocsánat. Ennyit mondott és ennél többet nem.

VAJDA MIHÁLY: A kilencvenes évek elején Dénes Iván Zoltán rendezett Szegeden egy nagy Bibó-konferenciát. És az volt *clue*-ja az egész kerekasztalnak, ami az első napot vagy az egész konferenciát zárta, hogy „Bibó ma nem aktuális”. Már miért nem aktuális ma?

N. B.: 1991-ben?

V. M.: Nem tudom, hogy '91-92-93-ban, de annál később már nem lehetett.

N. B.: Tehát közvetlenül a rendszerváltás után...

V. M.: Igen, egy-két évvel azután. Miért nem aktuális? Ezt nem nagyon tudták maguknak se megmagyarázni. Valószínűleg azért, mert számukra az alapvető kérdés nem az volt, hogy miként tudunk békében megenni a másként gondolkodókkal, hanem hogyan tudjuk a magunk számára megszerezni a hatalmat, ez pedig Bibót soha nem érdekelte. Ezt a kérdést ő soha nem tette fel. Nem volt neki olyan pártja, amelynek nevében föltette volna. De nem véletlenül nem volt olyan pártja, nem akart pártpolitikát folytatni. Akkor viszont Bibó már nem aktuális?

IFJ. BIBÓ ISTVÁN: Lehet, hogy megint lesz majd valami reneszánsza. Én mindenesetre azt gondolom amikor emlegetik, hogy már megint Bibó-felejtés van, hogy nem az,

hanem Bibó-hallgatás van, szóval nem bántjuk, de nem is hivatkozunk rá. Engem ez nem zavar. Én már annak is örültem, amikor Torgyán abbahagyta, hogy Bibó Istvánra hivatkozzon... És ettől függetlenül azt gondolom, tananyag az egyetemeken, s aki még hajlandó olvasni, az olvashatja. Hát ezzel a legfőbb bánatunk orvosolva van, legalábbis amit a Kádár-rendszer idején otthon éreztünk, hogy neki egyetemen kéne tanítania, és e helyett otthon, az asztalnál két embernek mondja el, ha épp valamiről megkérdezzük, hogy mit gondol erről vagy arról. És az csak nem lesz mégsem, hogy a könyvtárakból zárt anyagba viszik majd megint a műveit, remélhetőleg, ez nem lesz.

RADNÓTI SÁNDOR: Bibó volt az, aki mindenkit összekötött. Ez volt az ő funkciója, hogy az ő magasságában, az ő fényében a népi-urbánus ellentét eltörpült, és a jobboldal-baloldal ellentét jelentéktelenné vált, és az Európa kontra Magyarország ellentét nemkülönben. Egyszerűen ezért volt, hogy Bibó neve tényleg mindenkit össze tudott kötni. És ha a rendszerváltás idején él még, aligha kétséges, hogy ő lesz az új magyar köz-társaság első elnöke.

SZILÁGYI SÁNDOR: Hát tényleg egy apafigurát veszítettünk el, és nemcsak én, azt hiszem. Egy olyan figurát, aki sokakat össze tudott fogni, nem úgy, hogy ő akarta minden áron összefogni, hanem a tekintélyével, a példájával. Inkább a példát mondanám. Tehát hogy nem véletlen volt egyébként Bibó olyan érzékeny a jézusi példára. Mert ő nem rádumálni akarta az embert, hogy így vagy úgy gondolkodjon, hanem egész egyszerűen a saját életével hitelesen megjelenített egy olyan példát, anélkül, hogy ezt akarta volna, ami sajnos, azt kell mondjam, a halálával eltűnt.

Temetés

KONRÁD GYÖRGY: Kevéssel azután, hogy hazajöttem, volt Bibó halála és temetése, úgy-hogy ez nagyon emlékezetes esemény volt számomra az óbudai temetőben.

N. B.: Magad is ott voltál?

K. GY.: Ott voltam, igen.

KENEDI JÁNOS: Amikor a halálhírért megtudtam, itt ültem, ennél az asztalnál, akkor egy-két órát gondolkoztam, aztán elővettem a Continental írógépet, és megírtam egy sírbeszédet. Nem beszéltem ezt meg senkivel, nem kértem ki senki véleményét. Csak azt mondtam, én ezt ott el fogom mondani, akármi történjék. Semmi misztifikáció nincs benne. Azt, hogy ezt a sírbeszédet megtartom, a fia, Bibó Pisti és Illyés is csak ott tudta meg. Talán aznap Kis Jancsinak és Bence Gyurinak adtam egy-egy példányt a szövegből, hogy ha elvinnének a zsaruk, ők olvassák föl.

TORNAI JÓZSEF: Bizonyos értelemben Illyés diplomatikusabb volt, bár nagyon Bibó mellett foglalt állást, de Kenedi még ennél is jobban, azt lehet mondani, szinte konkrét következtetéseket vont le. Nagyon nagy benyomást tett rám, és úgy éreztem, rohamosan csökken a félelem, mert ugye, minden diktatúrának ez a legerősebb fegyvere, hogy az emberek ösztönösen hajlamosak félni. Hát ez egy természetes emberi reakció, és lám, most nem féltek mégse elmenni erre a temetésre. Szóval ez nagy fordulat volt már.

SZILÁGYI SÁNDOR: Azt tudom, hogy nagyon sok ember volt. És azt is, hogy ott rám tört egy zokogás. Szóval nekem ez személyes ügy volt tényleg, pedig csak kétszer találkoztam vele, tehát nem emiatt. Valami olyasmi volt bennem, hogy tudtam, éreztem,

nincs rajta kívül többé senki, aki a magyar progresszió akkori teljességét meg tudja jeleníteni.

DURAY MIKLÓS: Amikor a halála hírére vettem, rettentő magányosságérzés vett rajtam erőt. Úgy éreztem, egyedül maradtunk, meghalt az az ember, aki képes a nemzetet összefogni. És ez rettentő érzés volt.

N. B.: Ilyen mélyen hatott a gyász hír önműre? Anélkül, hogy egymást ismerték volna?

D. M.: Sőt, ez ugye 1979-ben történt, és azóta sem képes ezt képviselni senki.

N. B.: Már akkor ilyen tisztán látta Bibó jelentőségét?

D. M.: Én akkor úgy éreztem. És azóta se jelent meg a nemzet életében olyan valaki, aki azt tudta volna képviselni, azt az összefogó erőt, mint Bibó István.

KONRÁD GYÖRGY: Akkor hát megmaradt az óbudai temető képe. És innen hadd ugorjunk most '81-ig, mert akkor volt a forradalom 25. évfordulója. És híre ment a városban, hogy valami megemlékezés lesz, de nem lehetett tudni, hol. A szervezés nem volt tökéletes, mégis kitudódott, hogy a temetőben, Bibó sírjánál, mert Nagy Imre sírját senki se tudta, hol van pontosan. Úgyhogy szépen elmentem az óbudai temetőbe, ahol találkoztam Rév Istvánnal az úton. Aki mondta, hogy nézd csak, hány szerelmespár ödöng itt a temető sétányain. Ő tudta is, hogy kik ezek, mert a házukban volt valami magas állású személy, aki azt mondta, hogy kivezényelték a rendőrtiszti vagy altiszti iskola egész tanulóifjúságát, és az volt a dolguk, hogy így, egymásba karoljanak. Ez nekem már ismerős látvány volt, mert mielőtt engem letartóztattak volna, akkor is folyton ott csókolózott a kapualjban egy fiatal ember egy hölgygel, én pedig éreztem, hogy ez a szerelem nem lehet annyira mély, hogy egy csók ilyen sokáig tartson.

Epilógus

SZILÁGYI SÁNDOR: Én nagyon fontosnak tartottam, hogy Bibó halála és az emlékkönyv nagy sikere után ez a szellemi hagyaték ne menjen feledésbe. Amúgy sem szeretem ezt, ami Magyarországra sajnos jellemző, hogy vannak nagy fölfutások, és akkor mindenkitől másról se hallasz, mint „Bibó, Bibó, Bibó”, és semmi másról nem lehet beszélni. De az, hogy valaki folyamatosan évtizedekig jelen legyen, úgy, ahogyan kell, az nincs, vagy nem nagyon van.

KENEDI JÁNOS: Mi ezt egy sorozatnak szántuk, itt a többes szám első személyt Donáthra, Kis Jancsira, Bencére és magamra értettem. Megbeszéltük, hogy az emlékkönyvet megcsináljuk, aztán tartunk egy – az elején úgy hívtuk, „szárszói találkozót”. De aztán erről leszoktunk, és megcsináltuk a monori találkozót, sőt, még egyet, és Donáth terve az volt, hogy akkor utána tartunk egy '56-os konferenciát.

DALOS GYÖRGY: Azért volt hatalmas dolog ez a Charta '79 és a *Bibó-emlékkönyv*, mert ebből a szűkagyú magyar provincializmusból sikerült a diktatúra kellős közepén valamit mégis visszavenni. Akárhány példánnyal, érted? Az, hogy van egy nagy magyar demokrata és annyi, ha más nem, annyi tart össze engem Kodolányi Gyulával, hogy én is tisztetem, ő is tiszteli, bár másként értelmezi.

N. B.: Lehet, hogy ez lenne a demokratikus minimum?

D. Gy.: Hát semmi. Ez a civilizáció.

A Bibó-émlékkönyv (1979) szerzői:

Andrásfalvy Bertalan néprajzkutató (Pécs), Bali Sándor szerszámgéplakatos, Beke László művészettörténész, Bence György filozófus, Berkovits György szociológus, Bertalan László szociológus, Bojtár Endre irodalomtörténész, Csalog Zsolt író, szociológus, Csoóri Sándor író, Csurka István író, Csűrös Miklós irodalomtörténész, kritikus, Dalos György író, Domokos Mátyás kritikus, Donáth Ferenc közgazdász, Duray Miklós geológus (Pozsony), Éliás József református lelkész (Debrecen), Endreffy Zoltán filozófus, Eörsi István író, Erdei Sándor újságíró, kritikus, Erdélyi Ágnes filozófus, Fazekas László költő, Fekete Gyula író, Fodor András író, Fügedi Erik történész, Gáli József író, Gelléri András vegyész, Göncz Árpád író, Granasztói György történész, Granasztói Pál építész, író, Halda Alíz tanár, Haraszi Miklós író, Hegedűs László műszaki szerkesztő, Horváth Barna jogász, Illyés Gyula író, Juhász Pál szociológus, Kántor Lajos kritikus, irodalomtörténész (Kolozsvár), Kenedi János kritikus, Képes Géza író, Kis János filozófus, Kiss Ferenc irodalomtörténész, kritikus, Kiss Gy. Csaba irodalomtörténész, Kodolányi Gyula irodalomtörténész, író, Komlós Aladár irodalomtörténész, író, Konrád György író, Kovács András filozófus, Kovács István irodalomtörténész, író, Krokovay Zsolt filozófus, Lakatos István író, Litván György történész, Márványi Judit szerkesztő, Mérei Ferenc pszichológus, Mészöly Miklós író, Molnár Gusztáv filozófus (Bukarest), Németh Lajos művészettörténész, Niederhauser Emil történész, Oltványi Ambrus irodalomtörténész, Perjés Géza történész, Petri György író, Rác Pál mezőgazda, Radnóti Sándor kritikus, irodalomtörténész, Réz Pál műfordító, kritikus, Szalai Pál kritikus, Szántó Piroska festő, Szász János író (Bukarest), Szilágyi Sándor kritikus, Szűcs Jenő történész, Tamás Gáspár Miklós filozófus, Tordai Zádor filozófus, Tornai József író, Vályi Nagy Ervin református lelkész, Vajda Mihály filozófus, Varga Domokos író, szociológus, Vargyas Lajos néprzenekutató, Vas István író, Vezér Erzsébet irodalomtörténész, Weöres Sándor költő.

„Öregcserekész” igazolványa, 1932-33

A szabadság fogalma és élménye

BIBÓ ISTVÁN MUNKÁSSÁGÁBAN ÉS A BIBÓ SZAKKOLLÉGIUMBAN

Bibó értelmezései, aktualitása

Bibó István munkásságának feldolgozását évtizedek óta szokás különböző jelzős szerkezetekkel illetni: a hetvenes évek végéig tartó „Bibó-felejtéstől”¹ a nyolcvanas évek „Bibó-reneszanszán”, majd a kilencvenes, kétezres évek ismételt „Bibó-felejtésén”² át ma egyesek már „Bibó-hallgatásról” beszélnek.³ Mindezen diagnózisok sokkal inkább utalnak Bibó közéleti recepciójára, semmint elméleti feldolgozásának hiányára. Utóbbi tekintetében – szerencsére – talán kissé kevésbé süketítő csönd veszi körül Bibót, hiszen az elmúlt bő egy évtizedben több monográfia és tanulmánykötet is foglalkozott az életmű érdemi feldolgozásával és aktuális újraértelmezésével.⁴

Mindazáltal Bibó elméleti munkásságát téves lenne annak gyakorlati implikációtól elválasztva elemezni. Bár munkássága mind elméleti szakemberként, mind gyakorlati politikusként példaértékű és elemzésre méltó, mégis épp ezek szintézisében ismerhetjük fel Bibó valódi jelentőségét. Jelen írásunkban mi is az életmű elméleti és gyakorlati oldalának összekapcsolására tesziünk kísérletet – úgy, ahogyan azt maga Bibó István is tette. Mivel a teljes életmű illetően feldolgozása jóval nagyobb vállalkozás volna, itt csupán egy jellegzetes nézőpontból kívánjuk bemutatni Bibó elméleti és gyakorlati aktualitását. Ez pedig nem lehet más, mint a szabadság kérdésköre, hiszen magának Bibónak is – pertársa és bajtársa, barátja: Regéczy-Nagy László szavaival – „mindenről a szabadság, mint végcél jutott az eszébe”.⁵

Írásunkban előbb a szabadság politikai filozófiai fogalmának jelentőségéről, értelmezési kereteiről adunk rövid áttekintést. Ezt Bibó elméleti kontextusának és szabadságfogalmának kifejtése követi, végül pedig ennek egy gyakorlati megvalósulási lehetőségét mutatjuk be.

¹ Csurka István: *Bibó-felejtés*, in *Bibó-émlékkönyv*, szerk. Kenedi János et al., 2. köt., Századvég Kiadó, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Budapest, Bern, 1991.

² Balog Iván: *Bibó István aktualitása*, in *Eszmélet*, 2011/90. sz.

³ Kukorelli István: *Bibó István láthatatlan alkotmánya: tanulmánygyűjtemény*, Gondolat, Budapest, 2019, 21.

⁴ Anssi Halmesvirta: *A szabadság keskeny ösvénye: Bibó István közösségi moralizmusa*, Debreceni Egyetem, University of Jyväskylä, Debrecen, 2020; Csepregi András: *„Boldogok a békét teremtők”: a keresztény erőszakmentességtől a nyugati demokráciáig – Bibó István politikai teológiai megközelítésben*, Luther Kiadó, Budapest, 2021; *Bibó István és a 21. század*, szerk. Majtényi László, Eötvös Károly Intézet – Corvina, Budapest, 2022.

⁵ *Kortársak Bibóról: Előadások a Bibó István Szakkollégiumban*, szerk. Gyarmati György és Kukorelli István, ELTE Bibó István Szakkollégium, Budapest, 2009, 77–98.

A szabadság mint politika-filozófiai probléma

A szabadság kérdésköre a felvilágosodás kezdetétől, de legkésőbb Kanttól kezdve áll a politikai filozófia homlokterében.⁶ Mint ilyen, a szabadság fogalmáról szóló könyvtárnyi irodalomból csak néhány fontosabb fogalmi megkülönböztetést emelünk ki. Az angolszász politikai filozófiai irodalomban Isaiah Berlin munkásságának köszönhetően vált bevetté a pozitív és negatív szabadság megkülönböztetése.⁷ Utóbbi szerint a döntés egyszerűen a valamitől (jellemzően a kényszertől, állami beavatkozástól) való mentességet jelenti. Ezt a feltételt teljesítik a klasszikus szabadságjogok: a gondolat, a véleménynyilvánítás, a vallás stb. szabadsága. Ezek lényege egy olyan szféra biztosítása az egyén számára, amelyben döntéseit külső behatás nélkül hozhatja meg. Ezzel szemben a pozitív szabadság valamire való szabadságként jelenik meg: nem pusztán azt kívánja meg, hogy az egyén egy bizonyos szférán belül „azt tegyen, amit akar”, hanem valamiképpen az önrendelkezés és az önkontroll képességét is feltételezi. A két szabadságfogalom különbségét ragadja meg a „boldog rabszolga” elképzelt helyzete: aki bár lehet, hogy élete jelentős szegmenseiben negatív értelemben szabad (azt gondol, tesz stb., amit akar), mégsem rendelkezik pozitív szabadsággal.⁸ Ez utóbbihoz ugyanis arra lenne szüksége, hogy képes legyen az önrendelkezésre, vagy akár egy politikai közösség döntéshozatalában is részt vehessen. Mint látható, a negatív szabadság megléte még koránt sem jelenti, hogy az egyén valóban szabad lenne.

Ámde önmagában a pozitív szabadság megléte sem vezet szükségképp elnyomástól mentes társadalmi berendezkedésre. Hiszen az önrendelkezésen alapuló politikai hatalom attól, hogy az egyén pozitív szabadságán alapul, még nem köteles annak negatív szabadságát figyelembe venni. Ennek klasszikus példája Berlinnél a dohányos, aki annak ellenére, hogy dohányzik, tisztában van vele, hogy jobb lenne, ha nem tenné. A dohányos negatív értelemben szabad: bármikor letehetné a cigarettát. Mégsem szabad pozitív értelemben, csak ha ténylegesen is le tudja tenni a dohányzást (amiben függősége gátolja). Politikai kontextusban: ha gyakran nem tudunk „valódi” érdekünknek megfelelően cselekedni, csupán egy lépésre vagyunk egy olyan politikai berendezkedéstől, amely életünk területén minden tekintetben megfoszt negatív szabadságunktól, annak érdekében, hogy „valódi” érdekünknek megfeleljünk. Ez a korlátlan paternalizmus pedig – mint a XX. században oly sokszor megtapasztalhattuk – könnyen az elnyomás legsötétebb formájává válhat. Így sem a pozitív, sem a negatív szabadság kizárólagos hangoztatása nem lehet üdvözítő további specifikáció nélkül.

Létezik egy harmadik megközelítés, amit Philip Pettit után „republikánus szabadságnak” szokás nevezni. Ennek lényege, hogy a szabadságot a dominanciától való mentességként fogják fel.⁹ Ez többet jelent, mint a negatív szabadság, hiszen Demeter

⁶ Ian Carter: *Positive and Negative Liberty*, in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, szerk. Edward N. Zalta, Spring 2022 (Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2022), <https://plato.stanford.edu/archives/spr2022/entries/liberty-positive-negative/>; Hannah Arendt: *Lectures on Kant's Political Philosophy*, szerk. Ronald Beiner, University of Chicago Press, Chicago, 1992.

⁷ Isaiah Berlin: A szabadság két fogalma, in Isaiah Berlin: *Négy esszé a szabadságról*, ford. Erős Ferenc és Berényi Gábor, Európa, Budapest, 1990.

⁸ Ian Carter: *Positive and Negative Liberty*; Dénes Iván Zoltán: *A szabadság kétféle felfogása: beavatkozástól mentes cselekvés és uralom nélküli állapot*, in *Holmi*, 2005. október.

⁹ Philip Pettit: *Republicanism: A Theory of Freedom and Government*, Oxford Political Theory, Clarendon Press, Oxford, 1997.

M. Attila megfogalmazásában lényege „nem a kényszer, hanem a kényszer *lehetőségének hiánya*”.¹⁰ Azaz nem egyfajta eseti mentességet jelent a kényszer alól, hanem egy olyan *státuszt*, ami biztosítja a kényszer általi elnyomástól való mentességet.¹¹ Más-képp megfogalmazva a republikánus szabadság az egyéni autonómiába való *önkéntes* beavatkozástól véd meg.¹² A republikánus szabadság koncepciója tehát kiküszöböli mind a negatív, mind a pozitív szabadság fenti megfogalmazásaiból adódó problémákat.

A szabadság fogalmának a fentiek szükségképpen csak felszínes áttekintését adhatják. Részben a rendelkezésre álló elméleti háttér kiterjedtsége, részben annak mélysége miatt itt csupán a fogalmi megközelítés főbb irányait mutathattuk be. Mégis szükségesnek láttuk ezt a kitérőt annak érdekében, hogy Bibó István szabadságfogalmát szituálni tudjuk, hiszen annak aktualitása és különlegessége, úgy véljük, csakis így érthető meg. A következőkben tehát a bibói szabadságfogalom egy lehetséges rekonstrukcióját végezzük el.

Bibó István szabadságfogalma

Bibó egész munkásságát áthatja a szabadság fogalmának központi szerepe. Így a kérdés tárgyalásának hangsúlya egyértelműen az 1945–1949 közötti, valamint az 1956-os írásaira kell, hogy essék. Nem lenne azonban teljes Bibó szabadságfogalmának genealógiája, ha figyelmen kívül hagynánk a kérdést leginkább módszeresen kifejtő *Kényszer, jog, szabadság* című tanulmányát. Helyesen mutatott rá ugyanis Lengyel András, amikor hangsúlyozta, a harmincas évek „akadémikus” Bibó-írásai ugyanolyan fontos részei az életmű megértésének, mint 1940 utáni nagy munkái.¹³ Noha a *Kényszer, jog, szabadság* elsősorban jogfilozófiai munka,¹⁴ s mint ilyen, hangsúlya sokszor módszertani fókuszú,¹⁵ mégis híven jelzi a szabadság fogalmának központi helyét Bibó gondolkodásában. Milyen szabadságfogalmat dolgoz ki tehát Bibó a fentiek tükrében?

A *Kényszer, jog, szabadság*ban Bibó István a szabadság fogalmát alapvetően a szabadság szubjektív élményén keresztül fejt ki, ezek alapján törekszik a szabadságfogalom „objektívációjára.” E körben Bibó a „szabadság elsődleges élményeként” a negatív szabadságot jelöli meg.¹⁶ Legáltalánosabban úgy fogalmaz: „A *szabadság* valamiféle *mentességet jelent* valamiféle törvényszerűség alól.”¹⁷ Itt azonban nem áll meg, ennél ugyanis az elsődleges, negatív szabadságnál teljesebb értékűként azonosítja a

¹⁰ Demeter M. Attila: A szabadság republikánus eszméje, in *A szabadság*, szerk. Laczkó Sándor és Gyenge Zoltán, Lábjegyzetek Platónhoz 8, Pro Philosophia Szegediensis Alapítvány, Szeged, 2010, 204.

¹¹ Ian Carter: *Positive and Negative Liberty*.

¹² Frank Lovett: *Republicanism*, in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, szerk. Edward N. Zalta és Uri Nodelman, Fall 2022, Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2022, <https://plato.stanford.edu/archives/fall2022/entries/republicanism/>.

¹³ Lengyel András: *Egy szabadságideológia megformálódása: A fiatal Bibó értékelve*, in *Jelenkor*, 1990/2, 147.

¹⁴ Lengyel András: *Egy szabadságideológia megformálódása*, 147.

¹⁵ Zsidai Ágnes: *Jogbölcseleti torzó: Bibó István jogelméletének rekonstrukciója*, Szent István Társulat, Budapest, 2008.

¹⁶ Bibó István: *Kényszer, jog, szabadság*, in *Bibó István összegyűjtött írásai*, szerk. Dénes Iván Zoltán, 3. köt. Kalligram, Budapest, 2020, 125–126.

¹⁷ Bibó István: *Kényszer, jog, szabadság*, 117.

pozitív szabadságot, amit azonban a fentiekől némiképp eltérően használ. Pozitív szabadság alatt Bibó azt az állapotot érti, amikor egy szabály (legyen az akár a divat, illem, vagy leginkább a jog szabálya) „[elnyeri] a szabály címzettjének beleegyezését, helyeslését, [beleolvad] a cselekvő személyiség spontán cselekvőségébe, s így annak saját törvényszerűségévé válhatik.”¹⁸ Teszi ezt egyrészt azért, hogy maga a jog biztosít cselekvési lehetőségeket (pl. kikényszeríthető jogosultságokat hoz létre), vagy egyszerűen csak a jog által megkövetelt magatartás válik legitimé, azaz: „a jog által követelt magatartás a kötelezett cselekvőség irányába esik, annak *megegyezéséből* származik, *helyeslésével* találkozik.”¹⁹ Emiatt nevezi – némileg megkérdőjelezhető terminológiával – Dénes Iván Zoltán Bibó szabadságfelfogását „kontraktualistának”, hiszen az alapvetően az egyének beleegyezéséből nyeri erejét.²⁰ Mindez azonban sokkal inkább csak arra mutat rá, hogy Bibó már ekkor sem a pozitív szabadságnak a Berlin által megfogalmazott aggályokkal (széleskörű kényszer alkalmazása a vélt „önérdek” érdekében) definiált változatát helyezte. Úgy tűnik, hogy szabadságkoncepciója már ekkor is közelebb állt a republikánus dominanciamentességhez.²¹

Bibó szabadságfogalma tehát kifejezetten komplex, noha markánsan áthatja a túlzott kényszerrel és a félelemmel való szembenállás, amit joggal nevezhetünk egyfajta republikánus dominanciaellenességgnek. Ez leginkább talán a koalíciós időszakban írt munkáiból tűnik ki, amikor korának feladatát úgy jelölte ki, mint „[m]egtalálni a *szabadság* rendjét, jogait és biztonságát, a szabadságét, mely nem alázas és nem tekintélytisztelő, hanem zajos, mozgalmas és követelő, ez a demokrácia továbbépítésének az igazi munkája.”²² Vagy elég csak felidézni az 1956-os forradalom alatt írt, megrendítően drámai gondolatait. Bibó a forradalom mozgalmas napjaiban szemét mindvégig azon tartotta, hogy miként valósítható meg a „szabadság mind teljesebbé tétele és technikai intézményekben való megerősítése”.²³ Ám éppoly szemléletesek a késői Bibó sorai is, amikor például azt írja, hogy a „félelemtől pontosan úgy szabadulhatok meg, ha sem én nem állok embertársaimnak nyomasztó kényszere alatt, sem én nem tartok embertársat nyomasztó kényszer alatt.”²⁴ Ezek a kiragadott példák csupán néhány szöveghelyet emelnek ki, ám ebből is jól látni, hogy Bibó István számára a szabadság fogalma együtt járt egyfajta dominanciamentesség iránti elköteleződéssel.

Ez alatt azonban nem csupán az egypárturalmi intézményrendszer lebontásának szükségességét értette. A dominanciamentes szabadság az ő számára tágabb értelemben abban állt, mint „az ember felszabadítása a természet, a munka és a társadalmi elnyomás szolgásgála alól.”²⁵ A szabadság fogalmának ez a kettősége jelenik meg egy,

¹⁸ Bibó István: *Kényszer, jog, szabadság*, 126.

¹⁹ Kiemelés az eredetiben. Bibó István: *Kényszer, jog, szabadság*, 141.

²⁰ Dénes Iván Zoltán: *Változatok a személyes és a politikai szabadság viszonyára*, in *Beszélő*, 2007/3.

²¹ Így vitathatatlanul helyesen állapítja meg Dénes, hogy Bibó leginkább republikánusnak nevezhető. Uo.

²² Kiemelések az eredetiben. Bibó István: *A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme*, in *Bibó István összegyűjtött írásai*, szerk. Dénes Iván Zoltán, 2. köt., Kalligram, Budapest, 2018, 279.

²³ Bibó István: *Fogalmazvány*, in *Bibó István összegyűjtött írásai*, szerk. Dénes Iván Zoltán, 1. köt., Kalligram, Budapest, 2016, 252.

²⁴ Bibó István: *Az európai társadalomfejlődés értelme*, in *Bibó István összegyűjtött írásai*, szerk. Dénes Iván Zoltán, 1. köt., Kalligram, Budapest, 2016, 293.

²⁵ Bibó István: *Fogalmazvány*, 248.

a negyvenes években írott előadás-töredékében is, amelyben egyenrangúnak tekinti a politikai és gazdasági szabadság kérdéseit.²⁶ Azaz Bibó a republikánus szabadság eszméjét a társadalom lehető legszélesebb szegmenseiben tartotta értelmezendőnek, nem csupán a klasszikus politikai szabadságjogok, hanem a szociális jogok tekintetében is.²⁷ Összefoglalva: látható, hogy korai munkáitól kezdve a szabadság egy hangsúlyosan szubsztantív, republikánus koncepciója mellett foglalt állást.

A szabadság élménye

Amellett, hogy Bibó elméleti szerzőként a XX. századi magyar gondolkodás egyik kiemelkedő képviselője volt, magát elsősorban gyakorlati szakembernek tekintette.²⁸ Így hát, ha szabadságfogalmát kizárólag elvont filozófiai fejtegetésnek tekintjük, éppen azt az oldalát fedjük el, ami a bibói elméletalkotást oly magával ragadóvá és aktuálissá teszi. Ezért úgy véljük, hogy Bibó fentebbi elméleti szabadság-rekonstrukciója szükségképp töredékes, amíg meg nem vizsgáljuk, hogy miként írt a szabadság elméletén túl a szabadság gyakorlatáról.

Mint arra fentebb utaltunk, Bibó István *Kényszer, jog, szabadság* című művében már a harmincas években is a szabadság egyéni *élményéből* indul ki. Könnyen – és egyáltalán nem alaptalanul – lehetne ezt egyszerűen korának pszichologizálásra hajlamos jogelméleti nyelvéből fakadónak tekinteni. Mi azonban e helyütt hadd kínáljunk egy alternatív értelmezési keretet, amikor azt hangsúlyozzuk, hogy az ő számára a szabadság fogalmi vizsgálatának elsősorban és kiindulópontként a *szabadság közösségi élményében* kell gyökereznie. Ehhez kapcsolódóan Anssi Halmesvirta joggal hívta fel a figyelmet arra, hogy Bibó felfogásában a „szabadságot »megismerni, megnevezni és megtapasztalni« kell, és csakis ezután lehet az azt leíró fogalmakat leszármaztatni.”²⁹ Milyen szerepe van tehát a szabadság közösségi megélésének Bibónál?

Az egyik, ha nem a legismertebb Bibó-fogalom a „szabadság kis körei”, amelyet Bibó eredetileg egyáltalán nem a modern demokratikus társadalmakra alkalmazott. Balog Iván hívja fel a figyelmet arra, hogy a „szabadság kis körei” mind a rendszerváltás előtti, mind az azt követő recepciója során új értelmezést nyert, amely némi

²⁶ Bibó István: *Erkölc és hatalom viszonya* (Töredék), in *Bibó István összegyűjtött írásai*, szerk. Dénes Iván Zoltán, 1. köt., Kalligram, Budapest, 2016, 151–152.

²⁷ Vö. Hannah Arendt: *Public Rights and Private Interests*, in *Small Comforts for Hard Times: Humanists on Public Policy*, szerk. Michael Mooney és Florian Stuber, Columbia University Press, New York, 1977. Arendt 1975-ös, posztumusz megjelent esszéjében azt fejtegeti, hogy a szegényektől nem várható el, hogy élvezzék a „közélet gyakorlásának luxusát” anélkül, hogy biztosítanak számukra a közéletben való részvétel alapvető feltételeit. A filozófus ugyanakkor úgy vélte, hogy nem szerencsés, ha a szabadság eszméjét összetévesztik a felszabadítás fogalmával. Arendt úgy gondolta, hogy a szociális kérdés (*social question*) félreértelmezése a forradalmakban a szabadság tartalmának kiüresítésével jár, ugyanis a szükségletekkel azonosított szabadságnak sokkal inkább a felszabadítás fogalma feleltethető meg. Szemben azonban a vélemény szabadságon alapuló, szabad politikai közösséggel, a felszabadítás eszméjén alapuló közösségek előbb-utóbb az emberi szükségletek kielégítésére szakosodott despotizmusokká változnak. Ld. Hannah Arendt: *On Revolution*, Penguin Books, London, 1990, 60–61.

²⁸ Karácsony András: *Jog, állam, politika – mint gyakorlati probléma*, in *Világosság*, 2013. tavasz-nyár

²⁹ Anssi Halmesvirta: *A szabadság keskeny ösvénye: Bibó István közösségi moralizmusa*, 17.

„eszképizmussal” társítva a civil társadalomban véli felfedezni ezen „kis köröket”.³⁰ Balog meglátása nagyon is jogos, ám érdemes hozzátenni, hogy ennek kapcsán maga is kiemeli: Bibó számára „mindenki elvont, általános és egyenlő szabadsága is kiüresedik a konkrét szabadságélményeket adó alulról jövő önszerveződés híján.”³¹ Másképp fogalmazva: az egészséges demokratikus kultúra szabadsága csakis úgy érhető el, ha az önszerveződés különböző formáin keresztül a szabadság gyakorlata is megvalósulhat.

A szabadság Bibó számára tehát mindenkor összekapcsolódik egy gyakorlati, mondhatni „emberközeli” tapasztalattal – emiatt is nevezi Mészöly Miklós Bibó elméletét „terápiás”-nak.³² Hangsúlyoznunk kell, mindez nem azt jelenti, hogy Bibó szerint vissza kellene vonulni a „kis körökbe”. Épp ellenkezőleg, a szabadság tapasztalata csak egy demokratikus, alapvetően szabad társadalomban lehet hasznos. Ahogy azt egy, a negyvenes években írt előadásában maga is megfogalmazta: „A szabadság szociológiai ellensúlya a korrumpálódás ellen: a szabadság realitása a valóságos tapasztalatokban, a kis egységekben élő szabadságélmény, ami centralizáció mellett nem lehetséges.”³³ A szabadság demokratikus élménye tehát a szélesebb társadalom kontextusában, nem attól eltávolodva értelmezhető. Bibó republikánus szabadsága csakis úgy érvényesülhet osztársadalmi szinten, ha azt kisebb közösségekben a társadalom tagjai megélik.

Hogy pontosan mik lehetnek ezek a közösségek, arra Bibó nem válaszol. Ez részben érthető is életútja történeti kontextusát szemlélve, hiszen ő maga antidemokratikus korokban volt demokrata. Legtisztábban talán az ’56-os események leírásánál, a munkástanácsok Arendtet is megihlető³⁴ létrejöttében találta meg Bibó is a szabadság gyakorlati megtestesülését. Ahogy írja: „a munkástanácsokkal kapcsolatos kérdések sokkal izgalmasabbak, színesebbek, mint a többpártrendszeren alapuló parlamentáris demokrácia kérdései”.³⁵ De vajon beszélhetünk-e a forradalmi helyzeten túli, „hétköznapi” formáiról a bibói értelemben vett szabadság megnyilvánulásainak?

Azt gondoljuk, igen. Miként azt Mészöly Miklós kiemeli, a szabadság megtapasztalásához főként két dolog kell: „önnevelés – és az önnevelődés intézményes biztosítása, elősegítése.”³⁶ Alább tehát azt fogjuk bemutatni, miként képesek autonóm közösségek, konkrétan szakkollégiumok, még konkrétan a Bibó István nevét viselő jogász-politológus szakkollégium a szabadságra-nevelődést közösségi élménnyé tenni.

³⁰ Balog Iván: „A szabadság kis körei”-diskurzus a Bibó-recepcióban, in *Közösségi relációk: elméletek, narratívák, hipotézisek*, szerk. Feleky Gábor, Belvedere Meridionale, Szeged, 2009.

³¹ Uo., 59.

³² Mészöly Miklós: *Félelem és demokratikus érzés: Kulcsszavak Bibó István életművében*, in *Bibó-emlékkönyv*, szerk. Kenedi János et al., 2. köt., Századvég Kiadó; Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Budapest; Bern, 1991.

³³ Bibó István: *Bibó István speciális kollégiumai: II. Szabadság, képoiselet, önkormányzat*, in *Bibó István összegyűjtött írásai*, szerk. Dénes Iván Zoltán, 3. köt., Kalligram, Budapest, 2020, 522.

³⁴ Hannah Arendt: *Totalitarian Imperialism: Reflections on the Hungarian Revolution*, in *The Journal of Politics*, 1958/1., 5–43; Hannah Arendt: *On Revolution*.

³⁵ Bibó István: *A munkástanácsok és a többpártrendszer*, in *Bibó István összegyűjtött írásai*, szerk. Dénes Iván Zoltán, 2. köt., Kalligram, Budapest, 2018, 431.

³⁶ Mészöly Miklós: *Félelem és demokratikus érzés: Kulcsszavak Bibó István életművében*, 366.

Utószó. A Bibó Szakkollégium mint létező polisz

A Bibó István Szakkollégium – mint az közismert – 1983-ban alapult a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem rendhagyó szervezeti egységeként. „Folyosó szakkollégiumként” azonban már az 1970-es évektől működött az ELTE Budaörsi úti kollégiumában. A kezdetekről sokan sokféleképpen írtak már, ezért előtörténetére mi ezúttal csak vázlatosan térünk ki, s inkább az intézmény 2010-es évek utáni történetét és működési modelljét mutatjuk be. Arra teszünk kísérletet, hogy rámutassunk: a Szakkollégium a „szabadság kis köreiként” leginkább az Arendt által felvázolt polisz ideáltípusának megvalósulása, ahol a szakkollégium minden polgárának lehetősége van a szabad megjelenésre és a közösség előtti szabad megnyilvánulásra.

Az intézmény létrehozásakor az alapítók: Kéri László, Stumpf István és Kukorelli István célja az volt, hogy az érdeklődő jogászhallgatók számára lehetőséget nyújtson arra, hogy a merev és dogmatikus jogászképzésen túl társadalomelméleti és társadalomtudományi ismeretekre tegyenek szert. Ez önmagában persze még nem tette volna különlegessé a Szakkollégiumot, ahhoz szükség volt arra a bázisdemokrata intézményrendszerre is, amelyet a hallgatók közössége alakított ki heves és sokszor késő estebe nyúló viták során.

Az elmúlt évtizedekben sok mindenki megfordult már a „Bibó”-ban, és a szakkollégium számos változáson ment keresztül, ám egy valami biztosan megmaradt: a hallgatói demokrácián alapuló közösség. A Bibó Szakkollégium ugyanis ehhez az egy alapelvhez fennállása negyven évében mindenkor tartotta magát. A Szakkollégium legfontosabb döntéshozó szerve a minden szakkollégistát magában foglaló Közgyűlés, két közgyűlés között pedig a kollégisták a korlátozott végrehajtó hatalommal működő Választmány minden hét hétfőjén tartott ülésein vitathatják meg a kollégiumi élet legkülönfélébb kérdéseit. Ki kell emelnünk, hogy a szakkollégiumi igazgató szerepe leginkább a köztársasági elnök parlamentáris modelljéhez hasonlít, mivel jórészt reprezentációs hatáskörrel rendelkezik és csak végszükség esetén avatkozhat bele a döntési folyamatokba.

Természetes, hogy a legtöbbször éjszakába nyúló választmányi ülések és közgyűlések sokszor hevesek és kimerítőek tudnak lenni. Hiszen nem könnyű konszenzust kialakítani akkor, amikor hatvan-hetven szakkollégista ütközteti érveit egymással. Ugyanakkor ezek a viták minden bibós számára életre szóló alapélményt jelentenek, olyan élményt, amely a Bibó István által is vallott demokratikus értékek iránti elköteleződést alapozza meg.

A Bibó Szakkollégium tehát polisz, a szó legtisztább értelmében: egy olyan politikai közösség, ahol a szakkollégisták megélhetik, hogy milyen feltételek szükségesek ahhoz, hogy megalkossák a „szabadság kis köreit”, ahol a politika művelésének legklasszikusabb módja valósul meg.³⁷ Amikor politikáról beszélünk, természetesen nem a mai magyar közállapotokat meghatározó pártpolitikai csatározásokra gondolunk. A Szakkollégiumban megvalósuló politizálás ugyanis olyan, mint ahogy azt Arendt a *Mi a politika* című töredékében kifejti: „A politika a különbözőek együtt- és

³⁷ A tanulmányban a szerzők több alkalommal hagyatkoztak Matyasovszky-Németh Márton PhD-dolgozatának megállapításaira. ld. Matyasovszky-Németh Márton: *Az emberi jogi kultúra Hannah Arendt emberi jogi elmélete és a társadalmi-jogi kutatások tükrében: A jog ahhoz, hogy jogaink legyenek koncepciója az emberi jogi antropológia és szociológia vonatkozásában*, 2021, <https://doi.org/10.15476/ELTE.2021.090>.

egymással-létéről szól. [...] Az ember, amint a filozófia és a teológia ismeri, a politikában csak azokban az egyenlő jogokban létezik – vagy válik valósággá –, amelyeket a legkülönbözőbbek egymásnak garantálnak. A jogi egyenlőség igényének szabad akaratból történő garantálásában és jóváhagyásában azt ismerik el, hogy az emberek pluralitása – akik azt saját maguknak köszönhetik – az ember megteremtésének köszönheti létezését.”³⁸

A Szakkollégiumban a demokratikus vita: létkérdés, mint ahogy az arendti politikai egzisztencializmus felfogásában is az.³⁹ Arendt szerint „A politika feladata, hogy emberekkel [...] foglalkozzon, akik maguk is különféle történeti múlt örökösei; törvényei a pozitív módon meghatározott korlátok, amelyek kijelölik, megvédik és körülhatárolják azt a teret, amelyben a szabadság nem csupán elmélet, hanem élő politikai realitás.”⁴⁰ A politikai közösség tehát ahhoz szükséges, hogy létrehozassuk a *megjelenés tereit*, amelyben megélhetjük a szabadságot, a mások előtt való megjelenés és megnyilvánulás szabadságát.⁴¹ Ami Arendtnél a szabad beszéd és cselekvés alapuló politikai közösség, az Bibónál a „szabadság kis köre”: az „önkormányzatiságon alapuló politikai szabadság”.⁴²

Úgy véljük, hogy a „Bibó” közössége ilyen közösség, ahol a Szakkollégium „városfalai”⁴³ teret adnak a szabad beszédnek és a szabad cselekvésnek, ahol a szakkollégisták megélhetik a politikai szabadságot. Nem véletlenül utalunk itt a polisz számára az – Arendt által is megkövetelt – elvi és fizikai városfalakra, hiszen a politikai szabadság megéléséhez szükség van arra is, hogy a cselekvés határtalanságából adódó veszélyeket elhárítsák, a szabad beszédnek és cselekvésnek teret és keretet biztosítsanak.⁴⁴ E keretek kijelölésére nyújt teret és lehetőséget a Bibó szakkollégistái számára az intézmény.

A keretek természetesen változnak, az alapelv, ugyanakkor – a szabad cselekvés és beszéd lehetősége – állandó. A közösség három pillérre épül: a szakmaiságra, a közösségiségre és a társadalmi felelősségvállalásra. Annak kérdése azonban változó, hogy e három pillér közül melyik hangsúlyosabb az intézmény egy-egy időszakában.

³⁸ Hannah Arendt: *Mi a politika?*, in *Uő: A sivatag és az oázisok*, Palatinus, Budapest, 2002, 23.

³⁹ Ld. bővebben: Olay Csaba: *Hannah Arendt politikai egzisztencializmusa*, L'Harmattan, Budapest, 2008; Martin Jay: *Hannah Arendt politikai egzisztencializmusa*, in *Világosság*, 1991/7–8, 595–609.

⁴⁰ Hannah Arendt: *Karl Jaspers: Citizen of the World?*, in *Men in Dark Times*, Harcourt, Brace & World, New York, 1968, 82.

⁴¹ Hannah Arendt: *The Human Condition*, University of Chicago Press, Chicago, 1998, 199.

⁴² Dénes Iván Zoltán: *Beavatkozástól mentes cselekvés vagy uralomtól mentes emberi állapot? (A liberális és a republikánus szabadságfelfogás hasonlóságai és különbségei)*, in *Jogelméleti Szemle*, 2004/2. Dénes is rámutat arra, hogy „Isaiah Berlin, Hannah Arendt és Bibó István szabadságértelmezései között – különbségeik ellenére – sok a párhuzam, a metszéspont és a hasonlóság. [...] Ekként sok ponton metszi egymást Hannah Arendt és Bibó István politikaértelmezése és politikai szabadságfelfogása is, hiszen a politikai szabadság alatt mindketten önkormányzatot, uralom nélküli állapotot értettek.”

⁴³ Hannah Arendt: *The Human Condition*, 198.

⁴⁴ Hannah Arendt: *The Great Tradition*, in *Uő: Thinking without a banister: essays in understanding, 1953–1975*, szerk. Jerome Kohn, Schocken Books, New York, 2018, 83; Margaret Canovan: *Hannah Arendt: A Reinterpretation of her Political Thought*, 1. kiad., Cambridge University Press, Cambridge, 1992, 88.

A szakkollégisták időről időre más és más önmeghatározást adnak a „Bibó”-nak és ez így természetes. Másként határozták meg magukat az 1980-as években, másként az 1990-es évek közepétől és egészen másként napjainkban.

A Szakkollégium első másfél évtizedében a társadalomelméleti, társadalomtudományi önképzés, a közösségépítés mellett nagy teret kapott a civil és pártpolitikai aktivitás. A rendszerváltás, a demokratikus átalakulás a közösséget is arra készítette, hogy magát újradefiniálja. A kilencvenes évek végétől ezért leginkább a szakmaiságra tevődött át a hangsúly. A szakkollégisták ekkor úgy vélték, hogy az 1989-ben és 1990-ben kialakult demokratikus jogállam kiváló jogász szakembereket kíván meg, akik akár az állami, akár a magánszférában képesek hivatásuk korszerű követelményeinek a lehető legmagasabb színvonalon eleget tenni.

Ez utóbbi misszió természetesen nem jelentette a társadalmi felelősségvállalás pillérének elhanyagolását. A diákközösség tagjai szerint ahhoz, hogy egy szakkollégista „igazi bibóssá” váljék, elkerülhetetlen, hogy felelősséget vállaljon a társadalomért, amelyben él. Ezért is szervezték meg a 2000-es évek elején az Állampolgári Nevelés Táborát, azzal a céllal, hogy az őri Bibó István Általános Iskola és a kiskunhalasi Bibó István Gimnázium tanulói számára korszerű állampolgári oktatást biztosítsanak, egyben maradandó közösségi élményt is nyújtva a náluk fiatalabbaknak. A többnapos, sok élményt tartogató táborozás mára hagyományá vált, és azt az idén már a huszonkettedik alkalommal rendezik meg.

A 2010-es évek végétől a Szakkollégium közössége úgy érezte, meg kell erősítenie a társadalmi felelősségvállalás pillérét, ezért is csatlakoztak a Rajk Szakkollégium által alapított Szabó Kálmán Tehetségprogramhoz, amelynek segítségével az egyetemi tanulóikat megkezdő, hátrányos helyzetű fiatalok számára ösztöndíjat és mentorálást biztosíthatunk jogászai tanulóik első évében.

A társadalmi felelősségvállalás megerősítését tűzte zászlajára az a kezdeményezés is, amely a 2021/2022-es tanév utolsó nyári közgyűlésén létrehozta a Társadalmi Felelősségvállalás Stábot azzal a céllal, hogy az e pillérhez tartozó programokat koordinálja és újabb lehetőségeket kutasson fel, amelyekkel a szakkollégisták hozzájárulhatnak közösségeik és hazájuk jobba tételéhez. A Stáb alapítására az is ösztökélte a Szakkollégium tagjait, hogy 2022. február-márciusában az ukrainai Szumiból és Harkivból intézményünk tizennyolc menekült egyetemi hallgatót fogadott be. A menekült hallgatók ellátását a szakkollégisták szervezték meg. A Menedék Egyesület segítségével szervezett programnapon a menekültek komplex tanácsadásban részesültek, amelyen jogi és továbbtanulási lehetőségeikről kaptak információkat. A Stáb az őszi félévben hozzákezdett egy „jogklinikai program” megszervezéséhez, amelynek lényege az lenne, hogy a szakkollégisták a „jogklinikán” végzett munka során jogi segítséget nyújtanának hátrányos helyzetű embertársaiknak. Úgy tűnik, hogy a program az „Utcajogász” elnevezésű civil szervezettel való együttműködés keretében már a 2023-as évben megkezdheti működését.

Reményeink szerint a diákközösség által végzett tevékenységek e rövid felvázolásából is jól látni, hogy a szakkollégisták a maguk kis poliszában igyekeznek megfelelni az elvárásnak, melyet Bibó István a társadalmi elit számára kijelöl *Elit és szociális érzék* című munkájában.⁴⁵ „Az elit, ha kell, végezzen szociális munkát is, de legyen

⁴⁵ Ezzel kapcsolatban ld. a szerzők korábbi írását: Fábrián Áron és Matyasovszky-Németh Márton: *Elit és szociális érzék a 21. századi Magyarországon, avagy milyen társadalompolitikát ajánl*

tudatában annak, hogy ha a reábízott társadalom odajut, hogy tartósan nem képes külön szociális munka nélkül fennállani, akkor az elitnek nem a szociális munka állandósítására, szervezésére, kiterjesztésére kell legjobb erőit fordítani, hanem a válság gyökerének a tisztázására és a válság okának a kiküszöbölésére. Ha pedig az derül ki, hogy a válság oka az elit mögött álló értékelési rend megingása s az elit teljesítőképességének a csökkenése, akkor az elitnek nem külön szociális érzék fejlesztésével és hangoztatásával kell szerepének feladását elodáznia, hanem igazi társas érzékkel a társadalmi értékelésnek azokat az új szempontjait kell megkeresnie és elsősorban magára alkalmaznia, melyek megfelelnek a megváltozott társadalmi közmeggyőződésnek, és alkalmasak a közösség megzavart harmóniájának helyreállítására.”⁴⁶

A Szakkollégium tagjai – és reméljük, ez még sokáig így marad – saját közösségükben képesek arra, hogy megéljék a szabadságot, megépítsék poliszuk városfalait, keretet adjanak annak, hogy szabadon cselekedjenek és beszéljenek. Mindezt teszik azért, hogy észben tartsák: a bibói elit szociális érzékének legfontosabb vonása, hogy képes legyen reflektálni az őt körülvevő társadalmi kérdésekre és legjobb tudását a problémák demokratikus, közösségetlvű megoldására fordítsa.

Leányfalu, 1947-48 k. (fotó ifj. Ravasz László)

nekünk Bibó 2022-ben?, in *Bibó István és a 21. század*, szerk. Majtényi László, Eötvös Károly Intézet – Corvina, Budapest, 2022, 205.

⁴⁶ Bibó István: *Elit és szociális érzék*, in *Bibó István összegyűjtött írásai*, szerk. Dénes Iván Zoltán, 1. köt., Kalligram, Budapest, 2016, 106.

LENGYEL ZOLTÁN

Bibó István és az an-archia

(VÁZLATOS JEGYZETEK, TÉZISKEZDEMÉNYEK
EGY KÉSZÜLŐ DOLGOZATHOZ)

„Ha csupán olyan társadalmi képződmények léteznének, melyek nem ismerik az erőszak [*Gewaltsamkeit*] eszközét, akkor az »állam« fogalma megszűnne, akkor bekövetkezne az, amit a szónak e különleges értelmében »anarchiának« neveznénk.”

Max Weber: *A politika mint hivatás*, 1919, ford. Glavina Zsuzsa

„– Először is, ami az államot illeti [...], szabadnak vagy szolgainak tartod-e a türannikus államot?

– A lehető legnagyobb mértékben szolgainak – válaszolta.

– De hiszen látsz benne urakat és szabad embereket is.

– Látni látok – felelte –, csak hogy ez igen kicsiny rész. Úgy szólván az egész állam, és benne éppen a legnemesebb rész méltatlan és nyomorult szolgaságban él.

– Mármint ha az egyes ember hasonlít az államhoz, akkor nem úgy van-e, hogy benne is szükségképpen ugyanannak a helyzetnek kell kialakulnia? Vagyis lelke roppant mértékű szolgaság alatt és a szabadság hiányától roskadozik, és éppen azok a részei vannak leigázva, amelyek a legnemesebbek, az uralmat (*arkhé*) pedig egy kis rész, és éppen a leggonoszabb és legeszélesebb rész gyakorolja.

– Szükségképpen így van – felelte.

– Nos, szolgainak vagy szabadnak fogod-e tartani az ilyen lelket?

– Természetesen szolgainak.

– Ugye a leigázott és a türannosz által kormányzott állam a legkevésbé sem teheti azt, amit akar?

– A legkevésbé.

– Akkor tehát a türannoszi uralom (*arkhé*) alatt élő lélek is – a lélek egészére gondolok – a legkevésbé teheti azt, amit akar, sőt a heves vágy fullánkjától állandóan és erőszakosan ösztökélve tele lesz zavarodottsággal és büntudattal.”

Platón: *Állam IX*, 577 c-e, ford. Steiger Kornél

„...csak akkor tudunk kritikai, elhatároló és határozott viszonyt kialakítani e történelem időbeli adataival szemben, ha eszménk van a kimeneteléről is” – írja Walter Benjamin 1921-es *Az erőszak kritikája* (*Zur Kritik der Gewalt*) című írásában¹. Kissé Michel Foucault szellemében, akit szintűgy megidézek még a későbbiek során, parafrázáljuk, egészítsük ki ezt a tételt a következőképpen – sőt, talán formáljuk is át rögtön kérdéssé: vajon a jelenkor történetének adataival szemben is csak akkor tudunk „kritikai, elhatároló és határozott viszonyt kialakítani”, „ha eszménk van a kimeneteléről”? És vajon ez lenne egy érvényes archeológia és genealógia akár ki nem mondott előfeltétele?

¹ Walter Benjamin: *Az erőszak kritikája*, ford. Bence György. In *Uő: Angelus Novus*, Helikon, Budapest, 1980 (1921), 55.

Bibó István válasza e kérdésre, mint az többek között a hagyatékban fennmaradt, később *Az európai társadalomfejlődés értelme* címet kapó, 1971-72-ben magnószalagra mondott eszmefuttatásából² kibontakozni látszik, úgy gondolom, határozott igen volna. Ez az eszme, vagy mondjuk inkább platonikusabban így: idea, pedig nem más, mint az an-archia, így, a lejegyzők által kötőjellel szedve, a hangfelvételen is jól hallhatóan külön tagolva.

Az anarchia Bibó István életművében két, egymással homlokegyenest ellenkező jelentéssel bíró terminusként szerepel. Az első jelentése közelebb van a szó köznapi használatához. Ebben a jelentésben mindenkor kötőjel nélkül szerepel, és stabilabb társadalmi-politikai, területi-legitimációs berendezkedések, *politeiák* fölbomlásából keletkező átmeneti, zavaros helyzet leírására szolgál, amelyben összekuszálódnak a hierarchikus hatalmi viszonyok. Így ír Bibó például a Római Birodalom széthullását követő időszakban a germán fejedelemségek anarchiájáról, vagy a Német-Római Császárság fejedelemségeinek anarchiájáról szintén hagyatékban maradt, korábbi terjedelmes „vitairatában”, amely a második világháború anarchiájában készült, *Az európai egyensúlyról és békéről* második fejezetéből kiemelt, és aztán önálló tanulmányá alakított *A német politikai hisztéria eredete és okai* című dolgozatban.

A szó másik értelme utópikus kicsengésű. Így szerepel a fentebb említett, magnóra mondott nagyívú, alighanem szerzőnk politikai hitvallását összegezni szánt Bibó-tanulmányban. A külön tagolás, a szó elemekre bontása a fosztóképzős prefixumra és a szó-tőre etimológiai és archeológiai olvasásra hív föl. Az *an-* fosztóképző az *arkhé* tőhöz társul. Az *arkhé* jelentése: eredet, uralom. Így az *an-archia* valójában az eredettől, illetve uralomtól való megfosztottság, még pontosabban az eredet- és uralomnélküliség állapotát jelöli. Bibónál utóbbi formában szerepel magyarul a kifejezés. Az utópia kifejezésben magában is egy tagadó mozzanat a meghatározó. A Thomas More által az ógörög elemekből megalkotott neologizmusban az *u-* tagadást kifejező prefixuma járul a *toposz* (a. m. 'hely') tőhöz: 'nem-hely', magyarosabban: 'sehol sem' értelemmel. Ismeretes, hogy Bibó István egyik legszabadabb, legszertelenebb és egyben legszellemesebb írásának műfaja épp az *ukrónia*, erről részletesen lásd Czeglédi András tanulmányát.³

*

Bibó jórészt egy (vulgáris) marxizmus-leninizmussal (vagyis a korabeli magyar állam s a „szovjet blokk” hivatalos ideológiájával) polemizálva, egy másként elképzelt szocializmus jegyében fejt ki az an-archia társadalmára vonatkozó utópikus elképzéseit. Bírálván azt a „marxi és lenini” elképzést, hogy a jövőendő szocialista társadalomban majd messzemenően leegyszerűsödik az adminisztráció, szerzőnk egészen belelendül mondanójába, és így folytatja: „tisztában vagyunk ma már azzal, hogy a leendő modern társadalomban elmondhatatlanul bonyolult, számítógépekkel végzett adminisztrációra is lesz szükség, és az átlagembernek a hatalom alól való fölszabadítása és az a bizonyos végső an-archia irányában való kicsengés, ami a marxizmustól sem idegen, nem úgy fog megvalósulni, hogy az emberi élet elprimitivizálódik, és bárki által áttekinthető egy-

² Bibó István: *Az európai társadalomfejlődés értelme*, in Uő: *Válogatott tanulmányok*, Corvina, Budapest, 2004 (1971–72). A további idézetek után zárójelben feltüntetett számok ezen kiadás oldalszámaira utalnak.

³ Czeglédi András: *Bibó és az ukronisztikus gondolkodás*. Egy talán mégsem visszahódíthatatlan jelenről. In Uő: *Ukrónia és vidéke*, Typotex, Budapest, 2021, 51–67.

szerű formákra redukálódik; ezt gyakorlatilag kizártnak tekinthetjük. A hatalom anarchikussá, uralom nélkülivé válása, a hatalom föloldása nem így következik be, hanem úgy következik be, ha mindnyájan azt akarjuk, és abba az irányba hatunk, hogy minden eddig hatalomgyakorlásnak ismert funkciót szolgálattá alakítunk át mind szervezési formájában, mind a hozzá hasonló erkölcsi tartalmakban, és az egész társadalmat kölcsönös szolgálatok és szolgáltatások rendszerévé alakítjuk át, ahol minden helyzetben mindenki fölveszi mind a pult mögött álló kiszolgáló, mind a pult előtt álló ügyfélnek a helyzetét; és a szervezés legmagasabb szintjén sem jön létre a hatalomgyakorló, a trónon ülő és az előtte instanciázó embernek a viszonylata, hanem mindenütt a kölcsönös szolgálatok viszonylatában alakul ki. Ez egy lehetséges, an-archikus, vagyis uralom nélküli társadalomszervezés, ami azonban nem elprimitivizált társadalomszervezés, hanem számot vet a modern társadalom fokozódó integrálódásával és bonyolódásával. Ez elsősorban az uralomgyakorlás morális tartalmainak a változtatását is kívánja, de úgy, hogy minden morális elmélyülés egyben megfelelő szervezeti formákban hátvédet és támasztékot is kap, mert merőben morális szentenciáknak a hirdetésével nyilvánvalóan nem fogunk egy államszervezetet moralizálni tudni. Nyilvánvaló, hogy az ilyen módon kialakuló társadalomban meg kell történnie mindennemű felelőtlen, kevés személyre koncentrálódó mamuttulajdon felszámolásának, egyáltalán mindennemű funkció nélküli hatalmi helyzet és funkció nélküli privilégium felszámolásának; nyilvánvalóan gyárak, bankok és ipartelepek tulajdonát éppúgy nem lehet nemcsak csecsemőknek, de felnőtteknek sem örökölniük, ahogy a királyságokat és arisztokratikus helyzeteket kétségbe vontuk.”⁴

A hatalom, vagyis a hatalmi viszonyok szolgálattá alakítása tehát végső soron azok fölszámolását (Bibó enyhébb terminusával: föloldását) jelenti: ám mindezt a meglévő intézmények további differenciálása révén, és nem egy vérgőzös forradalmi hübriszben kell elvégezni, sugallja szerzőnk. Másutt a feladat végső célját még tömörebben, tézisszerűbben fogalmazza meg: „A feladat nem egyszerű uralomváltás, hanem az uralom jelenségének a megszüntetése” (202) – mellyel voltaképpen anarchista húrokat penget, még ha a formális megszorítások miatt meglehetősen konzervatív anarchizmus is ez.

A tulajdon kérdésébe most nem mehetek bele részletesebben, pedig szorosan ide tartozik, és a szerző igen pontosan látja, hogy a mértéktelenül megnövekedett tulajdon, legyen az „magántulajdon”, állami avagy „köztulajdon”, végső soron nem más, mint messzemenő visszaélésekre alkalmas adó, kizsákmányoló hatalmi viszony. Ez a kérdéskör is érdemes elmélyültebb vizsgálatra a Pasolini-vers inspirációja nyomán, ha ezúttal csak utalásszerűen is:

Nem más ez, tudom: a létbizonytalanság,
a megélhetési ős-szorogatottság:
állati létünk törvénye volt ez egykor,

és most nyomorult társadalmunk átvette;
reménytelennek tűnő védelem,
mely magát oda befészkelte,

⁴ Bibó István: *Az európai társadalomfejlődés értelme*, in *Uő: Válogatott tanulmányok*, Corvina, Budapest, 2004 (1971–72), 192–193.

ahol volt még egy zugnyi béke: a magántulajdonba.
És minden tulajdon egyforma: akár gyár,
akár parcellácska, hajó vagy csónakocska.

Mert egyforma bennük a gyávaság mértéke:
ezért szürke a kezdete és szürke a vége,
végnapja minden társadalomnak...⁵

*

Hogy egészen világos legyen, a bibói koncepcióban a fő problémát abban látom, hogy jog és erőszak (monopólium), hatalom és uralom között nem világosak az összefüggések: olybá tűnik, mintha a meglévő, legitimnek tekintett intézményrendszer hosszasan tartó átalakítgatása folytán, mintegy lépésről lépésre haladhatnánk lényegi összetevőinek, vagyis az uralomgyakorlásnak, a hatalmi viszonyok fönntartásának, valamint az erőszak monopolizálásának lebontása felé.

Max Weber 1919-es előadásában világosan kirajzolódik a legitimált uralom és az erőszak monopolizálásának kölcsönös összefüggése, valamint – hiszen a szerző szűkebb szakmáját tekintve közgazdász – általánosságban megfogalmazódnak ezen összefüggés gazdaságpolitikai feltételei és következményei is: „Minden, folyamatos működést kívánó uralmi gépezetnek szüksége van egyrészt arra, hogy az emberek cselekvését engedelmisség hassa át a legitim erőszak [*legitimen Gewalt*] képviselőitől igénylők iránt, másrészt arra, hogy ennek az engedelmisségnek a révén rendelkezék mindazon javakkal, amelyek adott esetben a fizikai erőszak alkalmazásához [*der physischen Gewaltanwendung*] kellene: vagyis szükség van igazgatási személyzetre és az igazgatás dologi eszközeire.”⁶

A gazdaságpolitikai tényezők természetesen szorosan összefüggenek az erőszak monopóliumának jogi-hatalmi vetületeivel. Tisztán fogalmi szempontból azonban a legfontosabb talán az az inkább jogi-politikai, mint gazdaságpolitikai követelmény, hogy az erőszak monopóliumát legitimálni kell: ez a demokratikusnak nevezett jogállami kísérleteknek is alapvető követelménye.

Walter Benjamin *Az erőszak kritikájáról* szóló írása ebből a leírónak tekinthető weberi tételből vonja le a következtetést, azt állítva, hogy amennyiben minden jogteremtés és jogfenntartás erőszakon alapul, még ha utóbbi formákban sok esetben csak lapangó jellegű is az erőszak (pl. a szerződésben vagy a parlamentarizmus kompromisszumaiban), annyiban feladatunk nem más, mint a jog megsemmisítése, amelyet nem lehet magának a jognak eszközeivel, szerződések vagy akármilyen magas színvonalú parlamentarizmus révén elvégezni – igaz, a weimari köztársaság, a Bibó-korabeli vagy jelenkorunk magyar „parlamentarizmusáról” sok mindent el lehet mondani, ám magas színvonalon nemigen vádolhatjuk egyiket sem. Az erőszakot-hatalmat (*Gewalt*) egy sajátos tipológiával mitikus, azaz jogteremtő és jogfenntartó, valamint isteni, azaz forradalmi erőszakra-erőhatalomra differenciálja Benjamin, és hatá-

⁵ Pier Paolo Pasolini: Korom vallása (1957–59), in Uő: *Korom vallása. Versek*, ford. Csehy Zoltán, Kalligram, Pozsony, 2013, 74–75.

⁶ Max Weber: *A tudomány és politika mint hivatás*, ford. Glavina Zsuzsa, Kossuth Kiadó, Budapest, 2004 (1919), 63.

rozottan leszögezi, hogy az isteni-forradalmi erőszak végezheti el (*walten*) a mitikus erőszak-hatalom-jogi formák kilátástalan körforgásának fölszámolását.⁷

Bibó, ismét csak a kortárs állam hivatalos ideológiájával, a „marxizmussal” polemizálva, nyíltan kimondja, hogy „az erőszak csökkentése és felszámolása egyben az uralom csökkentését és felszámolását is jelenti” (183). Jelesül, közelebb vinne bennünket ama áhított uralomnélküliséghez vagy an-archiához, ha „abba az irányba hatunk, hogy minden eddig hatalomgyakorlásnak ismert funkciót szolgálattá alakítunk át”, ám a jog és erőszak fentebbi összefüggése, vagyis a legitimált hatalom szükségképpen erőszakos eredete teljes mértékben elsikkad ebben a fejtegetésben, megfelelve a hatalom humanizálásának eszméjével. Ám ha az abszolutizmus korszakáig jellemző szuverén, centrális hatalomgyakorlás, melynek konstitutív mozzanata az „emberélet kioltásának joga”, vagyis a pallosjog, nem egyszer nyíltan bestiális formát ölt is, addig a XVIII. századtól kezdve kialakuló „élet feletti hatalom”, azaz a biohatalom elterjedésének és általánossá válásának korszakára a démonikus jelleg a leginkább jellemző: minden létezésébe alattomosan beférkőzik, minden munkahelyi és magánjellegű kapcsolatot potenciálisan áthat, bármilyen tevékenységi formát invesztál. Ennek a folyamatnak a kulminációját éljük manapság. És a biohatalomnak egyre kevésbé van szüksége ehhez legitimációra és jogra: a legitím hatalom „humanizálása” helyett inkább a legitimációt egyre kevésbé igénylő hatalom kiterjedő demonizálásának korát éljük.

Erre a Michel Foucault kései életművében kibontakozó kormányozhatóság (*gouvernementalité*) fogalmának segítségével tapinthatunk rá jobban, amelytől egyáltalán nem áll távol a Bibó által sokszor érzékenyen ábrázolt hatalmi viszonyok hálózata. Bibó gondolatmenete is messzemenően tisztában van azzal (és ez elképesztő éleslátásról tesz tanúbizonyságot, főként, ha a korabeli, 1971–72-es „magyar” „közéleti” és „politikai” mindennapokba, akár képzeletben, akár valóságosan, kinek-kinek tapasztalati horizontjától függően, belegondolunk!), hogy a hatalomgyakorlás működés-módja laterális-instabil, amplitúdója hullámzó, ágensei folytonos változásban lévőek. Tehát nem szuverén, nem centrális. A fő különbség viszont a két szerző hatalomfölfogása között az, hogy Bibó ezeket a fejleményeket nagyrészt „pozitív”, haladó, demokratikus eredményként értékeli, a hatalom moralizálásaként vagy humanizálásaként, és a fentebb említett démonikus-kafkai aspektusra, a biohatalom körmönfont működés-módjaira jobbára vaknak mutatkozik.

A *gubernatio* eredetileg a hajó kormányzásának, kormányozhatóságának technikáját, tudományát jelentette. Ősrégi toposz a hajó kormányzását az állam kormányzásához hasonlítani. A Michel Foucault kései előadásaiiban és írásaiban kibontakozó kormányozhatóság (*gouvernementalité*) fogalma azonban nem egy szubsztanciális értelemben vett állam kormányzására koncentrál. Működéséhez legalább annyira hozzátartoznak a tenger szeszélyes viszonyai, mint a hajó alkalmi kormányosának döntései. Jóllehet minden esetben, mikor valamelyest is megmerevedik ez a kormányozhatóság, akkor hosszabb-rövidebb ideig tartó, provizórikus hierarchiakat állít föl, a kormányozhatóság-

⁷ Ld. erről bővebben hosszabb dolgozatom első felét: Lengyel Zoltán: *A sors kritikájáról. Vizsgálódások Walter Benjamin sorsfogalma mentén*, Tiszatáj Könyvek, Szeged, 2016. Főleg a következő két fejezetre gondolok: *Jog és erőszak* (25–72), valamint: *Gewalt/Gewalt. Erőszak/erő/hatalom. Mitikus/allegorikus természet* (171–198). Utóbbi részletekben, más címen (*A jog megsemmisítése*) nemrég megjelent online is: <https://tett.merce.hu/2022/09/16/a-jog-megsemmisítése-walter-benjamin-es-az-isteni-eroszak-1-resz/>

got motiváló, működésbe hozó tendencia cserébe anarchisztikusnak nevezhető: a nem nyugvó *dünamis*nak, *potentián*nak kitett kormányozhatóság a laterális-horizontális ki-egyenlítődéssel felé gravitáló hatalmi viszonyokat folyton és újra meg újra alkalmi hierarchiákba rendezi, ahhoz az elrendező-jogfenntartó erőhatalomhoz (*verwaltete-rechtserhaltende Gewalt*) hasonlóan, melyet Walter Benjamin vázol fel idézett írásában.

A szuverén, centrális, az abszolutizmusban kiteljesedő hatalomgyakorlással szemben a kormányozhatóság többé nem eredet, nem *arkhé*, hanem sokkal inkább a foucault-i, szintén a mítosz uralma alól föl- és elszabadított hatalom an-archikus működésével.

És cserébe, mintegy kettős kötéssel: a hatalom a kormányozhatóság „lelke” – nem annyira az *arkhéja*, mint inkább *arcanuma*. A foucault-i hatalomfölfogás a következő jelzőkkel írható le röviden: dinamikus (és nem szubsztantív), próteuszi (bármilyen formát készséggel magára ölt), agonisztikus (és nem antagonisztikus – ugyanez igaz az ellenállásra is), relativisztikus és nominalista (amely viszont ezúttal nem a „realista” ellentéte). Maga a szerző saját hatalomfölfogását legvilágosabban *A szexualitás történetének I. kötetében (A tudás akarása)*, a IV. fejezet 2. részében (*A módszer*, azon belül is leginkább a 93–98. oldalakon) fejti ki.⁸

Foucault a biopolitika és biohatalom fogalmait legszabatosabban szintén e könyv-záró fejezetének első szakaszában (137–148) magyarázza. A fejezet címe: *Az emberélet kioltásának joga és az élet feletti hatalom*. A középkori pallosjog és erőszakon alapuló erőhatalom (vö. ismét csak a német *Gewalt* kétértelmű terminusával), mely voltaképpen a szuverén előjoga az élet kioltására, és így pusztán negatív hatalmat jelent az élet fölött, ez a centrális, szuverén, jogilag szankcionált, nem ritkán nyílt, de mindenkor látens erőszakban tobzódó erőhatalom a klasszikus kor (XVII–XVIII. század) folyamán fokozatosan átalakul az élet fölötti pozitív, gondoskodó-felügyelő, a társadalmat egyre inkább laterálisan átható, termelőképes életet kitermelő hatalommá. Eme újonnan, a XVII. században születő hatalom neve lesz a későbbiek során a biohatalom. A biohatalomnak két, egymással sok szállal összekapcsolódó pólusa van: az egyik „az emberi test anatómia-politikája”, a másik pedig „a népesség biopolitikája” (141). Az első, röviden, a test produktív, tökécsíthető fegyelmzését végzi rendszabályozó hatalmi eljárások révén. Ez a börtön-panoptikon témája, melyet a *Felügyelet és büntetés*ben dolgozott ki Foucault. A második pólus „már arra a testre összpontosít, amelyet keresztül-kasul áthat az eleven anyag mechanikája, és amely a biológiai folyamatok színtere: vagyis a népszaporulatra, a születési és halálzási arányra, az egészségre, az élettartamra, illetve mindazokra a körülményekre, amelyek közrejátszanak e tényezők alakulásában” (141).

A XVIII. században kezdődik a biohatalom korszaka (142). A fejlődés két iránya, a fegyelmző és a népességszabályozó, kezdetben még élesen elkülönül egymástól: előbbi inkább intézményekben (hadsereg, iskola), utóbbi inkább statisztikákban és táblázatokban manifesztálódik. Ám a (büntetőügyi és jogi) reformkor „ideológusainak” filozófiája igyekszik ezt a két hatalmi technikát összeegyeztetni egymással, „nem a spekulatív teória szintjén”, „hanem mindazon konkrét intézmények keretében, melyek a XIX. század hatalmi technológiáját alkotják” (142–3). Ez a mind módszeresebben kidolgozott biohatalom „nélkülözhetetlen előfeltétele a kapitalizmus kifejlődésének”. A tökécs termelési mód általánossá válásának „olyan hatalmi módszerekre volt szüksége,

⁸ Michel Foucault: *A szexualitás története I. A tudás akarása*, ford. Ádám Péter, Atlantisz, Budapest, 2014.

amelyek bár növelik az erőt, fokozzák a képességeket és általában meghosszabbítják az élettartamot, de teszik ezt oly módon, hogy azzal semmiképp sem nehezítik meg a felettük való uralmat” (143). A biohatalom korszaka, melyben még ma is élünk, sőt e hatalom mindinkább növeli érvényét az élet minden területén, egy folytonosan gondoskodó, felügyelő, normalizáló, alkalmi hierarchiákba rendező, elosztó hatalmi mechanizmusként. „Ha »biotörténelemnek« nevezzük azon kényszereket, amelyekkel az élet folyamatai és a történelem fejlődése kölcsönösen hatnak egymásra, akkor »biopolitikának« kell neveznünk mindazt, ami az egyértelmű számítások birodalmába vonja az életet és annak mechanizmusait, a hatalom–tudás párost pedig az emberélet átalakításának hatóerejévé változtatja” (145). Ahogyan a szuverén, centralizált, legitimált erőhatalom fokozatosan átadta helyét a társadalom egészével azonos kiterjedésű, ereiben szétáradó, privátszféráiba kirajzó biohatalomnak, ezzel párhuzamosan nyert teret a norma a törvénybe foglalt jogrend rovására. „Az életre összpontosító hatalmi technológia kialakulásának történelmi következménye a normalizáló társadalom. Nem hiába figyelhetjük meg a XVIII. századtól fogva a jogi szemlélet visszaszorulását. Nem szabad meglepészenek bennünket a francia forradalom óta világszerte keletkező írott alkotmányok, az újra meg újra átdolgozott törvénykönyvek, az egész folyamatos és lármás törvényhozói tevékenység! Mindez csak forma, semmi több: ez a forma teszi elfogadhatóvá lényegében a normalizáló hatalmat” (147).

*

A másik fő problémának azt látom a bibói koncepcióban, és ez az iménti problémából egyenesen következik, hogy a szerző nyugati (angol–holland) „demokratikus” orientációja okán (is) alábecsüli a tőkés termelési mód (kapitalizmus) immanenciáját és kooptáló képességét, és olyan „humanizálhatóságot”, „moralizálhatóságot” tulajdonít neki, amely (többé?) már nem sajátja. „Ez az egész keresztény társadalomszervezés és a keresztény emberalakítás évszázados kohóin keresztülment nyugat-európai kapitalizmus igenis sokkal nagyobb mértékben moralizált formája a társadalomszervezésnek, semmint, hogy ne volna nagyon is érzékeny az önbizalmát megrendítő kritikára, mihelyt az megszünteti ezt az adott helyzetben teljesen céltalan forradalmi ijesztgetést, amelyet nem képes beváltani” (180) – írja, illetve mondja Bibó. Az azóta eltelt időszakból levonható tanulságok fényében ezen állításnak több mint kétséges az érvénye. Bár meglátásom szerint kétséges volt már akkor is, még ha polemikus tartalmában, abban a kontextusban, ahol ez elhangzik, némi jogosságot tulajdoníthatunk neki, a forradalmi erőszakkal való handabandázást elítélve. Az állítás pozitív része azonban már akkor sem áll meg: a kapitalizmus, pontosabban a tőkés termelési mód, amely, minden ellenkező „optikai csalódással” (Bibó kedvelt kifejezésével élve) szemben már akkor is hegemon világszerte volt, páratlan sikerrel kooptál magába „kritikai” mozzanatokot és „reformokat” anélkül, hogy „önbizalma” a legparányibb módon is megrendülne, „lelkismeretének” hangja megszólalna: sőt megerősödve „épül” a kritikából. Valóban romboló, valóban forradalmi kritikát gyakorolni: ez a valódi nehézség.

„Társadalomlélektani” vonatkozásból tekintve: a kapitalizmus, vagyis a tőkés termelési mód mint vallás Walter Benjamin egy jegyzetben maradt gondolatmenetében szélsőséges kultuszvallásként sejlik föl.⁹ Ezt neoliberális jelenünkben úgy jellemez-

⁹ Walter Benjamin: *A kapitalizmus mint vallás*, ford. Fogarasi György. <http://etal.hu/kotetek/gazdasagi-teologia-2013/benjamin-a-kapitalizmus-mint-vallas/>

hetnék és gondolhatnánk tovább, ismét csak vázaltszerűen, hogy a neoliberais tókes termelési mód mint vallás a rítusok csekély variációjú ismétlésére redukálódik, s noha a jórészt tudattalanul követett aszketikus komponens nem hiányzik belőle, a spiritualitás teljesen kilógózik, a meditatív-kontemplatív készségek pedig ijesztően elcsökevényesednek.

*

„Számomra úgy tűnik, hogy a jelenlegi politikai feladat társadalmunkban az, hogy kritikával illessük olyan intézmények működését, melyek semlegesnek és függetlennek tűnnek, hogy bíráljuk és támadjuk őket oly módon, hogy a bennük rejtetten önmagát működtető politikai erőszak lelepleződjön, és így harcolni tudjunk ellenük. Ha valaki úgy próbál meg fölvezetni vagy megfogalmazni egy jövőbeli társadalomképet, hogy nem bírál kellőképp minden politikai erőszakot kifejtő viszonyt társadalmunkban, az ezzel azt kockáztatja, hogy azok újratermelik magukat...” – állítja Foucault Bibó István magnóra felmondott dolgozatának keletkezésével egy időben, 1971-ben, a humanista-anarchista Noam Chomskyval vitázva.¹⁰

A hatalom humanizálásának ferrerói–bibói koncepciójával az az alapvető probléma, hogy a hatalmi viszonyok már eleve „emberiek, túlságosan is emberiek”. Nem lehetséges sem egy egyetemes normatív emberi minőség, sem egy őseredetinek fölfogott legitimitás (jogállam) föltételezéséből vagy elővételezéséből kiindulva hatalomszelídítési vállalkozásokba fogni. A hatalomhoz mindig járul uralom (kormányozhatóság, *gouvernementalité*), és így erőszak is (*Gewalt*).

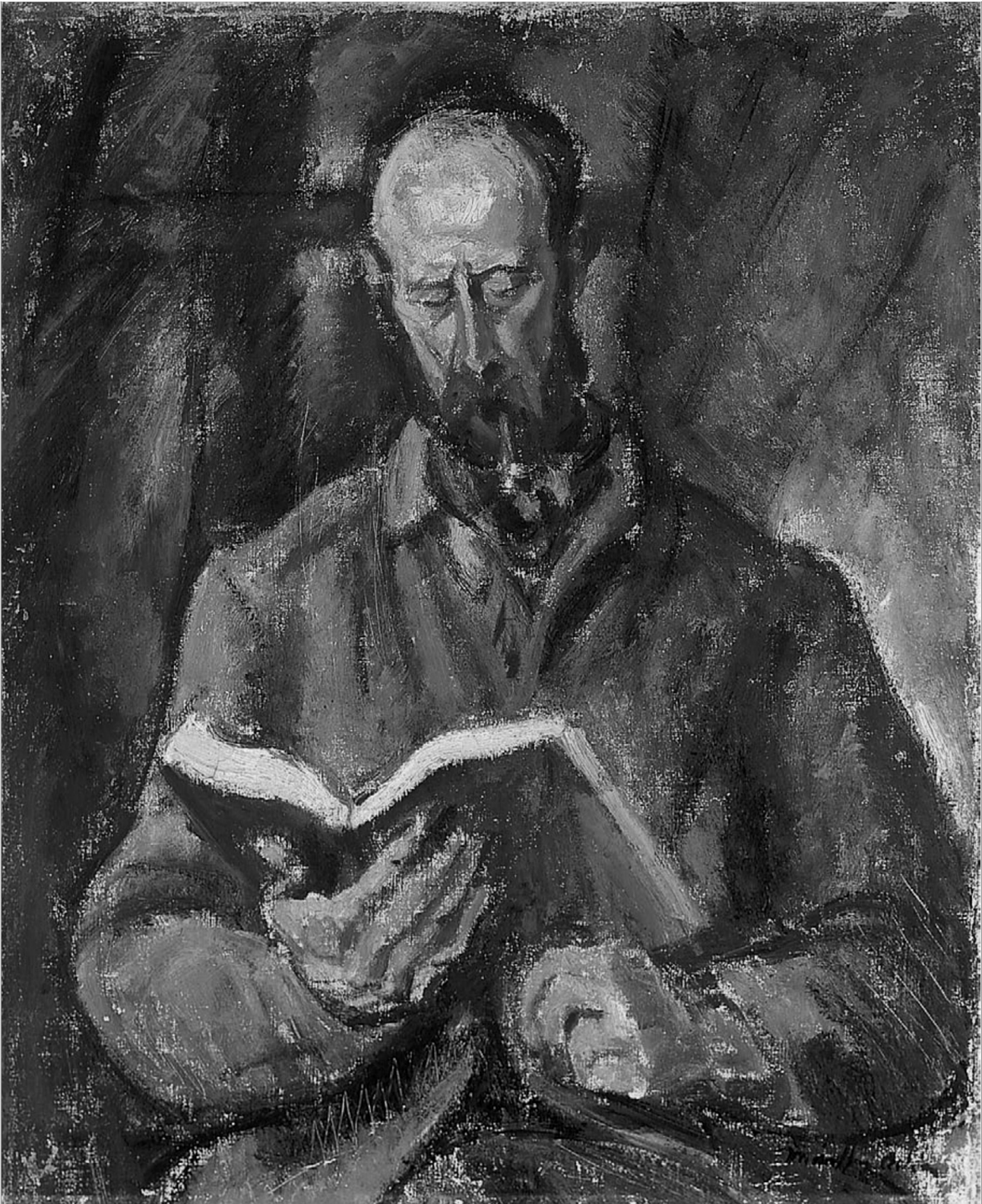
A kívánatosnak tekintett idea, azaz az an-archia folytonos szem előtt tartásával érdemes inkább egy foucault-i és benjamin-i elemekből álló romboló kritikán dolgoznunk.

E két szerzőhöz képest viszont Bibónál sokkal kérlelhetlenebb érvennyel van jelen egy igen fontos aspektus, melyben a jog–legitimáció–hatalom–erőszak viszonyrendszer valódi alternatívái, az azoknak ellenálló tendenciák fölsejlenek: a mindenkori társadalomlélektani vonatkozások. A fentebb vázlatosan megjelölt korrektívumokkal együtt tehát Czeglédi András már hivatkozott dolgozatának végkicsengéséhez csatlakozom: elsősorban nem a közjogász-politikus, hanem a társadalomterapeuta Bibó hangját érdemes meghallanunk.¹¹

Az an-archia nem rendszerszerű vázlat a jövő társadalmáról. Még az sem biztos, hogy a „jövő” társadalmáról van szó. Azok a működésmódok, amelyek a személyes, magánjellegű kapcsolatokban, vagy a kis közösségszervezés során már itt és most, ingatag, esendő és sérülékeny jelenünkben is képesek akár megszabadulni a hatalmi viszonyok sajátosságaitól, akár a lehető legminimálisabbra redukálni, vagy, még forradalmibb módon mintegy a visszájukra fordítani, megsemmisíteni azokat – nos, ezeket kell kidolgoznunk, s ezek kirajzását kell minél inkább elősegítenünk a romboló kritika és ellenállás segítségével.

¹⁰ https://www.youtube.com/watch?v=xpVQ3l5P0A4&ab_channel=PhilosophyOverdose (ford. L. Z.)

¹¹ Czeglédi András: *Bibó és az ukronisztikus gondolkodás*, 67.

MÁRFFY ODÖN: OLVASÓ FÉRFI

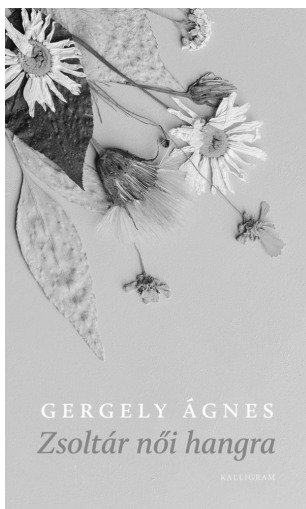
LUCHMANN ZSUZSANNA

A (szent) vágyakozás esztatologikus hangjai

GERGELY ÁGNES: ZSOLTÁR NŐI HANGRA

Gergely Ágnes folyton táguló szöveg univerzuma – az eddig mintegy félszáz vers-, versfordítás- és prózákötet (regény, esszé, esszénapló, memoár, tárcanapló, portré, műfordítás-elemzés) – egy hozzá méltó tágaságú és sűrűségű recepció teret épít maga körül. A benne megvalósuló diskurzus szerteágazó irányai, nézőpontjai, kérdésfelvetései és dilemmái – miközben számontartanak minden jelzés értékű elmozdulást – ennek a poétikának lényegi természetére vonatkozóan egyfelé mutatnak: a mesterség, az anyagmegformálás fölényes ismeretének irányába, nem függetlenül a lírai életmű hagyományszemléletétől. Gergely Ágnes a világirodalmi tájékozódásaiból (főleg versfordításai révén) érkező hatásokat is integrálva, mindenekelőtt a klasszikus modernség és az újholdas tradíció (mások mellett Babits, Tóth Árpád, Szabó Lőrinc, Weöres, Vas István, Illyés, Nemes Nagy Ágnes, Pilinszky, Rába György által képviselt) értelmezése mentén teremt sajtószertű, öntörvényű versvilágot.

Kalligram Kiadó
Budapest, 2022
61 oldal, 2990 Ft

Erről a költészetéről ad újabb jelzéseket *A Zsoltár női hangra*, ez a mindössze 16 verset és nyolc versfordítást tartalmazó kötet, amely nemcsak karcsúságában, de a benne megképződő hang artikulálásának feszültségteremtő potenciáljában, a legfontosabbnak gondolt kérdésekre irányuló figyelem intenzitásában is kapcsolódik a három éve megjelent *Még egyszer Firenzébe* sűrű közegéhez, s amely egyszersmind tovább is szűkíti a sűrűsödési pontokként mutató lényegi kérdések körét.

Ha annak a pozíciónak a megkeresésére tennék kísérletet, amelyből a zsoltárhang szól, jó eséllyel eshetne a választás a *Levéloáltás (2 Hány év telt el)* erős kezdésére: „Meztelenre éget a hiány, / én már tudom.” Egy, a személyes és közösségi hiány-, trauma és gyász-tapasztalat mentén formálódó, a felejtés ellenében ható költészeti működés megengedheti ezt. Az elemi kijelentés azonban mindjárt fel is veti a kérdést: vajon

2023. április–május

az az önreflektív alanyiség, amelynek variatív alakzataiból Gergely Ágnes lírája épül, egy intimebb vallomások felé mozdul el? Ebben az olvasatban is bátor vállalkozás lenne, ha a versekben beszélő én referenciális életideje jellemző létállapotának, a (kötetben több helyen is néven nevezett) várakozásnak a pszichikai-tudati tapasztalatait tenné reflektált módon közvetíthetővé a poétikai formálás által. A végig az intellektus kontrollja alatt tartott versbeszéd ugyanis a használt kódok váltakozó alkalmazásával, de ugyanarra tesz kísérletet: jelzéseket adni létmódjáról, arról a folyamatos dialógusról, amely képes a múltból jelenlétvé tenni a jelen nem létét, átjárókat nyitni innen és túlra, ittlét és lét utáni lét között. S a hangsúly itt a különböző jel- és utalásrendszerek kiszámított változtatásán van, sokkal inkább folyamatosan fenntartott feszültséget, mint megnyugtató egyensúlyt teremtve kimondás és visszavonás, énről vonatkoztatás és a tőle való eltávolítás, vallomásos alanyiség és távolságtartó tárgyiaság között, mindezt egy olyan szövegtérben, amely vízjelként mutatja magán eredendően enigmatikus természetét.

A fent idézett meztelenség és a vele leírható létállapot a kötet s az életmű tágabb kontextusát tekintve is abban a tapasztalati térben nyer jelentést, amelyet az Istenember-viszony bonyolult, ellentmondásos, de mindig egy felé, a kapcsolat fennmaradására irányuló működése alakít. A szó egyszerre hívja elő a bibliai hagyomány első utalását (1Móz 3,10-11) és a zsidóhoz írt levél intelmét („Nincsen olyan teremtmény, amely rejtve volna előtte, sőt mindenki meztelen és fedetlen az ő szeme előtt.”), illetve jelöl ki egy, leginkább a 130. zsoltárával rokon beszédpozíciót, amelynek de profundis („A mélységből kiáltok hozzád, Uram!”) nem választható el a belőle megszólaló kétely nélküli bizalomtól („Várom az Urat, várja az én lelkem, és bízom az ő ígéretében.”) Nem véletlen, hogy a kötet felütéseként olvasható Dávid-vers (*Szellemóriás*) nem a Michelangelo-szobornak a tisztaság (felkentség) szépségét megformáló pásztorát, hanem az érzéki szépségnek ellenállni képtelen, a bűn egzisztenciális és lelki mélységeibe sújtott királyt helyezi fókuszba, aki ugyanakkor emberi léptékkal jóvátehetetlen vétke (Betsabé és Uriás) ellenére is bízhat az Úr irgalmában: „Ám ki voltál, meztelen / hős, szellemóriás, / túlelhet a végzet / egy néma látomás.”

Mert ebben a szövegtérben az ígéretéhez hűség Isten rejtőzködik (az elliptikus és asszociatív nyelvi formálás következtében sokkal inkább implicit módon, mint nyilvánvalóságában), a 89. zsoltárban megszólított Örökkévaló, akit saját (látomásban elhangzott) szavaival emlékeztet egykori ígéretére az ezráhi Éván: „De szeretetemet nem vonom meg tőle, és nem csalom meg, mert hűséges vagyok. Nem szegem meg szövetségemet, nem másítom meg, ami a számon kijött.” (Zsolt 89,33-34) A kötet cím műfaji implikációnak megfelelően a többnyire tisztán dalszerű megszólalásokban (pszalmos: ének) a megváltásra szoruló ember áll meg a dialógust kezdeményező Isten előtt annak biztos tudatában, hogy legszélsőségesebb indulataiban és kétségeiben is őszinte lehet hozzá. Gergely Ágnes viszonyulását ehhez a dialógushelyzethez az előző kötet *Amikor imádkozom* című verse hordozza tipikusan, nemcsak az apa/Isten – gyerek/én viszony szituáltságát tekintve, de a vallomásosság és az éntől való eltávolítás folytonos oscillációjának vonatkozásában is, ami most a cím és a versszöveg grammatikai személyváltásában, illetve a cím keltette várakozással szemben megvalósuló objektív-tárgyas formálásban mutatkozik meg. „Összetörte a százmuzsikámat – / mondta a gyerek az apjának, és sírt. / A szájharmónikát az apja törte el. / Neki mondta el fájalmát a gyerek. / Neki sírt, nem volt a közelben más.”

Ez a viszony alakítja a címadó opus versbeszédét csakúgy, mint a kötet ígéretre várakozó lírai énjének legtöbb megszólalását. Ugyanakkor a bennük tételezett „női hang”-nak az olvasás során megvalósuló reprezentációi különböző értelmezési kereteket engednek meg. Az előzót tekintve arról az identitásképző gesztusról van szó, amely az előzményszövegeként megjelölt Babits-vers (*Zsoltár férfihangra [Consolatio mystica]*) hangjával szemben határozza meg a sajátját, a kötet vonatkozásában pedig a dialogikus teret átszövő szerelmi retorikáról, pontosabban annak jelentésszóró energiáiról, amelyek eszkatologikus dimenziókba utalják a szerelmes női hang értelmezhetőségét.

A bizonyosság hitét kinyilatkoztatásként közvetítő Babits-verssel szemben Gergely Ágnesé a kérdések felől közelít, a magabiztosság helyett a bizonytalanság, a prófétikus megindultság helyett a provokatív, lázadó zsoltárhang megszólaltatásával. A *Zsoltár női hangra* különleges módon von poétikai kontextusába egy másik költőt is, a jelen kötet fordításanyagában nem szereplő William Blake-et, s vele szerzője angol szövegek magyar közelítéseit elemző munkáját (*Tigrisláz*, 2008), amelynek egyik műhelytanulmánya Blake *The Tyger* című versének Kosztolányi- és Szabó Lőrinc-féle fordítását veti össze. Ennek nem egy megállapítása akár önreflektív metapoétikai kommentárként is olvasható, annyira erőteljes a zsoltárban a Blake-vers idézettsége. Egyebek mellett ilyen a „fortissimo kezdés” érvényessége, az az észrevétel, „hogy a vers indulati vezetése végig rendkívül erős; intenzitása egy pillanatra sem csökken”, hogy „a rondószerkezet tökéletes”, s hogy „a madárdalszerű dalforma ebben a zaklatott versben is jelen van.” S hozzátehetünk még valamit: mindkettő középpontjában a teremtés dilemmája áll, az „örök kéz” tigrist is, bárányt (a Bárányt) is, embert is alkotóformáló tette.

A fortissimo kezdés azt provokálja válaszára, akinek a neve kimondhatatlan, „aki van” („Ki vagy Te? Mi vagy Te? / Hogy kerülsz utamba? / A kezdet s a vég vagy, / ómega és alfa?”), s aki – éppen a kérdő forma miatt – nem az összesen hétszer megismételt létezésben van jelen, hanem a középső szerkezeti résznek az ókori keleti költők poétikájára reflektáló, az elvont dolgokat is konkrét képekkel érzékeltető, gondolatritmusra épülő, hételemű hasonlatsorában. Az alaphasonlat („olyanok vagytok a kezemben, Izráel háza, mint az agyag a fazekas kezében”, Jer 18,6) változataiban (szobrász, kovács, üvegmester, ezüstműves, szőnyegszövő stb.) egy megfordított irányú dialógus mentén kerül az ember esendősége tényszerű közlésként a megszólított elé, aki a mester/művész kétkezi munkájával (mintegy imitatio hominis) teremti folyamatosan újra a világot s benne az embert. A mellékmondatok kötőszóival (amiképp, ha, ahogyan, ahogy, miképpen, mint) kezdődő versszakok gyors-fesztes egymásutánja miatt csak a legutolsó szó előtt nyugszik meg a lélegzet, az embert egyedül megmenteni képes megnyilatkozás előtt, ami egyszersmind sarokkővét is jelenti a mindenkori zsoltáros mély hitének: „Ki vagy Te? Mi vagy Te? / Áldás vagy? Csak átok? / Ha kezdet és vég vagy, / mondd azt: Megbocsátok.”

Annak belátásaként azonban, hogy a Gergely Ágnes-vers nem egyszer él az aposztrofikus versbeszédet elbizonytalanító műveletek alkalmazásával (az arcok, amelyeket a te megformál, vagy áttűnnek egymásba, vagy nehezen azonosíthatók), felvetődik a kérdés: vajon egyedül az ígéretére emlékeztetett Örökkévaló-e a megszólítottja az utolsó versszaknak. A gyanút tovább erősíti *A lírikus epilógja* énszemléletének alluzív jelenléte, megengedhetővé téve az önmegszólításként is értelmező olvasatot. (Újabb érv lehet a 2. sor tagolása, ami nem kötőszói, hanem létigei jelentést ad

a vagynak, csakúgy, mint a 2. és 4. sor tiszta rímjének szemantikai bravúrja.) A költő megbocsátásetikájának komoly dilemmái poétikai értelemben is alakítói az életműnek, kérdésseltevései és konklúziói pedig ugyanarra a lényegi összefüggésre irányulnak, amit a másik nagy előd, Nemes Nagy Ágnes mond erről a *Patak* című zsolttáraparafrazisában: „Hogy csillapítsam buzgó szomjamat, / S bocsássam meg, mi megbocsáthatatlan?” Mert Gergely Ágnes felejtés ellen működő költészetének stabil alapja a túlélő felelősségének erkölcsi parancsa; ez képes az emlékezés és emlékeztetés által a folyamatos jelenben tartani a traumatizált múltat. A személyes érintettség révén állandó értelmezési keretet jelentő holokauszot nem felejtődik, ahogy a történelem más genocídiumai sem, az ember ellen elkövetett bűnök szembesítenek a zsolttárkönyv szövegeiben is: „Semmit sem ér a végelemzés. / Okulni sincs több haláltábor.”; „Halottat méltón eltemetni / nem sikerül, se itt, se másutt.” (*Hontalanok*, 57); „Évszázadok múltnak, kövek, csontok égnek, / akasztottak lógnak, nincs hamva a pénznek.” (*Kőműves Kelemen*. Változat népballadára) A költő részéről a megbocsáthatóság kérdése adott legradikálisabb választ az újabb költészetben a *Testetlenül* című vers (*Még egyszer Firenzébe* kötet) fogalmazza meg, amelynek két változatát épp az aposztrofikus konstrukció grammatikai szempontú átrendezése hozza létre. „Ne mond azt, hogy a tömeggyilkosok is / emberfiai. / Te megbocsáthatsz (Ő megbocsáthat), de ezeket / a gonosz köpte ki.” (A zárójelben a 2. változat)

A verszárlatok szent vágyakozása azonban („Testetlenül / vagy testben indul értem – / hol késik az én Uram?” – 2. változat) még erőteljesebben vetül rá az új kötetre, egymásba mozgatva a „jelen lévő jelen nem lévő” (Lapis József), halott szerelmes utáni sóvárgás és a legszentebb várakozás frazeológiáját, hol megengedve, hol érvénytelenítve, de az asszociatív gondolkodás távoli képi vagy fogalmi kapcsolásai révén mindig lebegtetve a földi életben be nem teljesedett szerelem (eszkatologikus) beteljesedésének és a végső, a messiási idők eljövételének egymásba olvashatóságát.

A hangformálás azonban nagy szélsőségeket mutat (akár egy szövegen belül is) a hűvös, távolságtartó, elemzően józan artikulációtól az olyan (hasonló szerkezetű) tudatállapotokat működtető megvalósulásáig, mint amilyen az álom, a látomás vagy a hallucináció. Előzöre lehet példa az *Ahol a vadlovak járnak* szkeptikus versbeszéde, enigmatikus utalásaival a pusztában önmagát kinyilatkoztatóra („a borzas prérin ígérsz valamit”; „A jövőtlenség egyszer elvadít, / a világvége azt jelenti: sakk. / Mit ígértél? Mondasz-e még valamit? / A prérinél a lelked borzasabb.”) és hűvös tartózkodásával a kijózanodást jelentő önreflexiót illetően („Ha meghalnék, most az se volna jó.”). Az utóbbi legradikálisabb megnyilvánulásait a *Hallucináció* párversei hordozzák a módosult tudatállapotnak a retorikai-stilisztikai térben megvalósuló reprezentációjával. A létállapotokat egymásba nyitó, az élők és holtak közötti határokat eltörölő tudati működés adekvát megképzéséhez Gergely Ágnes a XIX. századi vadromantika kódjait írja újra olyan reminiscenciák halmozásával, mint amilyenek a boszszú, az indulat, a sötétség, a gyűlölet, az éjszaka, a kísértetjárás, az áldozatmotívum vagy az élet-halál mezsgyéjén beteljesülő szenvedélyes szerelem paneljei (*Hét év, hét nap*). A tudat visszarendeződésére utaló önreflexió azonban érvénytelenít mindent; az önszembesítés józan paradoxona („Megtartalak nélküléd.”) egy tartózkodó, elfogulatlan hangnak enged teret a folytatásban (*Éjfél körül*), a szokványosnak éppen nem mondható kezdő hasonlattól („Úgy múltál el, oly észrevétlenül, / mint a háború, ez a második.”) a szentenciózus lezárásig („Barátom voltál. Vagy szerelmesem. / Helyedbe nem jött megmerülni más. / Szerelmet elveszteni légszomj. / Barátot fulladás.”)

A *Hallucináció* lírai narratívája beleillik az életmű hossz tengelyén végigvonuló nagy szerelmi magánmitológiába, amelynek referenciális vonatkozásairól az első memoárkötet (*Két szimpla a Kedvesben*, 20013) árul el a legtöbbet. Szerzője az egyik benne közölt afrikai népköltészeti fordításról például elmondja, hogy misszilis levelet dolgozott bele, élete egyetlen nagy szerelmének (Papp Zoltán költő-műfordító) a szövegét, amely az *Énekek éneke* elragadtatott vágyakozásának hangján szól, és az eljönni soha nem tudó házastársi nász beteljesülését vizionálta. Az *Etióp szerelmi dal*, amelynek férfihangját a birtoklásvágy és az alázat, a gyönyörködés és a női testben az „isteni kézműves munká”-t dicséző áhítat formálja, most a *Levélváltás* első darabja 1988-as keltezéssel. Reflexiója a tíz évvel később írt *Hány év telt el*, s újabb rá adott válaszként fogható fel a 2020-as *Chicagói emlék-változat* is. Ezek „női” hangjai azonban egészen másként szólnak, és másfajta távlatokba érkeznek egy olyan szövegtérben, amelynek szikár, szűkszavú, titkokat rejtő közléseit mintha egy jól ismert kéz ujjai írják a falra. (A Dániel 5,5 fontos metapoétikai hivatkozási alap a Blake-versről írt fordításelemzésben.) Az enigmatikus utalások épp csak sejtetnek valamit valami súlyos és végzetes, mindannyiunkat érintő dologról, ami akár a szent város és vele együtt a szentély végőráinak vízióját is előhívhatja az olvasóban: „A sziget felé barbár törzsek / árja vonul. / Nem sötétlik a város, / bealkonyul. // A templomból az előérzet / titka lobog. / Vad szélbe kapaszkodnak / az angyalok.” A zsidó gondolkodás alaptétele a messiásvárás. A hagyomány szerint pedig a Messiás a második szentély pusztulásának napján születik meg, s vele válik realitássá a megváltás lehetősége. A verszárlat szerelmes vágyakozása ebben az összefüggésben az ígéretre várakozó élet metafizikai távlataiban kaphatja meg az értelmet: „Jöjj értem. Ez a hosszú / várakozás megöl. / Hány év telt el azóta – / nincs fény a part felől.”

A kötet felfelé táguló horizontjának különböző szintjein valamiféle világmagya-rázó igény mentén találunk egymáshoz kapcsolódási pontokat a saját versek és a versfordítások (R. Browning, W. H. Auden, H. Hesse, Ny. Zabolockij, J. Brodskij stb.). Utóbbiak – korábban közreadott átültetések javított változatai – Gergely Ágnes poétikájának és fordítói gyakorlatának olyan sarkpontjaira hívják fel a figyelmet, mint a verstechnika és -formálás lényegi volta vagy az árnyalatok jelentőségének belátása az idegen vershez történő közelítés által. A módosítások majd mindegyike a versbeszédet tagoló írásjelek értelmének és a hosszú-rövid magánhangzók prozódiai szerepének fontosságára hívja fel a figyelmet.

A *zsoltár női hangra* finom, törekeny külső megjelenésében is súlyos, sűrű kötet. Úgy hordoz egyszerre valamiféle időtlen, egyetemes, ugyanakkor nagyon is időhöz kötött, személyes várakozástapasztalatot, hogy közben karakteresen mutatja ennek a költészetnek a kimondható és a kimondhatatlan viszonyára irányuló ars poétikus vonását. Mert a Gergely Ágnes-versben mindig marad valami titok, talány, valami rejtett, ami a *Tavaszi holdtölte* költőjét idéző különös szépségű *Tóth Árpád ablakainak* metapoétikus reflexióját idézve: „Az elemzésnek ellenáll / és kifürkészhetetlen.”

MOLNÁR ZSUZSA

Megismerkedni a halállal

KISS OTTÓ: A KÉK OROSLÁN BEZÁR

Kiss Ottó régi-új novelláskötetének kompozíciója más-képp tudatos, mint a húsz évvel ezelőtt a Palatinusnál kiadott *Angyal és Tsa*. Előttem fekszik mindkét kötet, *A Kék Oroszlán bezár* huszonhat (lehet 28 is az egyetlen önálló ciklus három történetét nézve) szövegéből pontosan egy tucat már szerepelt az *Angyal*-ban, ott gondosan négyszer ötös egységekbe rendezve, itt az újraközölt írások más sorrendben, más-más novellák szomszédságában találtak helyet. Az *Angyal* két teljes ciklusa szétszóródott ebben a kötetben, a korábbi rend felbomlott, a szerkesztési elv megváltozott, de a régi novellák kiemelt szerepét mutatja, hogy a kötet címét ezek egyike adja, és az első nyitó, hagyományosan a legfontosabb novella a *Szávó udvara* lett, amely korábbi helyén az akkor még *Angyal és Tsa* címvariánssal szereplő novella mellett szerepel közvetlenül. A *Javrik könyvé*-ben már láttunk hasonló megoldást, a 2004-es regény az ÉS-ben megjelent tárcákat fogta össze könyvvé, hiába voltak önállóak, különállóak a történetek, sikeresen szervesültek egységgé.

Athenaeum Kiadó
Budapest, 2022
280 oldal, 4290 Ft

Legyen elég ennyi a struktúráról, az egységesítő erő, a vihsarkari közeg, a Vidék kilátástalansága, bármilyen sorrendben olvassuk is a korábban keletkezett és friss szövegeket, jelen van kikerülhetetlenül. Hiszen már a „prózaciklus töredék”-ként jelzett *Az elmerült kert* „szabadversei” is szemléltetik és azóta is minden Kiss Ottó-regény teret ad az elmúlás, az azt megelőző küszködés és a halálig vezető utak bemutatásának. Ez a motívum – és a hozzá kapcsolódó képek: angyal, isten(i), álom, csodavárás nélküli mágia – lesz az a legfontosabb szövegszervező elem, amely képessé válhat az egyenetlenségek feloldására.

Kiss Ottó elbeszélői, szereplői által lakott vidék látványlag nem tartogat meglepetéseket: merev határai bezárnak, röghöz kötik az ott élőt már születésétől fogva, nincs helye az útkeresésnek, elvagyódásnak, vagy ha mégis, sokkal nagyobb a visszahúzó erő, és a lázadás értelmetlensége visszatérő tapasztalat. „Csak totyog az ember a sok ganéban meg pocsolójában, míg el nem

viszi a kaszás.” (85) A közösség passzív, egyhangú mindennapjait olykor-olykor – van, hogy száz évet is várni kell rá, ahogy a *Goldberg-levelek* is jegyzik – megtörik valószínűtlenül, varázslatos események. Ezek feldolgozása, egyáltalán észlelése, felfogása az alapja a novellák többségének, a csattanóra épülő írások közül több is tematizálja, amint a főhős nem detektálja és így nem értelmezheti megfelelően a csoda vagy csodás elem felbukását. A *Szávó udvará*-ban az egyes szám első személyű narrátor ugyan nem lehet annak a tudásnak a birtokában, hogy az előtte megjelenő öregasszony húsz éve halott, hiszen csak látogatóba jött, már régen kiszakadt eredeti környezetéből, mégis az őt illető vád, a szemrehányás jogossá válik, amikor az imaginárius közegben otthonosan mozgó, abból sosem kilépő gyerekkori barát erre a tökéletesen világeszlelésre csak ennyit tud tehetetlenségében ordítani: „Volt szárnya, vagy nem volt szárnya, döntséd most már el!” (15) Az *Egy kis napsütés*-ben egy csuklón felbukkanó mély ránc az eszköze a transzformációnak és a múlt és jövő közötti átjárásnak: „A ránc vonalát gondolatban meghosszabbította. Egyik fele az időben vitte vissza őt, egészen a negyvenes évekig, amikor Heller mérnök úr felesége meghalt. A ránc másik felének folytatását térben húzta meg Gizella nővér, az meg a házba vette be, egészen addig a szobáig, ahol most lakott.” (152) A ránc eltűnésének, a rohamos öregedés megállításának az ára, ha Gizella átlényegül gondozottja fiatalon elhunyt feleségévé, átveszi annak helyét.

Más történetekben az új, alternatív valóság megteremtése, az alkotás mint isteni tevékenység hoz magával mágikus miliőt. Lehet ez teljesen köznapi, banális cselekvéssor, például labdajáték a már emlegetett *Szávó udvara* című novellában, ahol az egyetlen cél, hogy minden megtörténjen, aminek az idő előtt eltávozott kisgyerekek meg kellett történnie. Egy gyermek nélküli férfi így lesz apa, az apaság nem természetesen idejében és közegében, észrevétlenül, természetesen teljesedik ki, hanem körülhatárolható térben – Szávó úgynevezett udvarában, amely aztán kicsit didaktikus módon a felnőtté válás, az élet metaforája lesz. A *Kék Oroszlán bezár* szövegben a postás, aki „szabadidejében történeteket eszel ki, hogy így csináljon a gondolatokból valóságot” (221, 224), olyan hitelesen meséli el nem mindennapi problémáját – eltűnt a házszám és vele együtt az épület, ahová levelet kellett volna kézbesítenie – hogy kocsmai hallgatósága meg sem rezdül, amikor a sztori alanya, a címzett megjelenik, és a végítélet angyalaként még egy utolsó haláltáncra veszi rá a vendégeket, mielőtt együtt a mennyei szférába távoznának. A novella legizgalmasabb mozzanata, igazi narrációs bravúr, amikor észrevétlenül benne találják a szereplők és az olvasó is önmagukat a „történetben”. Miközben a postás beszámol a hihetetlen eseményekről, a narrátor elejt egy mellékesnek tűnő megjegyzést: „Az elbeszélést az ácsember jövelele sem tudta megzavarni, igaz, kis fennakadás volt, mert az ácsember, amikor belépett a Kék Oroszlánba, figyelmen kívül hagyta, hogy éppen egy történet közepébe csöppent.” (223) Az újabb novellák közül való az *Evelin látogatása*, amely egy teljesen más – sokkal városiasabb – környezetben újraírja a *Kék Oroszlán* ötletét: a valóság – fikció – valóságot kreáló fantázia rétegződés már-már túlrirtsághoz is vezet, de tétel itt is kimondatik: „Alapvetően mindkettő [írás és festés] teremtés, a teremtés pedig a létezés legintenzívebb formája.” (162) Az énelbeszélő egy újságcikkből értesül a Lamfert-tézisről, amelyet párhuzamosan egy novellában ismert meg régen látott barátnője, nem sokkal későbbi találkozásuk eredménye természetesen itt is egyfajta – nem feltétlenül várt vagy

kívánt – metamorfózis. A további közvetítő közegek az álmok, levelezésben megszülető dialógusok, a tükröződés, a kör, amely az egymásba folyt kezdet és vég jelképe, kissé átláthatatlanná teszik az idő- és történetstíkok sokaságát, így nem ül annyira a poén: hogyan vezeti félre saját magát az elbeszélő és válik belőle áldozat, miközben végig minden kulcs a kezében volt az értelmezéshez.

Több más, régi és új novella tematikus, motivikus párokba rendeződésére figyelhet fel az olvasó, ilyen a *Zizi néni – Így él mama*: a megszólaló időse nők monológjának címzettjei gyerekek és már halottak, a beszéd mégis élő, lüktető, a valóságot már-már traumatizált fokon kizáró; *Patkányirtás – Rendcsinálók*: dokumentarista beszámoló az önjelölt gárdák brutalitásáról, *Gyereknep – Csúszda a jövőbe*: a hinta („Azt gondolta, amikor előrelendül, a jövőbe les, amikor hátra, a múltba siklik.” 107) és a csúszda („Amikor fent volt, mindig az a furcsa érzése támadt, hogy ha megpróbálná, azonnal megöregedne.” 31.) szimbóluma.

Eltávolodva a közelmúlttól és a jelentől a (disztópikus) jövőig a zárónovellák egy kegyetlen, apokaliptikus világot teremtenek. Itt már nincs szó nosztalgikus gyerekkorról, mitikus álomvilágról, baljós, keményen militáns, életveszélyes, kiszámíthatatlan élet ez, ahonnan mindegy, hogy hová, de szökni kell. Az *Íme, a hal*-ban két hadikollégista egy rejtélyes hatalomátvétel után jut át a határon, *A kísérlet*-ben léggörön kívülről érkező, felgyorsult öregedést okozó monolitok elől próbálnak elbújni a település lakói, az *Önkéntesek* szereplői már szó szerint földönfutók, akiket a gyerekeik élete árán tudnak csak a társadalom szolgálatába állítani, végül a *Silja Vevit unokája* zárásként ad ismét mesei fordulatot és reményt – a diktatúrából menekült, majd útközben szétváló fiatalok mintha az Üveghegyen túl élő öreganyó otthonában – aki az egyiküket a másik helyett szereti – találkoznak ismét, és nyerik visszaigazi identitásukat.

Kissé kilóg a többszörösen is újrateremtett rendszerből a tartalomjegyzékben külön egységként jelzett *Felmenők* háromdarabos ciklus – Lányomnak ajánlással. Hagyományos szerkesztésű magánmitológia, a családtörténetek, intimek, bensőségek, néhol azonban zavarbaejtően didaktikusak: „Amikor pedig felnőtt, és rossz napja lesz, vagy nagyon mély időszakon megy át, felidézi azt a gyerekkori jót, előhalássza azt a gyerekkori örömet, hogy emlékeztesse magát: az is ő volt valamikor.” (199)

Akárhogyis, a gyermekkor kitüntetett időszak a kötetben felbukkanó legtöbb figura életében – a valós és a metafizikai atmoszféra egymásba oldódását bemutató történeteket szinte kivétel nélkül mindig az évtizedek távlatába visszarávedő felnőtt elbeszélő idézi fel. A hiányra, kihagyásra építő elbeszélői szövegek demonstrálják az elbeszélhetetlen, feldolgozhatatlan traumákat – a *Goldberg-levelek*-ben például a látomásokkal megáldott/sújtott, a felnőttkort már nem megérvő kiskamasz lány testi valójukban is megidézi a birtokukon nemzedékekkel korábban élt személyeket. A konkrét találkozások, beszélgetések teljesen valóságosnak tűnnek, csak a történeteket meghallgató és átélő narrátor gyermeki énjének riasztó testi tünetei sejtetik, hogy egy párhuzamos valóságba léptek át a játszótársak. „Furcsa érzések jártak bennem, a gyomromnál időztek kicsit, aztán továbbmentek a tüdőm és a gerincem felé. Utána megint vissza a gyomromba. Az sem kizárt, gondoltam, hogy a világ a vége felé jár. ... Magamon is végignézttem, én is megvoltam, az is rendben volt. De semmi nem volt rendben.” (126–127) A csodálatos, felkavaró események a felnőtt létállapotból tűnnek meg-

magyarázhatatlannak, a gyerekek számára éppen a képzelet segít az egyik legmegrendítőbb élmény, a játszótárs halálának feldolgozásban. A *Goldberg-levelek* Sporela Eszterének brutális halála mellett az *Angyal és társa* és az *Út haza* című novellákban is a meghal az elbeszélő gyerekkori barátjáné, az előbbiben az angyal szívének föld alatti dobogása, a másik történetben a semmiből előtörő intenzív rózsaillat jelenti azt, hogy ideje elbúcsúzni a gyerekkortól.

A múlt azonban elhagyhatatlan, ezért illúzió – ha másképp nem, népmesei keretbe illesztett, mint a *Silja Vevit* – az elszakadás, a kiszakadás a formából, amibe teremtettünk. Az alkotás a lehetőség – hiszen Lauri bácsitól tudjuk „sárból egész világot lehet teremteni” (9), de az már az olvasón, a résztvevőn áll, hogy mit válaszol a kérdésre: „van egyáltalán angyala a fantáziának”? (207).

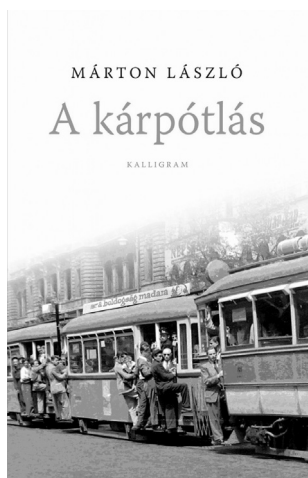
KLAJKÓ DÁNIEL

„IRTÓ jó család”

MÁRTON LÁSZLÓ: A KÁRPÓTLÁS

Márton László legfrissebb, a Kalligram Kiadónál megjelent regénye részben eltávolodik az előző epikák egyik konstitutív prózapoétikai eljárásától: a fikcionalitás és faktualitás kettősének összecúsztatásával érzékeltetett historikus-történelmi múlt és az emlékezet narratív működésének valóságformáló összefüggéseitől. A *Hamis tanú*ban színre vitt tisztaeszlezi vérvád fikciós krónikájának legfőbb szövegszervező jellegzetesége az irodalmi szereplők és valós alakok, az imaginárius események és tényszerű történetek kavalkádjával monumentálissá és karneválivá duzzasztott prózater volt. A *Két obeliszk* az első és a második világháború idejére pozicionált, a nemzeteken átívelő – Karl Kraus és Sidonie N. bárókisasszony – szerelmi történetének keretében a hatalmi játszmák expanzív törekvésein és az erőszak terepében formálódó nyelv regresszív folyamatait, a nyelv igazságkritériumainak eltűnését ábrázolta. A *kárpótlás* visszatér a magyar történelem egy kiemelt időszakához: a Porzolt család életútjának keresztmetszetében az 1945-ös szovjet „felszabadítás” utáni ideológiai és politikai, kollektív és személyes hazugságokon, elhallgatásokon szituálódó Kádár-kor láttelejét illusztrálja. Az új regény is önreflexív módon viszonyul a narrativizáláshoz és a történetészvés során elejtett referenciálisan visszakövethető szövegmomentumokhoz: a fikció elbeszélője és a szerző, Márton László között feszülő hasonlóságok; a főszereplő, Por Zsolt és az elbeszélő, így – végtére is – a főszereplő és Márton életútjának egyes állomásai között felfedezhető analógiák. Ez mégsem abban a jelentésszöveggésben és modellált nyelvi megformáltságban jelentkezik az elbeszélte történetben, mint az előző kötetekben. A *kárpótlás* ugyanakkor megőrzi a prózák és a szerzői praxisra jellemző humoros, ironikus nyelvhasználatot, s a kelet-európai lét modellértékű szatírjává érleli, sőt – megkockáztatom – a manapság igen divatos trauma-diskurzus paródiájává is terebélyesítheti azt. A *kárpótlás* azért tekinthető mind a kortárs megjelenések, mind az utóbbi Márton-szövegek

Kalligram Kiadó
Budapest, 2022
200 oldal, 3990 Ft

tiszatáj

felől nézve egy kivételesen sikerült alkotásnak, mert nem csupán karikőrözi a traumatikus elbeszélői formákat vagy ironizál rajtuk, hanem a kritikákban, értekezésekben újabban hangoztatott irodalmi művek társadalmi, politikai funkciójával vagy törekvéseivel is számot vet az emlékezés utólagos hozzáférhetőségén és a múlt kísértő örökségének (Gabriele Schwab) elszámolhatóságán keresztül.

Az elmúlt évek kortárs magyar irodalmi tendenciáinak feltérképezése során az értelmezők részéről (a teljesség igénye nélkül említhető Deczki Sarolta, Németh Zoltán, Sipos Balázs, Szolláth Dávid, Takáts József) egyetértés van afelől, hogy a fikciós művek nyelvi-ismeretelméleti szkepticizmusuk helyett, sokkal inkább emancipatorikus ethoszukat emelték prózájuk lényegi attribútumává. Az elbeszélés nehézségeit az elbeszélés kötelessége váltotta fel: az író feladata, hogy a társadalmi valósággal, illetve az azt eredményező, elhallgatott és/vagy traumatikus múlt felejtésre ítélt eseményeivel szembenítse az olvasót, megszólaltassa az elhallgatott társadalmi csoportokat vagy egyéneket, elősegítse traumáik feldolgozását. Ezzel összefüggésben tárgyalható formai klasszicizálódásuk, esetleg – az általános kritikai vélekedés szerint – mondható, újrealista reprezentációs módjuk is, hiszen elősegíti, hogy morálisan értelmezhető „üzenetként” vagy politikai „hozzászólásként” olvassuk azokat. Nem csak a regnáló kortárs magyar irodalmi művek optikája fordult az utóbbi időben a huszadik század történelmi kataklizmáinak kismimmizettjei felé, hanem – ahogyan arra René Girard felhívta a figyelmet – egy általános, eddig nem tapasztalt kultúratudományos és társadalmi érdeklődés mutatkozik a második világháború, a holokauszt vagy a különböző hatalmi direktívák által elnyomott csoportok, az áldozatok irányába. Az emlékezet-diskurzusok elszaporodása, a különböző történelmi elbeszélések áldozatközpontúsága, a kultúránkat jellemző emlékezési hullámok eredményeként Régin Robin-Maire egyenesen az emberiség univerzális viktimizálódásáról beszél.

Márton ebbe a diszkurzív térbe pozicionálja friss regényét azáltal, hogy a főhős, Por Zsolt, születési nevén Porzsolt Ernő többirányú – talán csak látszólagos – fejlődéstörténetén keresztül (ami a családi köteléktől való elszakadást foglalná magába) a transzgenerációs traumák továbbörökítésének és a meghamisított családi emlékezet erodáló utóhatásainak megszüntetési történetét prezentálja. Ezen felül a regény a *Kiválasztottak és elvegyülők* című, korábbi Márton-esszének a zsidóság amnesztiáját érintő szövegrészeknek a narratív újrapozicionálása is egyben. A *kárpótlás* azonban az áldozatszerepek és viktimizációs folyamatok karneváli kavalkádjával; az eseményektől és szereplőktől történő ironikus elbeszélői távolságtartással; a pasztikus leírt, szappanoperákat megszegyenítő, toxikus familiáris csatározásokkal; a Petri-allúziókkal és a kelet-európai létezés szatirikus ábrázolásával nemcsak beleírja magát a traumatikus tapasztalatot vagy áldozatiságot poentírozó elbeszélő prózák közé, hanem egyúttal azok humoros kritikáját is megfogalmazza.

A *kárpótlás* a többszörösen (a második világháború, a holokauszt, a szocialista államátvétel következtében) traumatizált Porzsolt család körül bonyolódó, regényes történetével mintha Petri György *Család, életút* című versének narratív kiterjesztéseként funkcionálna (amellet természetesen – miként arról Bárany Tibor ÉS-beli kritikája már értekezett –, hogy Márton egy korábbi epikáját, a *Közepes fogorvost* is újírja). Mindkét szöveg egy világegés utáni, kelet-európai család modellértékű pályájának szatirikus-komikus tragédiáját közvetíti. A *Család, életút* a nonszensz költészetet idéző poétikájával, nyelvi idiotizmusával az egyéni halálutak leírását nyújtja, amely a gáz-

kamrától („először elment Kema / elnyelte őt a krema”) egészen a kapcsolatok pusztító légkörén át („mama harminc év alatt / megette papát / majd a papafogytán magát”) a versbeszélő öngyilkosságáig („maradtam én / lassan lenyeltem / az utolsó pohárkány / nitroglicerint”) ívelve „a kelet-európai sors és történelem felfoghatatlan abszurditásának” lenyomata (Szabó Gábor: *Széljegyzetek Petrihez*, Múút könyvek, Miskolc, 2013, 57). A Márton-regény a Porzsoltokat megillető kárterítési procedúra apropóján – ami a nagyváradi gettóban eltűnt Porzsolt Zoltán életvesztése miatt járna a családnak – beszél el egy, a Petri-vershez hasonlatos halálesetekkel, illetve a túlélők traumatizáltságával tarkított, az egyedi életek és halálok banalitását és már-már sablonossá válását bemutató, – Petrit idézve – „Írtó jó” családi sorstörténetet.

Számos áldozattípus megjelenik *A kárpótlásban*. Por Zsolt apai ágán a nagyszülők és legkisebb fiuk, Zoltán – akiről csak annyi tudása van a főhősnek, hogy egy szőke kislány volt – a lágerben vesztették életüket, míg Zoltán nővére, Magda „Birkenauból egy Stuttgart környéki hadiüzembe került, ahol az üzemeltetők nem törekedtek embervesztésig szándékos előidézésére, mert nem akartak új meg új munkaerő betanításával időt vesztegetni, ezért a körülményekhez képest jók voltak a túlélési esélyei. Így tehát túlélte” (11), ahogyan testvére, Por Zsolt édesapja, Porzsolt Árpád is, aki éveket töltött éhségben és betegségben különböző szovjet fogoly- és munkatáborokban, mégis élve tért haza Magyarországra. Magda férjének, Tamásnak a szüleit a nyilasok lőtték bele a Dunába, egyik bátyja aknaszedés közben vesztette életét, másik bátyja pedig egy erőltetett menet tagjaként tarkólovással végezte, nővére munkaszolgálatosként pusztult el. A család másik oldalán, Frank Tivadar, az anya, Frank Sára apja 1943-ban Ukrajnában tífuszban betegedett meg, majd a tífusz terjedését megfékezvén egy barakkban elevenen égett szénén, viszont özvegye, Frankné és Sára túlélte a zsidóüldözést: „az is tény, hogy özvegyét és gyerekkorú lányát 1944 tavaszán a csendőrök nem vitték el a téglagyárba a többi monori zsidóval együtt, hanem kettesben otthon maradhattak. [...] Hogyhogy ők ketten, Frankné és Frank Sára megúszták a deportálást, holott rajtuk kívül senki, de *senki más* nem úszta meg?” (44–48) A regényben Por Zsolt egy olyan közösségben kénytelen felnőni, amely a múltban megésett traumatikus események elhallgattatásába, tabusításába, hazugságaiba burkolózik – akárcsak tette ezt a szocialista államhatalom a vészidőszakról és a zsidókról való közbeszéddel a társadalmi nyilvánosságban –, s ezek az elhazudott történetek megmétélyezik a család egymáshoz fűződő kapcsolatrendszerét. A társas viszonyok toxikus tulajdonságára található egy ironikus-komikus kicsinyítő tükörkép a szövegben. Por Zsolt húga, Vera egy óvatlan pillanatban hipermangánnal szennyezi be a bátyja háziállatait, a zebra dániók által benépesített akváriumot. Miként Vera – akinek születési körülményeit rejtélyes hallgatás övezi a családi legendáriumban, illetve az apa olykor elhatalmasodó agressziója is hozzá köthető – hipermangánnal megmérgezi a halakat, úgy mérgezi a Porzsoltok múltjukra vonatkozó kódösítése a társas érintkezéseket és a miliót.

A regényszereplők számos olyan hallgatásra ítélt, a családi identitást (zsidóságuk) és a genealógiát meghatározó (Vera születési körülményei, Porzsolt Árpád második feleségének eltűnt fia), a kisiklott életutakat eredményező (Frank Sára kényszerházassága Árpáddal, kezelőorvosához fűződő szerelmi afférja, elhatalmasodó depressziója, ön- és közveszélyes viszonya nagymamával, végül pedig öngyilkossága), jellemformáló múltbeli epizódot (az apa családalapítás előtti élete, abúzusainak

pszichológiai magyarázata; az elhurcolt rokonok) vagy dehonesztáló túlélési stratégiát (a nagymama, Frankné felajánlkozása a szovjet „felszabadítóknak”) elhallgatnak Por Zsolt előtt, ami – a szöveg kezdetén, útjára indítva ezzel a fejlődésregény látszólagos haladási irányát – folyamatosan az igazság felkutatására ösztökéli őt: „Sokáig arra gondolt, hogy *joga van tudni*, mi történt [...] Őt az érdekeltte volna, hogy mi történt és miért. Az ő szeme száraz maradt, és ezzel a száraz tekintettel szeretne volna látni a tényeket. Szembe akart nézni magával az eseménnyel, annak okaival és felelőseivel.” (35–37) A citátum – ahogyan arról már két recenzens, Bárány Tibor és Demény Péter is szólt – szintén megidézi egy Petri-vers, a 301-es *parcelláról* egy sorát („Az én szemem száraz. Nézni akarok vele.”), és építi be önnön nyelvi világába. Ezzel – a Petri-líra beszélőjéhez hasonlóan – azt az igényét fogalmazza meg *A kárpótlás* Por Zsoltra vonatkozólag, hogy az illuzórikus ködfátyolokkal beborított, torzításokkal elferdített családtörténet helyett – miként az ideológiai tér maga is az igazság deformitásain legitimálta önmagát és deformálta tovább környezetét – annak kíméletlen múlttapasztalásával szeretne szembenézni, s eltávolodni a Porzsoltoz hazug közzjátékaitól.

A Márton-szövegben a kibeszéletlen, egyetlen családi örökségként hagyományozott traumákon túl – amit ideális körülmények között a családi tűzhely melegének szokás nevezni – tovább diszkreditálja, hogy a Nagymama és Magda erős jelleme, élőlökődő, hatalmaskodó, parazitikus természete még mélyebben rombolja a viszonyokat mintha mindketten a *Közepes fogorvos* nagymamájának derivátumai és újraírásai, illetve a kádár-kori mentalitástörténetet ábrázoló prózák nagyszülőképének, ahol a nagyszülők általában a tradícióhoz való csatakozás gyökereiként funkcionálnak, antitézisei lennének): „Vannak személyek, akiknek jelenléte önmagában is megalázó. Közelségük – pontosabban: közelségük elviselhetetlen kényszere – szégyen és gyalázat. Ernő gyerekkorára ez nyomta rá bélyegét.” (119) Általuk nem a feltétlen szeretet színtereként, hanem a kényszerérintkezések kötelességeként funkcionál a Porzsoltközösség: „Ja, és még azt is mondogatta Nagymama, hogy Ernőnek kötelessége szeretni hűgát. Ez volt a harmadik közös vonás Magda nénivel [...] Nagymama és Nagynéni mindketten azt hitték, hogy létezik ilyen kötelesség, és hogy ők ezt számon kérhetik.” (158) *A kárpótlásban* felrajzolt, Magda és Frankné paternalista családigazgatása (ami tökéletesen figyelmen kívül hagyja az egyes tagok érdekeit) azt a gondoskodóan elnyomó, a saját hazugságaiba belebetegedő politikai-ideológiai környezetet is leképezi, amely a família perszonális kötelékeit ellehetetleníti. Ennek talán az egyik leg-eklatánsabb példája a családapa, Porzsoltoz Árpád diszfunkciós családfőhelyezete. Árpádot „gyámoltalan, már-már pipogya” (12), jellemtelen, meghunyászkodó férfiként jelenetezi a szöveg, aki nem csak a valódi családi emlékezetet, de intellemszerű tudásanyagot sem tud áthagyományozni a fiára: „Egyszer Porzsoltoz Árpád lerajzolta egy vulkán keresztmetszetét, a kráterrel együtt. Ez valóban szép emlék volt, de nem adott útbaigazítást arra nézve, hogy kell-e hinnünk Istenben, pedig Ernő erre lett volna kíváncsi. [...] Árpád pedig elmagyarázta: a tó a benne élő csikóhalakról kapta a nevét. Ez is érdekes volt, de még érdekesebb lett volna tudni: miért vesztettük el a második világháborút, ha egyszer a győztes Szovjetunió a testvérünk? És ha a szovjet katonák az életüket áldozták Magyarország felszabadításáért, akkor miért nem szabadítottak fel az ő apját is? Miért vitték el három évre hadifogságba?” (130) Emellett pedig ő is a paternalista államszocializmus traumatizált gyermeke, aki a feldolgozási folyamatok, a kimondás, a szembenézés helyett maga is csak az elnyomott frusztrációk kiélésére (rendszeres fizikai és verbális bántalmazás), így azok átörökítésére képes: „Árpád is

szolgált és újratermelte a hétköznapi fasizmust, amelynek szülötte volt.”(129) A generációkon továbbgyűrűző, nem kívánt műtesemények örökítési folyamatának olvasható *A kárpótlás* egy humorosan színre vitt párhuzamos szövegpillanata. Ebben a jelenetben a Nagymama által kisajátított ürömi házban Por Zsoltnak Vera és Nagymama után, a használt és koszos vízben kell mosakodnia: „Ernő viszont úgy érezte, hogy az esti mosdástól nem tisztább lesz, hanem piszkosabb. Ekkor fordult meg a fejében először, hogy Nagymama és mások rá akarnak erőltetni valamit, amihez neki semmi köze.” (180) Márton itt a piszkos víz metaforájában összegzi a famíliától örökül kapott generációs traumákat, amiben nem akar ugyan, de kénytelen megmerítkezni a főszereplő.

Márton László egy olyan irányváltással szerveződő bildung-narratívát ír meg a regényben, amely elsőre a ködbe burkolózó múltbeli történések okainak és következményeinek feltárásával a tabuk feloldására vállalkozik Por Zsolt fejlődéstörténetében, azonban a cselekmény előrehaladtával a főszereplő személyiségalakulásának betetőzését a teljeskörű családtkötelék-felszámolásban juttatja nyugvópontra. Az áhagyományozott, transzgenerációs traumák és a hazugságok láncolatából történő kilépés így nem azok megoldásaként, lehetséges beszédtémává válásaként, inkább még mélyebb felejtésbe taszításként, radikális elfordulásként értelmeződik: „Semmi más nem köti össze őket, mint a közös családi név és a felnőttek azon állítása, hogy ők testvérek. Ernő akkor gondolt először arra, hogy őt soha senki nem kérdezte, akar-e Porzsolt Ernő lenni. Innen már csak egy lépés volt annak belátása, hogy: nem. Ő köszöni szépen, de nem kéri ezt az egészet.” (180) Ez a törekvés megmutatkozik Zsolt több cselekedetében is. Abban például, hogy nem tart igényt a Porzsolt Zoltán után őt megillető kártérítési jussra („nem kívánta elfogadni ezt az összeget. Ha ennek a tízszeresét [...] ajánlotta volna fel a hivatal, neki az sem kellett volna”, 10) vagy megszakítja a személyes és bármilyen formájú érintkezést a családtagokkal („megszakít Nagymamával minden kapcsolatot. Nem beszél, és nem találkozik vele többé. Soha többé.”, 189). A névváltoztatás procedúrája is ezt tükrözi: „Családnevét kettévágta, és eredeti keresztnévét eldobta, mondván: márpedig ő nem Ernő.” (8) *A kárpótlás* az eredetileg Porzsolt Ernőként anyakönyvezett névbe iktatott hiátussal Por Zsolt családi identitásának távolodási törekvéseit sűríti bele, míg az Ernő elhagyásával pedig a gyermekeknek „adományozott” anyai örökség lemondását érzékelteti: „Az anya ugyanúgy rajongott Marilyn Monroe-ért, aki alig egy évvel Vera születése előtt halt meg, ahogyan Ernest Hemingwayért is. [...] Amikor Vera nevéhez odabiggyesztette a Marilint, i-vel, nyilván arra gondolhatott, hogy az újszülött ugyanolyan szép és híres lesz, mint az amerikai színésznő. [...] Frank Sára anyyiban következetes volt, hogy előzőleg a fiát is egy híres öngyilkosról nevezte el. Ernest ugyanis agyonlőtte magát.” (76–77) A szöveg Sára névadási gesztusában az akár önhibán kívül megvalósuló traumaátörökítést is megjeleníti: a név determinisztikus, sors történetet befolyásoló tulajdonságát (ami jelen esetben nemcsak a sikert és a tehetséget, hanem az öngyilkosságba menekülést is jelenti) az anya belekódolja a gyermekei életútjába a névválasztásával. A textusban egy vissza-visszatérő, refrénszerűen ismétlődő mondattal („ő, Soha többé.”) szintén Por Zsolt elhatárolódásnak eltökélt szándékát visszhangozza a prózatér. *A kárpótlás* ezzel együtt keretes szerkezetével (az életvesztés ügyének leírása) – ezt Bárány is jelezte kritikájában – mintha egyúttal vissza is vonná, de minimum elbizonytalanítaná a szöveg fejlődésregény-elvű olvasáskonceptióját: ugyanakkor ez azzal is összefügghet,

hogy Por Zsolt elfordulása a családtól nem megoldásként, hanem a felejtés egy másik módozataként jelenik meg a narratívában.

Ha a szövegnek a referencialitáshoz és az előző Márton-epikák poétikájához fűződő kapcsolatát akarjuk feltárni, akkor érdemes megemlíteni, hogy *A kárpótlás* egy olyan textuális világot épít fel, amelynek részese maga az elbeszélő is. A beszélő a történetészövés közben *A Nibelung-ének* fordításán dolgozik, emellett pedig a főszereplő gyermek- és fiatal felnőttkorába több olyan eseményt is beleír, ami saját múltjának fikcionalizált emléktöredéke lehet (a német nyelvórák például felkelthetik ezt a gyanút), illetve a Por Zsolt-elbeszélés folyamatában a koronavírus terjedésének aktuális helyzetéről is tudósít: „Most, amikor idáig jutottam az életvesztés történetével, a járvány visszahúzódóban van. A rendszabályok és korlátozások nagy részét feloldották. Még mindig kötelező maszkot viselni a járműveken és az üzletekben, de újra kinyitottak az éttermek és a strandok.” (50) Az elbeszélő önmagát exponáló fejezetrészei több szemantikai komponens mentén is megközelíthetővé válnak a szövegegészben. Egyfelől jelen esetben Márton a tényszerű és kitalált adatok, események, szereplők dinamikájával nem a Kádár-kor hazugságainak textusbeli realizációját imitálja, a történetbeli események nyelvi modellálását viszi véghez – mint tette ezt akár a *Hamis tanú* narrátorának esetében, mely szövegben az elbeszélő a fikció és a faktum regénybeli összevegyítésével magát is mint hamis tanút vitte színre, esetleg mint a *Két obeliszkben*, ahol a nyelv igazságkritériumai úgy szublimáltak el a textus teréből, hogy az is elhallgatásokat, legendákat, álmokat, csodákat, meséket épített magába –, hanem a ragályos korral, ami a fikcionalizálás szintjén zajlik, folytonosságot teremt a saját környezetét mételező vírus és a Kádár-kor, mikroszinten pedig a Porzsolt család mint fertőző betegség között: „Én is elbizonytalanítom az olvasót, miközben a jelen történet második hullámát újtára bocsátom, elvégre magam sem lehetek biztos benne: vajon az, amiről beszélek, terjedőben lévő ragály, vagy csupán a megszokott, mindennapi élet?” (133) A kor politikai és ideológiai berendezkedése, illetve a kiállhatatlan családi körülmények, a meghamisított személyes és kollektív múlt ugyanúgy eltávolítják egymástól az embereket, s korlátozzák a szubjektumképződés lehetőségeit, miként a pandémia miatti távolságtartás választja szét őket egymástól, vagy a maszkhasználat arctalanítja őket. Márton a betegség metaforikus jelentéskiterjesztésével, a korszakok, szintek összemontírozásával azt a képzetet erősítheti az olvasóban – amire Por Zsolt is rádöbben a narratíva során –, hogy az előző generációk sérelmei, traumái feloldhatatlanok, a jelen idejében is szakadatlan ott kísértenek tovább. Ugyanezt a poétikai funkciót szolgálja, hogy *A kárpótlás* részleges azonosságokat teremt szerző-elbeszélő-főhős között, hiszen ezzel is rávilágít arra, hogy itt valóban egy tipikusnak mondható, a szocializmus hétköznapijainak általános közösségi és személyes sorstörténete kerül bemutatásra, illetve – mint a betegség szemantikai tágulásával – a generációk és életutak közötti temporális folytonosságot konstruálja meg.

Az időnként feltűnő történetmondó alakja egy másik jelentésszűfűgés révén is magyarázható, itt látom kapcsolódni, s egyben *A kárpótlás* kérdéseit, kételyeit megfogalmazódni a kortárs magyar elbeszélő prózák etikai szerepvállalását illetően. A narrátor gyakorta az ő mindenhatóságát, a fikciós világ feletti uralmát demonstrálja: „Én is eltávolodom három lépésnyire attól a férfitől, akivel megtörténtek a most leírandó események. Sőt, a szó átvitt értelmében maszkot is adok rá, vagy legalábbis eltakarom az arca egy részét.” (7) Ehhez az is hozzátartozik, hogy egy ironikus távolságot, ér-

zelmi elhatárolódást törekszik fenntartani az eseményekkel, a szereplőkkel és sorstörténetük tragédiájával szemben: „Én sem szorítok kezet a jelen történet szereplőjével. Magamhoz ölelni pedig végképp nem szeretném.” (50.) Ebben az elbeszélői gesztusban – akárcsak Por Zsolt esetében, még egy hasonlóság kettejük között – szintén a már említett Petri György-vers, a *301-es parcelláról* lírai megszólalójának magatartáseszménye is tükröződhet: „A kegyeletre szarok. Az élőkkel / kellett volna irgalmasnak lenni / (élni hagyni őket). Most már késő. / A halál ellen nincsen remedium: / özvegyeknek, árváknak, nemzeteknek / nincs jóvátétel. Nem érdekelnek / a hőhérsegédek megkésétt könnyei. / Az én szemem száraz. Nézni akarok vele.” Itt megítélésem szerint érdemes volt hosszabban idézni a Petri-szöveget, ugyanis izgalmasan lép vele párbeszédbe Márton epikája. Mintha a *301-es parcelláról* című vers idézett versszakait szegezné neki az irodalom politikai-társadalmi funkciójának. Petrinél a lírai megszólaló az objektív-tárgyilagos tisztánlátás pozícióját (az ideológiai elkenések tiszta formátumú érzékelése), a halálesetek utólagos *kárpótlásának* illúzióját jelzi, illetve a cinkos részvételtől, az áldozatokkal vállalható érzelmi sorsközösség hamis délibábjáról és a feljűk tanúsított részvétel etikai odafordulásáról rántja le a leplet. Mindezzel úgy lép párbeszédbe a regény, hogy a narrátor alakja a Petri-versbeszélő megalkuvást nem ismerő, objektív-tárgyilagos stílusában, egy mesterkélt, pátoszos érzelmi kapcsolatot mellőző (az elbeszélő világtól elhatárolódott) magatartáseszménnyel kívánja elbeszélni Por Zsolt családi elszakadásának történetét. A *kárpótlás* megírásával a narrátor – akár hőse – egy irányváltásokkal szerveződő bildungsroman szereplőjévé válik. Felismeri, hogy az áldozatok halálesetével, a traumatikus tapasztalatokkal szemben a *kárpótlás* mint nyelvi jóvátétel talán haszontalan elbeszélői törekvés, illuzórikus etikai odafordulás csupán („A halál ellen nincsen remedium.”), mégis a Porzsoltok áldozatnarratívájának megírásával, *A kárpótlás* cím alatt összefogott szövegtérrel a nyelv performativitása maga hozza létre etikai-érzelmi involválódását. Ezt a folyamatot látom tükröződni a narratori törekvések váltoásfolyamataiban: a cselekmény során egyre kevésbé tudja tartani ironikusan eltávolított pozícióját a fikciós világgal szemben: „Ezek után úgy döntöttem: én is beadom az elbeszélésünk hősének a védőoltást. Nem a jelenleg pusztító járvány ellen, hanem a négy és fél évtizeddel ezelőtti fenyegető boldogtalanság és szerencsétlen sors ellen.” (102) A Por Zsoltnak beadott védőoltással – ami egy kiegyensúlyozott családi életet jelent feleségével, Évikével és három gyermekükkel – egy etikai jóvátételt hajt végre a történetmondó: a narratíva megalkotásával végül mégis egy nyelvi *kárpótlást* kíván adni elfuserált gyermekkoráért cserébe: „élete utóbbi kétharmada kárpótlás volt az előző egyharmadáért.” (109) A narrátor fejlődéstörténetének dinamikáját az szervezi, hogy a Petri-szöveg magatartáskövetése teljes mértékben tarthatatlan, hiszen etikai-érzelmi belekeveredés megy végbe a narráció során (ezt szintén magyarázhatja: a szerző-beszélő-főhős közötti analógiák is a távolság hiányát közvetítik), de a későbbiekben azt is belátja, hogy az általa felállított nyelvi univerzum talán nem képes beteljesíteni a feladatát: „Attól félek, hogy a hőszám nem tudom kifizetni a kárpótlást, amely az egykori szőke kisfiú életvesztése miatt jár neki.” (162) Megítélésem szerint a regény kétélű zárómondata („Önök már nem jár semmi.”, 199) – a főszereplő családból történő kilépési kísérletének sikerességét is magába foglalva – azt hivatott kritikai élel jelezni, hogy az irodalmi művek újonnan hangoztatott társadalmi-politikai funkciója, emancipatorikus ethosza talán nem tudja az elhunytakkal, az elhurcoltakkal, a károsultakkal szembeni etikai feladatát beteljesíteni („özvegyeknek, árváknak, nemzeteknek / nincs jóvátétel”). Ugyanakkor *A kárpótlás*ként

elnevezett textus, ezáltal kijelölve annak poétikai funkcióját, a nyelv performatív ereje által: a narráció során kimondódnak, felszínre buknak, esetleg az olvasóban megokolódnak az elhallgatott múlt lehetséges traumái, sérelmei; az elfuserált életutak magyarázatra lelnek; az áldozat-narratíva elbeszélése végül szabotálva a távolságtartást – saját határtapasztalatát felismerve, talán csak ábránd a nyelvileg véghez vitt jóvátétel – mégis létrehozza az áldozatok iránt tanúsított etikai odafordulást.

A szöveg tehát jelzi, hogy a mintaként állított *301-es parcelláról* eszményi viselkedésmódja követhetetlen („A kegyeletre szarok.”), ennek ellenére megtalálja egy más módját a Petri-líra továbbírásának: a *Család, életút* abszurdba hajló, ironikus-parodisztikus nyelvhasználatával, az irodalmi eticitás korlátoltságát felismerve – ezzel elkerülve a Petri által említett hazug részvételpozíciót – egy autentikus formáját találja meg a kelet-európai trauma-narratíva beszédmódjai között. Egy elvontabb gondolatsémával azt is mondhatjuk, a narrátor és Por Zsolt bildung-története ellentétes módon megy végbe: míg a főhős végül elfordul a traumatikus családi közegtől egyetlen lehetséges módozatát megtalálva annak megszakítására, Márton író-narrátora *A kárpótlás* című regényével – beleírva magát a diskurzusba – sikeres nyelvi kifejezésmódot talál a kortárs magyar irodalom uralkodó trauma-tendenciái között.

Még ha Márton László legfrissebb munkája minden pozitívuma és a szöveg rétegzettségére ellenére sem ér fel az életmű csúcsteljesítményeihez (mondjuk a *Jacob Wunschwitz igaz történetéhez* vagy az *Árnyas főutcához*), a *Kárpótlás* – akár írói ujjgyakorlatnak is tekinthető rövidegével – egy rendkívül szórakoztató története a Kádárkori áldozatok „Írtó jó” tragédiájának.

OLÁH ANDRÁS

„Bibliapóker”

VISKY ANDRÁS: KITELEPÍTÉS

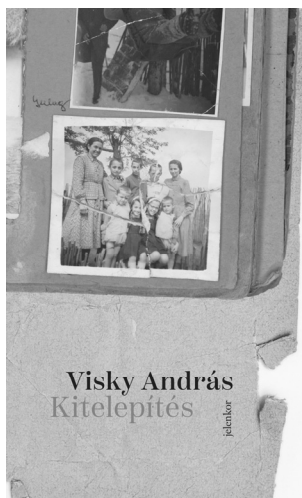
Az élet mindannyiunk számára teremt kihívásokat. *Visky András*nak azonban már kisgyerekként töményen jutott a kemény próbákból. Épp csak rányitotta szemét a világra, amikor az édesapját bebörtönözték, a családot pedig kitelepítették a Duna-delta egyik lágerébe. Ennek a kegyetlen és embertelen korszaknak az emlékeit vetette papírra legújabb regényében. De a könyv nem csupán a kommunista diktatúra könyörtelen időszakába enged bepillantást – amikor a hatalom célja a rendszerrel szemben kritikát megfogalmazók megfélemlítése, zsarolása, megtörése, sárba taposása, behódolásra kényszerítése volt –, hanem az olvasó elé táruló történetfoszlányokból az is kiderül, hogy a kismizettek, a lágerbe kényszerítettek a hatalom minden igyekezete ellenére tudtak emberként viselkedni, segítséget nyújtani, emberséget varázsolni abba a szörnyűségbe, ami körülvette őket.

A mű valós eseményeket megörökítő családregény. Egy édesanya és a hét gyermek több éven át tartó gyötrelmeivel szembesíti a szerző az olvasót. Mindezt a legifjabb szereplő szemével láttatva. A világot még épp csak tanuló, megismerni vágyó, ugyanakkor folytonos odafigyelést és támogatást igénylő kislány leegyszerűsített világlátása – a tapasztaltakból levont következtetései – adják a regény szívszorító, s mégis gyönyörködtető üzenetét, miszerint érdemes embernek maradni, még ha valakik emberi mivoltodból kivetkőztetni akarnak is bármi áron.

Egy mai szemmel szinte már elképzelhetetlen polkijárásról van szó, amit lecsupaszítva így jellemez *Visky András*: *„beleszülettem a fogságba a hetedik és utolsó gyermek eltökéltségével, foglyok tanítottak meg járni, nézni, beszélni, a jelekből olvasni és a némaságba menekülni”*.

A kulcsszereplő látszólag a gyermekeiért küzdő fiatal anya, akinek kezdetben egyetlen segítőtje akad: a kitelepített családhoz önként csatlakozó szolgálóleány, Nényu. De mankóként ott van a kezében a Biblia, amelyből minden áldott nap felolvass. Ezek a bibliai

Jelenkor Kiadó
Budapest, 2023
439 oldal, 4599 Ft

tiszatáj

történetek adják az elbeszélés keretét, s egyben azt a megtartó erőt is, amely lehetővé teszi, hogy ezt a földi poklot emberi mivoltukat megőrizve tudják végig járni.

Ugyanakkor, ha fizikai valóságában nem is, de tudatukban folyamatosan jelen van az apa, akinek hiányát a Biblia soraival és az elővarázsolt emlékekkel – apatörténetekkel – igyekeznek pótolni, és ily módon megidézve maguk közé ültetni, jelenvalóvá tenni.

A Biblia fontos kapaszkodót jelent. A krisztusi tanítások, a megértésre való törekvés, a belátás sokat enyhít a kiszolgáltatottságon, hiszen világossá teszi, hogy a megalázottság csak a szeretet és a bizalom megtartóerejével élhető túl. Ha tudnak egymásra támaszkodni. Ehhez a gyerekek anyaféltése, összetartása, egymásért való kiállása nyújt biztosítékot. És persze nélkülözhetetlen a velük sorsközösségben élő lágerlakók támogató együttműködése is.

A történet minden egyes fejezete voltaképpen párbeszéd Istennel. Ugyanakkor *perbeszéd* is. Feleselés. Vita. Igazságkeresés. A gyermeki szem mindenre nyitott, mindenre felfigyel. És a gyermek kendőzetlen őszinteséggel kérdez is. Firtatja például azt is, hogy amennyiben igaz az a tétel, miszerint a világot Isten alkotta, s hogy a kommunisták nem hisznek Istenben – vajon ki teremtette a kommunistákat? A válasz persze fájó: az ember. Mert a világban történő bűnökért kizárólag az ember a felelős.

A történetben fontos szerepük van a jelképeknek, a gesztusoknak. A 22 évre elítélt férj a bírósági döntés után átadja a jegygyűrűjét a felségének. Ezzel mintegy a családban betöltött szerepét is átruházza hitvesére. Innentől kezdve az anya kettős minőségben küzd a családért. S ha megbicsaklik is a hite, mindig akad valami, amiből erőt meríthet. Például amikor egy kilátástalannak tűnő pillanatban Domnica nővér találkozik szervez egy rabbal, aki a börtönéveiben egyszer közös cellában volt elhelyezve a férjével, nyomban megerősödik benne az elhatározás, hogy nem engedi el hitesurát, nem mond le róla, harcolni fog érte (és a gyermekeiért), míg van benne Lélek. De a megpróbáltatások sűrűjében edződő gyermekeiből is tud erőt meríteni, hiszen lehetőségeikhez mérten ők is igyekeznek megtenni mindent a fájdalom enyhítéséért. Az elsőszülött fiú, Ferenc például megtiltja a kicsinyeknek a pityergést – hogy ezzel is óvja a fizikailag és pszichésen is gyengülő édesanyját.

Ha akadnak is depressziós pillanatok, a regény azt sugallja, hogy ebben a nietzsche-i örületben semmiképp sem engedhető meg, hogy kihaljon az ember mögül Isten. Még akkor sem, ha néhol „*az isten szó egyszerű munkaköri leírás*”-sá egyszerűsödik. Az ember tehát Istenért is felelősséggel tartozik. Ahogy önnön megmaradásáért is.

Megrendítő a történetet elbeszélő kisgyerek – András – vallomása: „*az apa szóról a börtön jut eszembe, a börtönt jól el tudom képzelni, pedig sem a saját apámat, sem pedig börtönt nem láttam soha, magam előtt látom mégis, lehet, hogy egyszerűen csak azért, mert ezzel a tudással születünk és a börtön eleve bennünk van, mindenkiben*”.

De hogyan lehet a börtönben szabadságra lelteni? Hogyan lehet a lágerélet minden napjait szabadsággá átkonvertálni? Mi a szabadság? Mi az otthon? A gyermeki lélek ezekre a kérdésekre is választ talál.

A súlyosan beteg anya már-már feladja a küzdelmet („*Urunk, már nem téged tartunk hajlékunknak, vége, szabad vagy, volt, ahogy volt, de most már maradjunk a tényeknél, hajléktalanokká lettünk (...) és hajléktalanná lettél te is, szegény-szegény Isten*”), de a szeretet a halottasházból is visszahozza az élők közé. Bebizonyosodik, hogy „*a gyöngék mindig a legerősebbek*”.

Az már csak egy újabb érzelmi csavar, hogy az anya kimentésében segédkező román lágerlakó (Nadia) mindössze egyetlen mondatot tud magyarul, amit még a csíkszeredai börtönben tanult: *„ember küzdj, és bízva bízzál”*.

Visky András könyve az élni akarás regénye. Igazi lélekpróba: megrendítő és döbbenetes történet egy családról, amely kiszolgáltatottságában és megalázottságában is a szeretetből meríti a megtartó erőt. Ugyanakkor pókerjáték is. A tét magas, a szereplők lapot kérnek, s a parti végén valaki majd újra oszt. De azt, hogy a nyereményt ki viszi el, az olvasó döntheti el.

A könyv nemcsak tartalmilag épül a Bibliára, hanem formai szempontból is hasonlít hozzá. Minden fejezet zárójeles címet kap, és számozott bekezdéseket tartalmaz. Minden szakasz kisbetűvel kezdődik, és a szövegrészek végén nincsen pont, ami a folyamatosságot és a gondolatsorok egymásba kapcsolódását jelzi, s azt, hogy a gondolat sohasem lezárt.

Szívszorító, beszürkülő hétköznapijainkban is hitet adó könyvet tett az olvasó elé Visky András. Kirángat ebből az elgépiesedő világból, megmutatja, mi az élet, s mit jelenthet az egymásra figyelés és a szeretet.

Mondhatnánk, hogy az író mázlista: nem kell témák után kutatnia egy regény megírásához, hiszen nyakába zúdította a történelem. De be kell látnunk, hogy a megélt valóság súlyos teher is, amit évtizedekig cipelt. Fájdalmas emlékek, nehezen gyógyuló sebek. Ugyanakkor kiviláglik a szövegből valami mitikus sorsszerűség is, amit a szerző a következőképpen fogalmaz meg: *„anyánk naponkénti fölolvasásai a Szentírásból beigazolódtak az utolsó betűig”*. Miként törvényszerűnek tűnik az is, hogy ennek a regénynek meg kellett születnie.

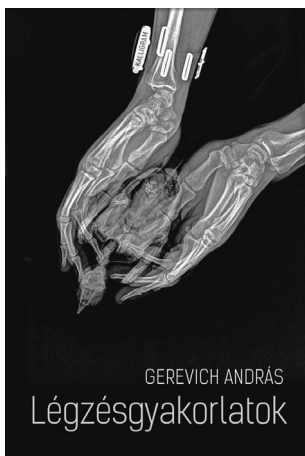
KOLOZSI BLANKA

„a szabad ég fogságában”

GEREVICH ANDRÁS: LÉGZÉSGYAKORLATOK

A Gerevich-líra recepciójában a második, *Férfiak* című kötetből kezdve meghatározó interpretációs irányt jelent a férfiszerelem és a meleg identitás hangsúlyos szerepének tematizálása. Az Alföld-díjas költő és műfordító költészetében ez a tematikus elem egyszerre jelent nyelvi-poétikai kihívást és kulturális kérdést a magyar irodalmi hagyomány és a magyar társadalmi-politikai helyzet kontextusában. A folyamatosan alakuló, több tényezőtől felépülő és találkozásokban, érintkezésekben létrejövő én-alakzatként értett identitásra irányuló költői figyelem számára a nemiség és a testiség mellett fontos vonatkozási pontot jelent a származás, a szülőföld, a gyermekkor, a költővé válás és a különböző országokban való tartózkodás tapasztalata, amelynek révén szokás e lírához – odüsszeuszi párhuzamként – az otthontalanság és az állandó úton levés képzetét is társítani. Mindezek az elemek a költő ötödik, *Légzésgyakorlatok* című kötetében is megjelennek, azonban a hangsúly elsősorban arra a kérdésre tevődik, hogy az ént megtapasztalhatóvá tevő érintkezések és találkozások milyen viszonyulásmódok és átviteli mozgások révén szerveződnek. Ebben a vonatkozásban kiemelt szereppel bír a kötetnek a kortárs líra egyik hangsúlyos tendenciáját képező bio-, öko- és testpoétikai irányultsága, az a szempont, hogy a testi érzékelés és az ezzel kölcsönös viszonyban álló nyelv hogyan formálja az emberi tapasztalás és megértés közeget.

Kalligram Kiadó
Budapest, 2022
54 oldal, 2500 Ft

A kötet olvasásának egyik visszatérő tapasztalata a benne megjelenő motivikus elemek és retorikai alakzatok amialens volta. Hasonlóképpen működik maga a borító is, amelynek fedelein egy-egy röntgenkép található egy törött szárnyú galambról és az őt tartó emberi kézről: az elülső oldalon a kéz a madár köré zárul, míg a hátsó fedélen a kéz kitarja a madár szárnyait – a szárnybontás mechanikusságának ténye azonban a röntgen-technikából adódóan közvetlenül nem észlelhető. (A borítóképre vonatkozó információkért a röntgenkép egyik készítőjének, Szalai Dánielnek tartozom

2023. április–május

köszönettel.) A borító oldalait egymás mellé helyezve egy olyan képsorozat jön létre ilyen módon, amelyet a tekintet mozgásának irányától függően lehet elengedésként és bezárásként (vagy e kettő folyamatos ismétlődéseként) is értelmezni. Ugyancsak egyfajta ambivalencia fedezhető fel abban a mozzanatban, hogy míg a madarat tartó kéz esetében felvethető az oltalmazás és a védelmezés gesztusa – akár Tandori Dezső *A Semmi Kéz* című versét is megidézve –, addig a röntgen képalkotó eljárása az orvosi tekintet átvilágító működésének metaforájává válik, amelyben a gyógyítás szándéka mellett a lecsupaszítás, az elemeire bontás és az intimitástól, az elrejtőzés szabadságától való megfosztás aspektusa is megjelenik. Az orvosi tekintetnek és a tudományos nyelvnek az emberi megértésben betöltött szerepét a kötet *Légzésgyakorlat* című verse is – leginkább affirmatív módon – tematizálja: a légzés során az emberi testben lejátszódó folyamatok az orvosi nyelv megidézésével az orvostudomány állításainak aforizmatikus közvetítésében válnak leírhatóvá („A tüdőben, mint laborban megy végbe / a szabad ég és a véred közötti gázcserre, / folyamatosan megújuló anyag vagy, / szénláncok kibogozhatatlan labirintusa, / azzal, hogy élsz, folyton újjászületsz.”), a külvilággal való összeköttetés révén egy olyasfajta tranzakcióként, amely a kint és a bent pólusainak folyamatos felcserélődését, következképp az „én” tartományának ismétlődő kiüresedését, feltöltődését és elemeinek átrendeződését viszi színre („Pulzálának nyakadon az erek, / átalakulnak a molekulák, mint a vágyak, / és ahogy kiengeded, mintha lebegnél, / üres leszel. Csukott szemmel nézed / az eget, érzed a belül cikázó madarakat.”) Ezzel párhuzamosan a szabadverses tördelés, illetve a be- és kilégzés repetitív ritmusára építő versbeszéd révén a vers egy olyan légzésgyakorlatként is olvasható (alkalmazható?), amely egy, a test szenzoros működésének megfigyelését és leírását lehetővé tevő meditatív állapotot eredményez.

A folyamatos átalakulás, valamint a ki- és beáramló levegő körkörös, nyugvópont nélküli mozgásának középpontba helyezésével hozható összefüggésbe a kötetnek azon szembevetendő vonása is, hogy a korábbi kötetektől eltérően nem tagolódik önálló ciklusokra, annak ellenére, hogy maga a versanyag – elsősorban tematikai szempontból – nem tekinthető homogénnek. Mindez nem jelenti ugyanakkor a szerkesztési elvek hiányát, a versek elrendezése egy olyasfajta bejárható ívet követ, amely nem szigorú értelemben vett tematikus elkülönülésekben, hanem hangsúlyeltolódásokban és szinte észrevétlen átmenetekben ragadható meg. A jellemző képalkotás és a figuratív nyelvhasználat révén fluiddá váló testi, térbeli és ontológiai határok mentén létrejövő átlépések, átjárások és átalakulások színre vitelével a kötet első versei bevezetnek a kötet világába és vállalásába, s ezt követi azon versek csoportja, amelyekben kirajzolóódik egy felnövéstörténet narratívája a gyerekkor, a testi szerelem, a költővé válás és a család szétszóródásának a korábbi kötetekből is ismert elemeivel – miközben ez utóbbi sem jelent végleges eltávolodást a tárgyakhoz, terekhez és emberekhez kötődő emlékezet és gyászmunka sajátos otthonosságtapasztalata révén. A költővé válás és a költői lét témája két hangsúlyos szövegalkotó elemmel kerül szorosabb összefüggésbe. Egyfelől – a költés szó szemantikai és etimológiai bázisának irodalmi hagyományára építve, és már a borítókép által is kitüntetett szerephez juttatva – a madarak válnak a versalkotás metaforáivá: a *Gyerekkor* című versben a szárnyak és a szavak közötti átviteli mozgásra épül a szárnybontogatásnak költői próbálkozásként való értelmezése, a *Tavas* című versben pedig a tojás (mint a madár „létének mása”) kipréseléséhez szükséges erőfeszítés kerül párhuzamba a nyelvi formaadás „kemény munkájával”, s

mindez egy szerelmi együttlét jelenetébe ágyazódik, az önmagát megszólító versbeszélőnek a másikkal és a másiban való kiteljesedés vágyával. Másfelől ehhez kapcsolódik azoknak a verseknek a csoportja, amelyek valamely még élő vagy már nem élő költő- és íróársnak (Pilinszky János, Rogi Wieg, Kántor Péter, Marno János, Nádasy Ádám, Nadas Péter) címezve vagy akár az ő hangjukat és költői gondolkodásmódjukat hol több, hol kevesebb sikerrel imitálva szerveződnek. A kötet utolsó nagyobb egységében olvasható versek pedig az ökológiai és földtörténeti perspektívát előtérbe helyezve bizonyos tájlemek, természeti képződmények, valamint geológiai és asztromómiai jelenségek mentén értelmezik a testi érzékelés működését.

Az egymásba folyó áramlás, a külvilággal való szoros összefonódás, valamint az összefonódásban létrejövő körkörös átalakulás képzete ellenére a kötet versei nem a harmonikus együttelés idilli világának körvonalait rajzolják meg. Az egyes versek visszatérő eljárása ugyanis, hogy azok a címmel és/vagy az első sorokkal olyan vershelyzeteket hoznak létre, amelyek hagyományosan a gondtalan idill terének költői megalkotásához kötődnek, majd ezt követően ellentétes minőségű képek töltik fel ezeket a vershelyzeteket, ahogyan az például a kötetnyitó *Határok* című versben is olvasható: „Kihevertünk a strandra, a meleg homok / simogatott, a kék ég nyugalma ölelt, / mint elűtött rókatetemet az esti szellő.”. Ez a fajta poétikai eljárás – amely leginkább a színkeverés technikájával rokonítható – már a korábbi kötetekben is megjelenik. Az első kötet (*Átadom a pórázt*, 1997) *Locus amoenus* című verse például olyan módon játssza ki az előzetes olvasói elvárásokat, hogy a címben megjelölt, az irodalmi ábrázolást tekintve meghatározott tér- és hangulatelemekkel rendelkező „kellemes hely” megalkotása helyett egymásnak ellentmondó szemantikai elemeket és képeket rendez sajátos egységbe („Mennyi tett és energia utáni kosz / mintázza falait, milyen idegen veled / a hiányod, az érted hordott gyász. / Bár testemben még ver az ágy rugózása.”). Az új kötet egyik verse pedig *Arcadiát* nevezi meg címében, s ennek a gazdag értelmezési és ábrázolási hagyománnyal rendelkező tájnak az antropomorfizálása révén annak belátása mutatkozik meg a versben, hogy az időtlen, a történelem mozgásától független, idilli vidék koncepciója illuzórikus, a föld képes elhasználni és lakhatatlanná válni, s így szükségszerűvé válik annak önnön testéből való kilépése mint végső átalakulás. A korábban már említett *Gyerekkor* című vers ugyancsak ambivalens elemekből tevődik össze, az egyes madaraknak a versben felvonultatott kavalkádjá ugyanis minden esetben kiegészül ezeknek az élőlényeknek a szűkös, elégtelen életkörülményeivel, veszteségeivel: a gerlepár tojásai szétloccsannak az aszfalton, a házmester tyúkjai a lebetonozott udvaron kapirgálnak, s ha a nimfapapagájt a jelzőben rejlő antik utalással hozzuk összefüggésbe, az elszökött papagáj csalogatása és befogásának vágya néhány ovidiusi jelenetet is felidéz az isteni erőszakról.

A színkeverésnek mint különböző minőségek ötvözésére és elegyítésére szolgáló képzőművészeti eljárásnak az interpretációba való beemelését egyfelől a kötetzáró *Sikertelenül Bacon nyomában* című vers teheti indokolttá. Ebben a szövegben a huszadik századi festő technikájának poétikai önreflexióként való vizsgálata és alkalmazása szempontjából a sikerületlenséget éppen a végső elkeveredés, a különböző színek egybeolvasása jelenti, mivel az egy egyszínű, homogén masszát hoz létre, amely nélküli a belső sokszínűséget, széttartást és ambivalenciát, a képet alkotó egyedi – mert testi és emocionális meghatározottságú – vonások kontúrjait. A párhuzamot másfelől a víz közegének, halmazállapot-változásainak és figurativitásának kiemelt szerepe is indokolhatja, minthogy a különböző típusú határok képlékenységének és fluiditásának

megmutatását célul kitűző kötet több versében is az átváltozás valamilyen folyékony halmazállapotú közeghez, illetve médiumhoz kötődik, miközben a víz változékony jellege is rendszeresen előtérbe kerül a párolgás, a lecsapódás, az olvadás és a feloldódás visszatérő képeivel. A korábbi kötetekhez hasonlóan a természeti képződmények és az emberi test közös nyelvi nevezőre hozása is alapvető retorikai eljárása a kötetnek, aminek következtében az egyes versek gyakran e kétféle ontológiai régió egymásra rétegződése köré szerveződnek, s a kötetben feltűnően sokszor szereplő hasonlat alakzata is e nyelvi rétegzés egyik retorikai eszközének tekinthető. A *Piros víz* című versben például a sajátos színű finnországi tóban való úszás először mint magzatvízben való (újja)születésélmény inszcenírozódik, majd a partok távolodása a méh tágalásaként jelenik meg, s válik a világűr hasonlítottjává, hogy végül a többszörös közvetítés révén megnyitott mennybolt alatt a tó először temetővé, majd alvó testté alakuljon, feloldva egymásban a szerelmes együttlét és a halál képzetkörének a versben végigvitt kódjait.

A víz motívumához és a már jellemzett színkeveréses technikához kötődik a kötet azon gyakran ismétlődő képe is, amelyben valamilyen folyékony anyag (vér, kakaó, infúziós oldat) kerül a vízbe, amiben aztán szétterjedve feloldódik. Ehhez a látványhoz és ehhez a mozgáshoz többféle jelentéstartalom is kapcsolódik, ilyen például az életből a halálba történő, voltaképpen megörökíthetetlen átmenet. A *Határok* című vers első egységének első versszaka egy izzadságcsepp útját követi végig a testen – aminek kanyargós menetét a sor végi áthajlások teszik érzékletessé –, míg meg nem érkezik a test gyűjtőmedencéjeként funkcionáló köldökhöz. Az ezt követő versszak pedig egy fekete esővízzel teli bányató és annak elhagyatott vidéke köré épül, hogy e két versszak képi anyagát és belső dinamikáját egybefogja az „Elfolyt a határ test és föld között.” sor, s ennek következtében a záró versszak elhagyatottság-, temető- és halálképzete már mindkettőre, a testre és a tájra is vonatkoztatható: „Belepte végül az avar, a sár, a por, a homok, / névtelen sírkövek erdeje, faragott márvány, / kopjafák, rozsdás vaskeresztek, művirágok – / átcsöpögött az élet a halálba, lassan, / intravénás zacskóból a sós oldatot / az ereken át pumpálta a szív a túlvilágba, / tengerré nőtt, ahol delfinekkal úsztunk az égbe, / a felhőkön át a bolygóig.” Míg a vers első versszakai tehát az egy pontba gyűjtés mozgásait vitték színre, az utolsó egység éppen a kitágítás mértékének fokozatos növelését valósítja meg, s ebben az összefüggésben a vérkeringésbe juttatott oldat felszívásának és kipumpálásának mozzanatában a szív egyfelől mint gyűjtőlencse, másfelől pedig mint szórólencse lép működésbe, s a korábbi kötetek motívumhasználatának ismeretében indokoltá válik e poétikai megoldásnak a homokóra működési mechanizmusával való rokonítása. Az ugyancsak sokféle jelentésréteggel és poétikai funkcióval bíró időmérő szerkezet explicit módon is megjelenik a kötet *Reggel* című versében, amely a földtörténeti perspektívát megnyitó versek csoportjába tartozik (a *Földemlék* című vers és a tudományos nyelvhasználat bizonyos elemeinek beemelése ebben a vonatkozásban allúzió lehet Nemes Nagy Ágnes *A Föld emlékei* című gyűjteményes kötetére, és magára a Nemes Nagy-írára is): ebben a versben az apokaliptikus atmoszférát a jelen tárgyi kultúrájának naturális, csillagászati és zenei elemekkel való keveredése teremti meg, miközben az első tagmondat anaforikus ismétlődése a következő versszakokban („Megállt az idő ma reggel”) a világvége-vízió mellett a karantén alatt megváltozott időszámítás képzetét is előhívhatja az olvasóban, amelyet a harmadik versszak „megvakartam a vakcina gyulladt helyét” sora és a kötet egy korábbi, *Pandémia* című versének időfogalma és

jövőképe is alátámasztani látszik („Lélegzetről lélegzetre telt el az év.”; „Nem lesz más az utolsó vacsorádon, / csak kihűlt virsli, szottyant sültkrumpli, / langyos, avas, keserű, paprikás zsír”). Ebből adódóan a homokóra motívuma is értelmezhető komikus elemként a mérete („kis műanyag homokóra”) és a neki tulajdonított funkció („újra bekapcsoltam örökre az időt”) közti ellentmondás értelmében.

Az emberi testben a külvilággal való érintkezés során lejátszódó folyamatok megértése és megjelenítése szempontjából két, egymástól nagy mértékben eltérő közelítésmód és nyelvhasználat körvonalazódik a versekben. Ezek egyike a korábbi kötetekből is ismert érzeki, a saját és a másik testének közvetlen megtapasztalásán alapuló megismerésmód, amelynek révén nagyon gyakran az erotikum és a szerelmes beszéd kódjai szervezik ezeket a verseket, szabad átjárást biztosítva az emberi, az állati és a földrajzi metaforák között. A *Csapzott Föld* című versben az intim szerelmi együttlét egy nyüzsgő erdei jelenetbe ágyazódva jelenik meg, aminek természeti közege és álvilága azonban nem keretként vagy díszletként funkcionál, hanem magának az egyesülési aktusnak a nyelvivé válik („A teste frissen ázott föld, fekete humusz. / A kezem az izgalomtól izgága, / szimatol és matat, éhes mormota.”; „Bepiszkol, amikor hozzám simul, / félnék, mint a suta őz, pislog, remeg / az ajka, ahogy mosolyogni próbál.”; „beárad a zsenge fény, / a meleg játszik a hideggel, kis cinkék, / nyelvét mélyen füled odújába dugja.”), s mindez összefüggésbe hozható azzal, hogy e kötetben az alanyiságra és az identitásra vonatkozó kérdések valamelyest háttérbe húzódnak és az elszemélytelenedés formái kerülnek előtérbe. A másik megismerésmód és nyelvhasználat a már korábban is jelzett tudományos regiszterrel hozható összefüggésbe, a modern tudományok eredményeinek felhasználása és leíró nyelvének beemelése akár Borbély Szilárd *Halotti Pompájának* második könyvéhez is közelíthetné e költői működést, noha Gerevich versei kevésbé alakítanak ki reflexív viszonyt a megidézett tudásformákkal, ezek történetiségével és diszkurzív szerveződésével. Jellegzőbb ehelyett azok magyarázó célzatú alkalmazása, olykor poentírozva vagy akár a profanizáló humor felé közelítve ezeket a leíró jellegű szakaszokat, mint például a már említett *Földemlék* című versben („Salátát és almás rétest eszel, / beépül a testedbe sokmilliárd fényév.”), de legtöbbször atmoszférateremtő metaforikus elemekként funkcionálnak a beemelt biológiai, földrajzi és csillagászati jelenségek: „mert holnap már bomló mókustetem leszel, / csillogó gyémánt fogaid sorra kirügyeznek, / a napviharban virágba borulsz.” (*Hamubogyók a tóparton*)

A tudományos ismeretek magyarázó ereje elsősorban az állandó, körforgásszerű átalakulás, illetve a folyamatos ki- és beáramlás képzetével hozható összefüggésbe, s a kötetvégi versekben mindez kiegészül ezeknek a jelenségeknek az időbeli vetületével. A kétféle megismerésmód ilyen értelemben összeegyeztethetőnek tűnik ebben a kötetben, a versek nem mozdulnak el a beemelt tudásformáktól sem a testiség, sem pedig a nyelviség másfajta tapasztalatára építve, s ezáltal akár termékeny feszültséget létesítve a különböző megértési módzatok és nyelvhasználati kódok között. A feszültség és a belső szétartás a már említett módon leginkább az egyes szövegek képalkotásában jelenik meg a különböző, olykor ellentétes minőségek egymás mellé helyezésével, sokszor az olvasói elvárásokat is kijátszva, ahogyan e versek rétegzettsége is legtöbbször a különböző szintek – általában az emberi test és egy természeti képződmény – egymásra vetítésével, egymásba ágyazásával jön létre. Érdemes kiemelni a magyar származású holland költő, Rogi Wieg emlékére írott verset, a kötet talán

egyik legerősebb darabját, amely az orvosi nyelv beemelésével, de az eutanázia explicit megnevezése nélkül közvetít erről a halálnemről, úgy, hogy a figuratív szinten végbemenő átalakulások révén a végesség tükrében végül maga az emberi élet válik értelmezhetővé a halálba tartó átviteli mozgásként, az emberi test nyelvi jellé („Te”) válásának folyamataként:

Testedben a gyógyszer-molekulák
úgy keringtek, mint a tengerekben
a halak és delfinek, mint a gondolatok,
míg összeálltak verssé.
Feloldódott benned a kémia, mint
egy gyerek kanaláról csöpögтетett
kakaó a tenger sós vizében.
Egyetlen injekcióban adták be neked a halált.
Ha majd visszahúzódnak a tengerek,
a sziklák helyett szavak bújnak elő.
Az emberekből csak a betűk maradnak.
Halálod metaforája vagy.

A medikalizált halál egy másik jellegzetes képének tekinthető az a találmányos költői megoldás is, amelyben a kéken és vörösen villogó mentőautó néma alakja az alvilági révész, „Kháron diszkóhajójaként” tűnik fel az éjszakában, ilyen módon a történeti, kulturális és episztemológiai különbség mellett a funkció hasonlóságát is érzékeltetve (*Cartolina*). A kötetnek több más verse is a halál köré épül, ahogyan az ábrázolt vidékekre és emberi testekre is legtöbbször a leépülés és a bomlás formái jellemzők. A bomlás képei mellett a másik meghatározó jegye a kötet világának a szűkösség tapasztalata: a Földön kívüli életet kereső űrhajók, a fegyveres katonák és a megfigyelő kamerák jelenlétében a biztonság és a félelem fogalmi körvonalait veszítik, s a korábban beütemezett légzőgyakorlat maga is másfajta funkciót nyer, miközben a tágasság élménye kizárólag a feloldódásokban, a másikkal való egyesülésekben válik megtapasztalhatóvá, legyen szó egy másik emberrel való intimitásról vagy a tájjal való egyesülésről. A Gerevich-líra ilyen módon, noha képalkotó eljárásaiban, illetve motívum- és nyelvhasználatában kevesebb megújulást mutat, abban az értelemben elmozdulni látszik az életmű eddigi darabjaitól, hogy költői útkeresése jobban nyit a személytelenség horizontja felé, költészetében azonban továbbra is megkerülhetetlennek mutatkozik a testi érzékelés és érintkezés közvetítő szerepe.

PÁL JÓZSEF

A Piarista 300 éve Szegeden

A földrajzi tér és időkeret már a címben pontosan ki van jelölve, s az is, hogy az emberek milyen csoportjáról, helyesebben, milyen emberek csoportjáról lesz szó: Szeged, 300 év, Piarista. Az utóbbi oktató rend tudományos igénnyel megírt itteni történetéről, működéséről, az adott környezetben megvalósítandó szándékaikról, a velük itt és ekkor (utalva az előtte és utána is) történő eseményekről olvashatunk. Eszerint a könyv pontos és új ismereteket tartalmazó, tudományos igénnyel összeállított monográfia. De nem csak az.

A recenzens nincs könnyű helyzetben, amikor a könyv műfaji besorolását szeretné meghatározni. Bizonytalanságának oka a kötet tartalmi-szemléleti elveivel és formai-szerkesztési módszerével van összefüggésben. Az előbbi a szerzők eléggé egyértelmű szándékából következik, céljuk: egy oktató rend által képviselt szellemiség társadalmi szintű érvényre juttatása, a térség illiterátus, „barbár” társadalmának felemelése a megújult katolicizmus által alkalmazott humanitás és paideia eszközzel. (Szeged lakossága a vizsgált korszak elején 80-86 százalékban katolikus volt.)

Az alapító, a spanyol Kalazanci Szent József (1557-1648) és rendtársai a jezsuita kollégiumok által gyakorolt – ma úgy mondanánk elitképzés – helyett a néptömegek alsó- és középfokú tanítását előírányzó, Európában gyorsan terjedő egységes iskolarendszert alakítottak ki. Az 1551-ben indult, főleg egyetemi szintű jezsuita kollégiumok (Romanum, Germanicum, Hungaricum stb.) mellett a piaristák a „kisebbik testvér” szerepét töltötték be, bár beiskolázási körzetük a tanulók életkorának és társadalmi helyzetének köszönhetően sokkalta nagyobb volt. A jezsuita rend működésének átmeneti felfüggesztése (1773), a mai értelemben vett világi egyetemek elterjedése után a katolikus nevelés tekintetében a piarista rend még nagyobb jelentőségre tett szert.

A történet hatékony megvilágosításához a kötet ebben a kontextusban újszerű módszerekhez, néha

Szerkesztette Károlyi Attila
Dugonics András Piarista
Gimnázium, Piarista Rend
Magyar Tartománya
Szeged, 2022
403 oldal

2023. április-május

meglepő tárgyalási témákhoz, formákhoz folyamodik. Képeskönyv, sok eddig ismeretlen illusztrációval, rajzzal, festménnyel, fényképpel és közel sem csak a piarista rend és iskola történetéből. Lexikon, számos címszóval a jelentős személyekről, tanárokról, diákokról, mozgalmakról, eseményekről. Lektúr, nem kevés bulváros ismerettel. Hogyan válaszolhatnánk a műfajra vonatkozó kérdésre? Egyháztörténet? Város-történet? Iskolatörténet? Sok és (egykor) élő szereplős regényfolyam? Ezek mind együtt megtalálhatók itt, még hozzá igen olvasmányos formában. A hangsúlyozott képiség miatt a szem metaforáját is joggal használhatjuk: több száz mozaikkocka, amelyek együtt adják ki a kész műalkotást. Az ilyen sok egységből álló gyűjtemény esetében fennáll az egységes kompozíció hiányának, a darabokra hullásnak a veszélye. A kronologikus rend szigorú követésével és a fő mondanivaló állandó szem előtt tartásával a szerkesztő ezt a veszélyt ügyesen elkerüli. Minden, nagyjából egységes terjedelmű „lexikon” szócikknek két címe van: először egy általánosabb, bölcséleti jellegű, majd az eseményhez, személyhez kapcsolt konkrét. A történet és jelentése együtt. Néhány példa a kettős címekre: *Szeged piarista ikonja – Révai József tanár és cserkészvezető; Iskolapadból a pokolba – Kókay László harctéri naplójából; Miért lettem történész – Mályusz Elemér, „Isten küldött, szentjánosbogárnak” – Sík Sándor piarista költő, irodalmár, cserkész.*

A legnagyobb centripetális erő maga a cím, a főszereplő. A Piarista. Nagybetűvel, határozott névelővel, hangsúlyozottan egyes számban. Nem valamely főnévhez kapcsolódó melléknév vagy jelző, amit várnánk, mint például piarista gimnázium, diák, rend stb. Az általános fogalmak rendszertani helyéről szóló középkori nagy teológiai viták juthatnak eszünkbe. A kötet a mérsékelt realizmus álláspontját látszik sugallni: *az egyetemesnek tárgyi (reális) léte van, amennyiben az egyedi valók lényegét alkotja (universalis in re).* A piarista universalét (szellemet) birtokló tanárok, papok, legjobb diákok e jelben egységes csoportot alkotnak. Sokaságuk dacára mintha egy személy lennének, bár ez ilyen módon legfeljebb a rendalapító alakjában létezik. A láthatatlan, de meg tapasztalható közös szándék cselekvésre késztet, legyen szó tanításról, tanulásról, morálról, nehéz időkben való helytállásról. A tér- és idő-koordináta, a hic et nunc földi valósága csak ezután következik. *Nomen est omen?* – A piarista rend neve, olvassuk a 23. lapon: *Ordo Clericorum Regularium Pauperum Matris Dei Scholarum Piarum* (Kegyess Iskolák Isten Anyjáról nevezett Szegény Szabályozott Papjainak Rendje). A szegény nem pusztán a rendtagokra és diákjaikra vonatkozik, az ingyenességre, hanem a Máriához, Jézushoz való közelebb kerülés lehetőségére is.

A kötet két részre oszlik. Az 1–2. és 4–8. fejezet Szeged mint befogadó város és a piarista iskola történetéről szól a kezdetektől (1721) egészen máig. Az időrend megfelelő helyén közbeiktatott harmadik fejezet az ideáltípus legtökéletesebb magyar (szegedi) testet öltését, Dugonics András, a történet-, dráma- és regényíró, a nevelésmélet és oktatás megújítóját, a nyelvészt, a matematika magyar nyelvű terminológiájának kidolgozóját mutatja be. A mintegy harminc oldalas szakmai életrajzi szöveget számos illusztrációval világosítja meg.

A második rész a *Függelék*, benne a szegedi házfőnökök és igazgatók archontológiája, vagyis a tisztségviselők hivatali névsora, a rövidítések, a képek jegyzéke és névmutatók. Kiemelendő, hogy a vizuális memóriában megőrzött fényképek készítőiről külön lista készült (397–398. lapon).

A könyv törzsanyagát az említett hét fejezet képezi. Mindegyiket egy idővonal, majd ennek kiegészítése, egy kronológia indítja a piaristák első magyarországi iskolájától (1666. november 8.) a könyv írásának, szerkesztésének lezárulásáig (2021–2022). Az első fejezet a prehisztória, várakozás és készülődés az iskola eljövetelére. Itt kerülnek bemutatásra az előjáték szereplői (a rendalapító, a püspök, a főbíró) és az oktatási-nevelési folyamat háromszáz éves története első felének helyt adó Szent Dömötör-templom, a hozzá kapcsolódó rendház és tanterem. Ezen a szakrális szinten játszódtott az első felvonás, amelynek végét az új, Bachó Viktor által tervezett közeli épületbe való átköltözés jelentette (1886, ma Bolyai-épület). Az épületek nem egyszerűen helyszínei, néma tanúi voltak a történeteknek, hanem gyakran meghatározták az emberi cselekvések lehetőségeit a nyomortól a jól felszerelt szertárakig és osztálytermekig. A könyv szerzői évszázadokon keresztül húzódo furcsa dialógust elevenítenek fel az oktatás szereplői és az épített környezet között. Tempora mutantur ez a szakralitás megmaradt a Dóm tér kiépítése során és utána is: a pantheon, a tudás (keleti-déli rész) és a hit (nyugati) termei jelentik a „földi” szintet, míg a Dóm tornyai, kupolája az égbe emelkedést.

A korszakokra való felosztás határpontjait mintegy két évszázadon keresztül iskola- és épülettörténeti események jelölték ki: az elsőt az alapítás körülményei, dokumentumainak leírása és sikeres befejezése (királyi jóváhagyó oklevél, 1720) zárja. A második kezdete: Szent Dömötör-templom felújítása, infrastrukturális fejlesztések, az oktatás megindulása. A vége: Szeged a csanádi egyházmegye felügyelete alá kerül, első tapasztalható sikerek az oktatásban, a színjátszás beépülése a tanításba. A harmadik a katolikus egyház megerősödését, a líceum létrehozását (1792, együttműködését a gimnáziummal) és az 1848-as forradalom közötti időszakot tárgyalja. A következő periódus volt a piarista iskola fénykora: nyolcosztályos gimnáziummá alakult át, új épületbe költözött, tevékenységét kiterjesztette a Szeged környéki tanyasi iskolákra is. A tanárok rendkívüli jelentőségre tettek szert a városban. A piarista főgimnáziumba ellátogatott Ferenc József és Erzsébet királyné (1857). Az időszakban a tanulói létszám 5-800 között mozgott. Magyarok, zsidók (Löw Immánuel), németek, szerbek tanultak a piaristáknál. Az iskola tekintélye jóval nagyobb maradt, mint az időközben létrehozott állami gimnáziumoké. A kialakuló polgárság többségben ide járatta a gyermekeit.

A *Nemzeti útkeresés* című fejezet (1918–1944) olyan két és fél évtized eseményeit tárgyalja, amelyben az egyetem ide kerülésével az intézmény az oktatás teljes spektrumát kínáló, hatalmas állami építkezésekkel támogatott városban működött tovább. A Trianon utáni magyar feltámadás jegyében a magas színvonalú középfokú oktatás hagyományos keretei rendkívül sikeres önképzőkori tevékenységgel (pl. irodalmi, zenei, repülőmodell-készítés, gyorsírás, sport) és a cserkészmozgalomával egészültek ki. Padjaiból a magyar szellemi élet kiváló képviselői kerültek ki, írók (Juhász Gyula, Herczeg Ferenc), zenészek (Huszka Jenő), teológusok (Schütz Antal), egyházi vezetők (Paskai László), történészek (Mályusz Elemér), fizikusok (Öveges József), jogász és politikus (Bibó István), irodalomtörténész (Sőtér István), biológus (Straub F. Brúnó). A névsor hosszan folytatható Zsigmond Vilmos operatőrrel, a pályájukat a szegedi egyetemen folytató professzorokkal (Csillik Bertalan, Ferenczy Lajos, Solymosi Frigyes), olimpiai bajnok sportolókkal (Magay Dániel).

Nem kis részben a piarista gimnáziumnak köszönhetően az 1921-ben a Kolozsvárról ideiglenesen Szegedre költözött Ferencz József Tudományegyetemet tudományos

és kulturális szempontból egyaránt magas színvonalú szellemi közeg fogadta. A felsőfokú oktatási intézmény olyan tanulói-hallgatói intellektuális háttérre számíthatott, amely – kiegészülve az újonnan érkező professzorokkal – hamarosan nemzetközi szempontból is figyelemre méltó eredményeket érhetett el.

„A világ bal felével együtt tökéletes” (Szent Ágoston, Soliloquium 2,1). A hősök környezetében mindig megjelennek az árulók. A szovjet agresszió és diktatúra idején az antipiarista Ortutay Gyula személyében. Az egykori gyenge gimnáziumi tanuló, majd a bencés Várkonyi Hildebrand Dezső és Sík Sándor piarista professzorokhoz dörgölődő egyetemi hallgató a saját karrierje érdekében gátlástalanul elárult mindent és mindenkit. Kozma Miklós belügyminiszter és propagandafőnök házitanítójaként és bizalmas barátjaként a Horthy-rendszert szolgálta, majd ál-kisgazdapárti (valójában kommunista) politikusként folytatta pályafutását, végül a Rákosi-korszak alatt 1947 és 1950 között vallás- és közoktatásügyi miniszterré avanszált. Ebben a minőségében államosította az egyházi iskolákat, a szegedi piaristákét 1948. június 23-án. Egy évvel később bezáratta a Dugonics András állami gimnáziumot is, a diákokat szétosztották a Baross és a Klauzál középiskolák között.

Az utolsó fejezet az 1990-es újraindulásról szól. Az új piarista gimnázium szellemi irányítói nem a korábbiak egyszerű ismétlésére törekszenek, hanem „új bort akarnak tölteni a régi tömlőbe”. A kalazanciusi iskola célja: a régi tanítások megismerése, megértése. De a vele folytatott beszélgetéshez hozzá kell adni a maiak „egyedi... pótolhatatlan szavait”, az evangelizálás során megváltozik az ember belső világa, gondolkodásmódja, életmódja, egyre szabadabbá, „az ember emberebbé válik” (Urbán József, 367–368). Az iskola 2013 tavaszán fogadta el Hitvallását és küldetésének alapelveit (370–371). Távolba tekintő, humanista állásfoglalás és felelősségvállalás a jövő generációk szellemi fejlődése és morális helytállása érdekében.

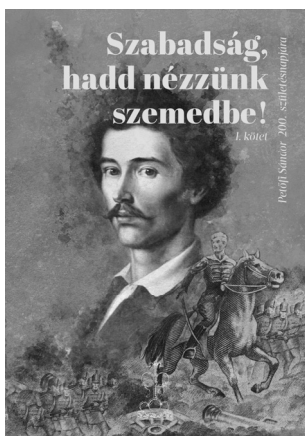
CSONTOS MÁRTA

Egy kettős évforduló bűvöletében

SZABADSÁG, HADD NÉZZÜNK SZEMEDBE!
I–II.

PETŐFI SÁNDOR 200. SZÜLETÉSNAPIJÁRA
TAMÁSI LAJOS 100. SZÜLETÉSNAPIJÁRA

Hét Krajcár Kiadó
Budapest, 2023
336+394 oldal, 2500+2500 Ft

A *Szabadság, hadd nézzünk a szemedbe!* címet viselő, az idei könyvhétre megjelent két vaskos kötet, Benke László kiadóvezető igényes, minden fontos részletre kiterjedő szerkesztésében kettős feladatot valósított meg a két szerző életművének méltatásával.

A versekben, prózai írásokban és más kortörténeti dokumentumokban gazdag kötetek megelőlegezett, 2023-as kiadási dátuma arra utal, hogy a következő évben két költőről emlékezünk meg, a versszeretők és irodalomtörténészek örömeire egyaránt; Petőfi Sándor születésének 200. évfordulója és Tamási Lajos születésének 100. évfordulója alkalmából.

A kötetek aktualitását bizonyítja és megerősíti az a tény, hogy a szabadság és a hazaszeretet eszméjének ápolása napjainkban is ugyanolyan fontos, mint Petőfi és Tamási Lajos korában. Életművük ismeretében bátran kijelenthetjük, hogy a hazaszeretet ébrentartásához olyan költőkre van szükség, akik politikai rátermettségük és tehetségük birtokában a költészetet a közügyek szolgálatába képesek állítani. Mindkét költő életútjának ismeretében világossá válik, hogy nem elég pusztán a korszerű stílus- és beszédmódra fókuszálni, a küldeteses szerepvállalásra is szükség van az értékteremtéshez. Ahogy Láng Gusztáv fogalmaz a *Kérdezz másképp...* című kötetében, szükség van 'extraliterális', esztétikán kívüli tényezőkre is, melyek társadalmiak, politikaiak és ideológiaiak.

Ebben a két kötetben két olyan alkotó életműve kerül fókuszba, akik költői szereptudatuk birtokában a költészet küldetését a társadalmi és nemzeti tennivalók szolgálatában jelölték meg, mert hittek abban, hogy a költészet meg tudja javítani a világot. „Oh, szabadság, hadd nézzünk szemedbe / Oly sokáig vártunk

2023. április–május

rád epedve” – fogalmaz Petőfi vallomásosan egy versében, hiszen fontosnak tartotta az alvó nemzeti lélek ébresztését, megerősítve a kortárs Arany Jánosnak a Nép Barátja című lap egy számában azt a gondolatát, hogy szabadság nélkül az ember nem is Isten képére teremtett állat, hanem igavonó barom.

Petőfi, aki eltűnt a segesvári csatában, megmaradt a magyar nép költőjének mind a mai napig, kötődünk írásaihoz, ragaszkodunk megszerzett szabadságunkhoz, s ehhez erőt merítünk olyan férfias, jellemzilárd, a feladatot elkötelezetten vállaló és elvégezni tudó vátesz-költők írásaiból, mint amilyen ő volt. Kérése beteljesedett; a halállal szembe akart nézni, nem ágyban, párnák közt óhajtotta a véget. A jól ismert vershez adalékként említhetjük, hogy Széchenyi egy 1848-as vezércikkben hasonlóan fohászzkodott: „Óh Istenem, ne hagyj elveszнем puha ágyban, kályhasut mögött, ha lehet, hazámat szolgálva haljak meg.”

A kétkötetes mű szerkesztőjének, Benke Lászlónak legfőbb célkitűzése az volt, hogy Petőfi mellett az éppen 100 évvel később született Tamási Lajosnak is méltó helyet jelölhessen ki az irodalomtörténetben, s kiemelhesse a feledésből.

Tamási ugyanolyan sorsvállaló, küldetéses költő volt, mint Petőfi Sándor, egy teljesen más történelmi korban, az 1956-os forradalomhoz kapcsolódva, de vele végtelenül igazságtalanul bánt el a sors, hiszen még életében mellőzték, elhallgatott, s mindmáig ismeretlenségben van, holott, ahogy Benke László fogalmaz: Tamási Lajos a forradalom fellobbanásának, majd elfojtott emlékezetének szimbóluma. Tamási életben maradt, legyőzte a halált, de elvesztette hangját, s most a kötet szerkesztője magára vállalta azt a nemes feladatot, hogy visszaszerezhesse azt. Költészete a XX. századi Magyarország hiteles tükörképe, ilyen módon versei a szellemi ellenállás értékes dokumentumainak tekinthetők. A magyar politikai költészet jeles darabja a *Piros vér a pesti utcán* című vers, melyet maga Tamási olvasott fel a Kossuth Rádióban 1956. október 26-án. Ő volt az a költő, aki Komoróczy Emőke gondolait megerősítve, a munkássorból kiemelkedni vágyó, elkötelezett népi értelmiség szószólója lett, aki hitte, hogy egy új, emberségesebb világot lehet megteremteni, aki olyan közéleti lírát hozott létre, amelyben figyelemmel kísérhette a mindennapi életet, nemcsak szemlélőként, hiszen maga is abban a közegben élt, s tisztában volt azzal, visszautalva korábban említett versére, hogy „úgy született a szabadság, / hogy hullt a könny és hullt a vér.”

Nem elhanyagolható információ az akkori politikai helyzetben, hogy a *Piros vér a pesti utcán* című verset Köpeczi Béla pártutasítására Tamási kihagyta *Keserves fáklya* című készülő kötetéből.

Mindkét kötet tematikusan elrendezett verseket tartalmaz, kiegészítve kortársak véleményével, értékelő gondolataival, irodalomtörténeti elemzésekkel, ami lehetővé teszi, hogy minden eddiginél teljesebb összehasonlító életmű bemutatás kerüljön az olvasók és a történészek kezébe.

Petőfi, mint főszereplő, a maga korában vezéregyéniségként volt jelen, főként a kávéházi találkozóhelyen, ahol sokszor került sor provokatív vélemények nyílt kimondására, s ha a *Dicsőséges nagyurakra* és a *Nemzeti dalra* gondolunk, világosan látjuk, 1848. március 15. valóban Petőfi napja volt, egy meghatározó és felejthetetlen élmény megtapasztalása, amikor áthatolhatatlannak látszó falak dőltek le. Petőfi véleményvezéri szerepe örökre elvehetetlen marad, s annak ellenére, hogy a szabadságharc kitörésével megszűnt az az irodalmi közeg, ahol a márciusi ifjak hangjukat hallatták, költészetével szimbólummá vált, aki örökre itt marad velünk, még akkor is, ha tisztá-

ban vagyunk azzal, hogy a történelem menetében egy-két ember sohasem tudja megváltoztatni a világot, de legendát lehet köré építeni, ami erőt ad, megerősítve a küzdelem szellemét az elkövetkezendő generációknak.

Benke László szerkesztésében a tájlrá, a szerelmes vallomások és az élet vagy halál kérdése tematikus válogatásban jelenik meg, így korabeli és kortárs költők és irodalmárok írásaival is találkozhatunk, hogy csak néhányat említsünk: Vajda János, Horváth János, Illyés Gyula, Vörösmarty Mihály, Arany János, József Attila, Csoóri Sándor...

A Petőfi-kötet egyik érdekes írása Margócsy István tollából született, s a Petőfi-legendák hátterével foglalkozik, elsősorban a Barguzinban kiásott tetem és a szibériai fogság legendájáról tudunk meg érdekes adatokat. Akármilyen is az igazság, Petőfi kultusza örökké élni fog, egyszerre tekintjük jelenvalónak és nemlétezőnek, nem kizárólag költői teljesítménye alapján, hanem forradalomban betöltött szerepében, mely nemzetpolitikai szempontból semmiképpen nem hanyagolható erő.

A második kötet jelentősége abban rejlik, hogy a korábban említett emblemikus *Piros vér a pesti utcán* című vers Benke László, a Hét Krajcár Kiadó vezetője által összeállított kötetben jelent meg, s nem utolsósorban Benke László személyes kapcsolatban állt Tamásival, a mesterének tekintette. Sikeresen bemutatja és végkövetkeztésként hangsúlyozza a szerkesztésében napvilágot látott kötetekben, hogy a köztudatban és a kánonban központi helyen szereplő költők és a meghalt, de elfelejtett, írók mind az olvasók, mind az irodalomtörténészek számára ismertek kell, hogy maradjanak, meg kell kapniuk az őket megillető helyet. A második kötet gazdag versanyaga mellett számos kortörténeti jelentőségű dokumentumot találhatunk, számos olyan írást, melyek elismeréssel szólnak Tamási Lajos személyiségéről és költészetéről egyaránt. Halász Imre írásában kiemeli, hogy a két költő közötti száz év és a szilveszteri születési dátum egy láthatatlan összekötő kapocs Petőfi és Tamási Lajos között. Oláh János a kiszolgáltatott emberség egyik legmakacsabb őrzőjének tekinti. Az egyik leg-hitelesebb forrás Tamási szerepvállalásáról és munkásságáról Lezsák Sándor könyve az írószövetségi székházban folytatott vitáról, amelynek olvasását követően valóban belátjuk; az eltitkolt és bevallott múltban rejtőzik a keresett igazság. *Az Egy körüti sírkeresztre* című vers is egyértelműen fogalmaz, az utókornak tanulságul. „Jöhet akárki, jöhet bárki, / hatalmában csak addig ér, / amíg sírunknál meg tud állni / s kezéhez nem tapad e vér.”

Tamási méltó helyét ki kell jelölni az irodalomban, erről olvashatunk Komoróczy Emőke a kötetben olvasható tanulmányában is, hogy a politikai-ideológiai viták keresztútjában ne szoruljanak alkotók érdemtelenül a perifériára, mert nagy baj, ha a költő versei nem jutnak el azokhoz, akiket megszólítani szándékozott.

Írásomban, a bevezető gondolatokat felidézve, Szakonyi Károly egy a Lyukas órában közzétett méltatásra támaszkodva felmerül a kérdés, hogy mennyire korjelenség a bezárkózottság a mai költészetben, az írások igazságtartalma és az elképzelt világ valósága hogyan jelentkezik digitális világunkban, vagyis milyen az irodalmi szövegek valóságreferenciája.

Kántás Balázs *Poetica Humanistica Hungarica* című tanulmányában is a képviselői-közéleti költészet hiányáról beszél napjainkban, valahogy eltűnni látszik a közösségi beszédmód, hiába vannak változatos interpretációs lehetőségek.

Summázva az elmondottakat, bátran kijelenthetjük, Benke László két kötete minden részletre kiterjedve helyezi fókuszba Petőfi Sándor és az ismeretlenségből kiemelkedni kíváncsozó Tamási Lajos költészetét, hogy láthassuk, a két költő életműve a maga korában a XIX. és XX. század hiteles tükörképét jeleníti meg, a versek és dokumentumok elolvasását követően gazdagabbnak érezzük magunkat, s tisztában vagyunk vele, mennyit kell küzdeni egy új, emberségesebb világ megteremtéséért és értékeinek megőrzéséért. S hogy miért van ebben a kellő politikai érzékenységgel és rátermettséggel rendelkező költőnek igazán nagy szerepe, arra Szerb Antal adja meg a hiteles választ: „A költő írása a lélek válasza a sorsra.”

PERLROTT CSABA VILMOS: CSENDÉLET

NÁTYI RÓBERT

Francia nyomvonalakon

KEMÉNY GYULA GYŰJTEMÉNYÉBŐL

A restaurátorként működő Kemény Gyula gondosan válogatott és rendezett műgyűjteménye napjainkra a XX. századi magyar festészetre reflektáló magánkollektciók egyik legjelentősebbjévé vált, ahogyan ezt a gyűjtéstörténettel foglalkozó szakirodalom mellett, a kecskeméti Bozsó Gyűjtemény legfrissebb kiállítása is kitűnően érzékelteti.¹ A múzeum egy sorozatot szán a jelentékeny együttesnek, melynek első etapja a múlt század folyamán a francia hatásoknak a magyar festőkre történő befolyásával foglalkozik.

A restaurátor szakmában jól ismert gyűjtő már korán az iskolában kitűnt rajzkészségével. A képzőművészeti gimnázium után a főiskolán Veres Sándor volt a tanára. Emellett fontos, egy életre kiható, szemléletét meghatározó momentum, hogy az 1973-ban nyugdíjba vonuló Barcsay mester utolsó csoportjába tartozott.

Műtárgyakat megóvó, „újravarázsló” munkája során a legeltérőbb technikájú, korú, stílusú alkotásokkal találkozva szinte sorsszerű, hogy az évtizedekig hibernált állapotból újra élénkülő magyar műkereskedelemmel párhuzamosan a kilencvenes években a műgyűjtés felé fordult érdeklődése. Számára ez a nemes szenvedély az értékmegőrzés mellett, alapos művészettörténeti ismeretbázisra alapozva tudatos gyarapítás által, építő, kreatív, teremtő cselekvés. A jelen tárlat tárgykörében történő elmélyedését például jól jelzi, hogy a 2006-os Magyar Vadak Párizstól Nagybányáig kiállítás katalógusában a festészeti technikák összehasonlításán alapuló részletekbe menő tanulmányt közölt.²

A kollektció kiindulópontját a nagybányai festészet nyolcvanas években lejátszódó újrappozicionálása jelentette. Utóbb egyre határozottabban a francia művészet tapasztalatait integráló modernista irányzatok és képviselőik felé is érdeklődni kezdett, de az említett preferenciák mellett ugyanolyan kiemelt helyen kezel más, a magyar sajátosságokat karakteresen felvállaló tendenciákat és mestereket (Nagy István, Tornyai János) is.

Gyűjteményének kitüntetett része a francia kulturális impulzusokra reflektáló szelekció, mely most Kecskeméten debütált. A jelenlegi válogatás – a privát mecénatúra lehetőségeit figyelembe véve, nem a teljességre törekedve, a gyűjtő szubjektív szűrőjén keresztül ragyogóan reprezentálja a francia modernizmus több ütemben hazánkba érkező hullámveréseit.

Az előző századforduló környékén szinte alig volt olyan alkotónk, aki hosszabb-rövidebb időtartamra a Szajna parti főváros újdonságokra nyitott, pezsgő miliójébe ne merítkezett volna meg. Szerepelve az avantgárd forradalmi helyszínein, a Salon

¹ Ébli Gábor: *Erotikus viszony az anyaghoz. Kemény Gyula gyűjteménye*, in Artmagazin Online, 2013. <https://www.artmagazin.hu/articles/archivum/3e593ef24f4c5dc21070a7186d17e53a>

² Kemény Gyula: *Francia nyomvonalok a magyar Vadak és a neósok festészetében. Egy restaurátor feljegyzései*, in *Magyar Vadak Párizstól Nagybányáig 1904-1914*, szerk. Passuth Krisztina – Sücs György, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2006, 185-199.

d'Automne (Őszi Szalon) vagy a Salon des Indépendants (Függetlenek Szalonja) tárlatain. Tanulmányozva a múzeumok gazdag anyagát, az aktuális irányok fellegvárait, a műtermeket és galériákat, nem utolsó sorban a híres szabadiskolákat (Académie Matisse, Académie Julian, Académie de la Grande-Chaumière, Académie Colarossi és Académie La Palette stb.).

A XIX. század vége óta rendkívül termékeny kapcsolatoknak az I. világháború vetett véget. Később, a húszas években a Montparnasse negyed mulatói és kávéházai újra a művészek hangos, vidám találkahelyeivé váltak. Megindult a külföldiek újabb áradata, köztük természetesen számos magyarral. A Café du Dôme asztalai mellett is egyre többször hangzott fel magyar beszéd. Számukra is mérvadóvá vált a francia főváros sziporkázóan friss szellemi élete, az ott szerzett élmények, de a korábban megismert virágzásról és intenzitásról már nem beszélhetünk, ennek ellenére fontos magyar művek születtek e témakörben.

A Kemény-gyűjteményben a francia kapcsolat első számottevő darabjai a nagybányai modernnek, illetőleg a Nyolcak köréből származnak, de időrendben az 1910-ben ösztöndíjjal Párizsba érkező Vida Árpád (1884–1915) lírai szénrajzát, a bársonyosan könnyed, elegáns *Francia nőt* emelhetjük ki. A nagybányai körből érkező Glatz Oszkár (1872–1958) *Szakállas férfijének* (1919) puha ecsetkekezeléssel megoldott, finom nűanszai, porcelánfényű lány átmenetei az impresszionizmus és Renoir portréfestészetének a tekintélyéről vallanak. A Nagybányáról tanítványaival kivonuló, igen sokoldalú Iványi Grünwald Béla (1867–1940) kecskeméti korszakában festett *Cigánytelepe* a gauguini elvek integrálásának jellegzetes demonstrációja az életműben.

A neós érintettség elsőrangú opusza a fauves eredményeit alkalmazó Ziffer Sándor (1880–1962) egyik legjelentősebb periódusában készült, *Nő karosszékekben* (1908) című kompozíciója. A dekoratív, tiszta színekkel síkban tartott alkotás bátor kolorizmus a „magyar vadak” festészetének kimagasló minőségét szemlélteti. 1910-ben festette Boromisza Tibor (1880–1960) a háttér plakátszerű elemeit felvonultató *Csorba bácsiját*, mely Matisse portréinak alapos ismeretéről tanúskodik. A vadak bátor színkezelése az erdélyi környezetbe átültetett ízes akcentusok révén páratlanul izgalmas végeredményt hozott.

Czigány Dezső (1883–1938) *Provance-i tája*, vagy következetes szerkesztésű Szajna-hídja éppúgy a cézanne-i hagyomány folytatása, mint ahogy kristálytisztaságú, gyöngyházfényű csendélete is a robusztus aix-i mester törekvéseinek megértéséről tesz vallomást. Márffy Ödön (1878–1959) *Olvasó férfijének* telivér, tömegeket érvényre juttató modellálása is a nagy előd nyomdokain halad. Másik, *Vízparti tája (Dunai malmok)* Márffy atmoszférateremtő képességének a mintapéldája. A vékonyan felhúzott, lehetőleg finom színárnyalatok tűzijátékának és a vízfelületen visszaverődő tündöklő fényeknek köszönhetően kivételes aurát varázsol elénk.

A szintén Nyolcak-tag Berény Róbert (1887–1953) 1911-es *Fotelben ülő aktja*, négy évvel korábbi fauve-os szériájának a továbbvitelét jelenti, melyen a cézanne-i plasztika a vadak színkezelésével párosul. Czigány 1930-as években készült, *Marseille-i öböl-je* rigorózus, szerkesztetes kompozíciójában szintén őrzi az előbb említett reminiscenciákat, de poétikus színkezelése már a festő újabb igazodásának bizonyítéka. A csoport tagjai közül Czöbel Béla (1883–1976) szokatlanul „lebegő”, egyedi perspektívát alkalmazó párizsi utcarészlete a húszas évek második felében készített sorozatának markáns példája. A monokróm felé hajló színskála és a sötét kontúrok ellenére is dinamikus, expresszív mű született ecsetjén, igazolva a Louis Vauxcelles kritikustól

kapott, „fauve inculte” (faragatlan fauve) jelzõt. A Nyolcakat még Orbán Dezsõnek (1884–1986), valószínûleg a húszas években készült, színgazdag, érzéki, expresszív *Virágszendélete* képviseli a tárlaton.

1927-ben festette Klein József (1896–1945) aktos kompozícióját, melyen az árkádikus, idilli hangulatot láttató meztelen nõi testek szobrászi plaszticitású alakítása a cézanne-i nosztalgiaik továbbélését mutatják.

Kmetty János (1889–1975) a kubizmus egyik elõhírnõke volt Magyarországon. A Városliget fáiak festése kedvelt témái közé tartozott, kubista kísérletei közben számtalan változatban örökítette meg ezt a motívumot. A most bemutatott, 1912-es mû oldottabb ecsetkezelésével, zenei alliterációt ébresztõ, káprázatos hangulatábrázolásával, inkább a plein air-hez kötõdik, egy gondtalanul eltöltött napos délelõtt emléke.

Farkas István (1887–1944) *Vörös kalitkája* (1928) a különleges életmû szinte már az absztrakcióval kacérkodó egyik gyöngyszeme. Gulácsy legendkívülibb vízióival egy lapon említhetõ térbeli szabályokat meghazudtoló, sajátos, fantasztikus montázs. Tõle származik a *Tengerpart* (1925) címû, határozott tónusokat, karakteres tömegeket, illetve éteri könnyedségû faltokat ütökztetõ párás atmoszférájú, de mégis levegõs szénrajz is.

Barcsay Jenõ (1900–1988) *Szajna-hídja* Párizsban töltött második ösztöndíjas idõszakának a termése, amikor felfedezte Picasso, Braque és Matisse festészetét. A kubizmus szerkezetes szemlélete érvényesül a vásznon, amely szerencsés összeköttetést képez az összeállításban Czigány és Perlrott mûveivel. Barátja, Paizs Goebel Jenõ (1896–1944) 1924-ben Barbizonba, majd Párizsba látogatott. *Mûteremben* címû munkája a klasszicizálódó folyamatok feléledésének az egyik argumentuma. A sötét alaptónus, a fény-árnyék fokozatok, a plasztikus kidolgozás Daumier atelier képeire emlékeztetnek.

Az 1926-ban Párizsban és Le Havre-ban néhány hetet töltõ Gábor Jenõre (1893–1968) elementáris erõvel hatottak az avantgarde trendek. Az expresszionizmus, a kubizmus és a Bauhaus befolyására alakult át akkori munkássága. Franciaországi utazásáról hatalmas anyaggal – köztük számos vázlattal, melyeket utólag itthon dolgozott fel – tért haza. Kiállított rajza, az 1927-ben festett egyik fõmûvének a *Le Havre-i matróbáznak* az elõkészítõ tanulmánya.

Az új stílusok iránt fogékony – volt Matisse tanítvány – Perlrott Csaba Vilmosnak (1880–1955) Kemény Gyula egy külön egységet hozott létre. A *Félakt gladiólusszal* megoldásai a fauves stíluselemeit õrzik, de az elõtér csendéleti kellékei már a kubista stúdiumok értelmezésérõl vallanak. A Zifferrel készült kettõs portrén, mintegy ars poéticán összegzi az õt akkor ért legfontosabb tapasztalatokat. A színkezelés bátorsága a vadaktól, az alakok modellálása a kubistáktól, az elrendezés feszessége pedig Cézanne-tól származik. Perlrott csendéletei a hazai kubizáló tendenciák sikeres vonulatahoz tartoznak, melyeken kiváló komponáló készségének kétségeltelen bizonyítékát nyújtja. Az *Aktok fürdés után szoborral* a kecskeméti neõs orientáció és Cézanne piktúrájának ötvözetét nyújtják. A háttér szoborcsoportja, Giovanni da Bologna (1524 k.–1608) *A szabin nõk elrablásának* kisplasztikai változata az MNG egy 1916-os csendéletén is megjelenik. Másik kiállított *Asztali csendéletén*, a fehér terítõ fodrainak hurkától körülölelt tárgyak konkrét jelenvalósága a kubizmus cézanne-i korszakának stíluskeresõ idõszakában született konzekvenciáit tükrözik vissza.

A Szajna-parti metropolisz megörökítése kedvelt témái közé tartozott. Az 1912-es *Csendélet szoborral* háttérben csakúgy párizsi részleteket láthatunk, mint ahogyan *A Notre Dame a Szajna hidakkal* összeállításán is – műterme ablakából – a Quartier Latin felől föltárukozó hatásos látványt dokumentálta.

A második világháború végét követő néhány esztendő kivételével, a következő három-négy évtizedben az ismert történelmi tényeknek megfelelően a kulturális kapcsolatoknak csak szórványos megjelenéseiről beszélhetünk. Kemény Gyula ebből az időszakból Csernus Tibortól (1927–2007) integrált műveket válogatásába. Az 1964-től Párizsban élő művész *Bolhapiaca* a hetvenes évek hiperrealista ábrázolásainak egyik kiemelkedő kvalitású darabja az oeuvre-ben. A másik mű (*Mitológiai jelenet*), a nyolcvanas esztendőktől datálható, Caravaggio nyomdokain tett, a barokk festészet technikai problémáival, fény-árnyék kontrasztokkal, drámai effektusokkal kísérletező ciklusának egy jellemző alkotása.

A kecskeméti tárlat annak ellenére, hogy nem törekedhet a teljességre a címben meghirdetett témakörben, Kemény Gyula gyűjtésének az egyes életművekben is előkelő helyet elfoglaló darabjai által felvillant egy jókora szeletet az előző évszázad, mára a művészettörténetben számontartott, a jelenben is permanens feldolgozás alatt lévő eredményeinek jelentőségéből. Kíváncsian várjuk a folytatást.

ZIFFER SÁNDOR: NŐ KAROSSZÉKBEN (SÁRGARUHÁS NŐ)

SZÍV ERNŐ

Kedves Tasnádi Attila,

tegeződni fogunk, mert hozzátétőleg egyidősek lehetünk, jóllehet annyi tudok rólad, mint más avatott szerkesztő, régóta az irodalomban ügyködő pályatárs, kollégák, gyakorlatilag semmit. Nincsen életrajzi adat. Kapaszkodó. Most a festés miatt talál-
tam újra rád. Egy lakás festése. Nyilván tudod, milyen átok egy macera. Minden meg-
mozdul, mint földrengéskor. A lakás összes tárgya kisebb-nagyobb vándorútba fog,
akár egy minimalista népvándorlásban. Az összes könyv, az összes könyvben sze-
replő összes mondat, az összes mondatban lévő összes szó helyét és pozíciót vált picit
– vagy nagyon. Te meg te, sajnálatos módon ki lesztek dobva. Külön halom. Vissza
akar jönni. Könyörög. Nem. De. A festés utáni rendrakásban leltem rád, az a piciny
kötet, amit legfeljebb irodalmi inyencek ismernek, a Holnap Kiadó adta ki még a rend-
szerváltás bugyborékolása alatt '89-ben, Kőrössi P. Jóska szerkesztette, és az a címe,
hogy Együgyű kísérlet. Jó néhány hosszú, félhosszú, asszociatív, a nyelvre mint
anyagra, a nyelvre, mint műveleti matériára tekintő poétika volt ez, akkor egészen
újszerű költészet, némiképp, nem nagyon, provokatív, különleges, és persze így meg-
osztó is – rajongókról és elutasítókról beszél a fülszöveg – egyébként az maradt mára
is. De inkább a feledés, persze. Amikor megjelent, szerettem ezt a vékony kötetet.
Most is szeretem. Ahogy álltam a helyére váró könyveim rémületes kavalkádjában,
porban és mocskokban, őrjögő derékkel, egy háborúban voltaképpen, és lapozgatta-
lak, lapozgattam a semmimindent vagy a mindensemmit, de azt mind, eszembe jutott
Kukorelly Bandi, na persze, aki mindig is propagált téged, mindig elmondta, nem túl
direkten vagy rámenősen, de időről időre, hogy te vagy a kedvenc költője, a te hangod
egy különleges, egyedi, magányos artikuláció, tkp. irodalmi előd nélküli, de ő hozzád
méri magát, viszonyítási pont vagy neki, rád figyelni kell, és ő figyel is, valami ilyesmi.
Ő sem tud sokat az életről, mi a kedvenc főzéléked, hányas lábad van, anyád neve,
tajszám. Azt te írtad, hogy a kalapod ellopták, volt egy 16 éves szerelmed, puff, mind-
egy is, mintha ugyan találkozotok volna, ő meg te. Találkozotok? Ja, igen, persze.
Csak nem úgy. Akkor hogy? És láss csodát, egy-két hét múlva, azaz a napokban, jú-
nius elején a Három Holló nevű, mára már szinte kultikus jelentőségűvé váló szóra-
kozóhelyen, ahol éppen a Litera nevű online irodalmi társaság tartotta az estjét, és sok
neves pályatárs a tiszteletét tette, újra megjelentél. Úgy értem, meg lettél idézve. Ott
lett újra elhírelve, hogy Kukorelly alapított egy kiadót, Kert a neve, nem éppen így
írják, de nem bonyolítom, és annak a kiadónak az eddigi három kiadványából a te
verseid gyűjteménye az egyik, föl is olvasott belőle, a Csönd című hosszúverset, egy
kisfiú áll a nagyapjával a vidéki ház kertkapujában, semmi különös nem történik, csak
ennyi, álldogál a nagyapjával, aki valamennyire hasonlít Joyce-hoz, néznek a kihalt,
autók még nem zavarta utcára vagy nem nézelődnek, gondolkodnak vagy nem na-
gyon jut az eszükbe semmi, mi jut az ember eszébe ilyenkor, nem éreznek, nyár van,
darázs, száraz virág, por, valamit mégis éreznek, nagy vers, a semlegessége, a tárgyi-
assága, az objektivitása mögött érezni az élet úgynevezett drámáját, a dráma fullasztó,
lefojtó erejét, a dongó körbemorogta vidék magányát, a magány álmos, részvétlen pil-
lanatát, ahogy kitárul és megmutat egy időse emberi párt–nagyszülőket, a nagyapát,
akinek nem voltak érzelmei, és kitelepítették valahonnan, a nagymamát, akire már

emlékezni se lehet, csak fogják a gyerek, az elbeszélő=narrátor kezét, snitt. Ismered biztosan azt a jelenséget, amikor valaki/egy olvasó úgy kiált föl, ezt én is így gondoltam, én is így írtam volna meg, ha meg tudtam volna írni, én is így beszéltem volna el, ha értenék a szó műveléséhez. Gondozásához. Helyettem beszélteél. Miért mondja Kukorelly újra és újra, hogy a kedvence vagy. *Legkedvesebb ismeretlenem.* (Ezt én mondom így, de szépnek találom hirtelenjében.) Nem enged el téged. Nem ereszt. Nagyon kitartóan fogja a kezed, szó se róla, megérdemled. A verseiből látszik az irodalmi tájékozódás. Látszik a zenei tájékozódás. Látszik sok minden olyan, ami az élet, ami a nyelven túlmutat, jóllehet nyelv marad. Mit is akartam mondani. Ja, igen, például nézegettem a száz évvel ezelőtti irodalmi időszakot, azt, amelyikben Kafka, emlegeted őt, vagy Akutagava is elindult – és belehalt. Mallarmé. Joyce és Trakl. Micsoda fölhozatal, micsoda társaság. Beáll a kirakatba a modern, úgy marad. Meghatározott céllal és szándékkal nézegettem például a lisszaboni Pessoa-t, akinek négy énje volt, négy név, alak, figura, mindegyik más jelleg, poétikai inspiráció, és a fordítók között – 88-as kiadású kétkötet – ott szerepel Kukorelly Endre is. Pedig nem szokott fordítani. Kifordítom, befordítom, ollé. Nem szokott más lenni, mint aki, te, egy Attila. Igen. Tehát most jut eszembe egy mondat. Tkp. rólad. Így szól. *Ezt szeretem magamban, ezt a másikat, aki olyan, mint én, de mégsem én vagyok, pedig majdnem.* (Függöny) (i=y)

Ára: 980 Ft

Előfizetőknek: 500 Ft

Gergely Ágnes, Hartay Csaba,
Karácsonyi Zsolt, Károly Dorina,
Marno János versei

Bene Zoltán, Kiss Ottó,
Csabai László prózája

Vissza a jövőbe – Return To The Future

Ludwika Włoddek

Martin Palúch írása

Beszélgetés Natalia Sielewiczcsel,
Stach Szabłowskival és Vera Zalutskayával

Egy „római jellem” – Bibó-olvasó

Bibó-emlékkönyv 1979

(A dokumentumfilm szövege)

Fábián Áron és Mattyasovszky-Németh
Márton, Lengyel Zoltán, Nóvé Béla írásai

Diákmelléklet:

Gerencsér Péter a Petőfi-filmekről

